






नोंदणी क्रं. एफ.१६०९४(मुंबई)

महाराष्ट्र शासन
मराठी भाषा विभाग
**राज्य मराठी विकास संस्था**
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय, ३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलाव, मुंबई - ४००००१ दूरध्वनी : (०२२) २२६३१३२५ / २२६५३९६६
संकेतस्थळ https://rmvs.marathi.gov.in इ-पत्ता rmvs_mumbai@yahoo.com

# निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क./२०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे. त्याच बरोबर प्रतिमुद्राधिकाराच्या कक्षेत येणारी काही साधनेही प्रतिमुद्राधिकारधारकांची उचित अनुमती प्राप्त झाल्यास संस्थेद्वारे संगणकीकृत करून अभ्यासकांसाठी उपलब्ध करून देण्यात येत असतात.

सदर प्रकल्पांतर्गत महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे ह्या संस्थेद्वारे प्रकाशित करण्यात येणाऱ्या महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका ह्या नियतकालिकाच्या अंकांचे संगणकीकरण करून ते सार्वजनिकरीत्या आणि विनामूल्य उपलब्ध करून देण्यासंदर्भात उपरोक्त संस्थेला आवाहनपर विनंती करण्यात आली होती.

सदर विनंती मान्य करून महाराष्ट्र साहित्य परिषदेद्वारे सदर अंक संगणकीकरणासाठी उपलब्ध करून देण्यात आले. हे अंक सदर संस्थेच्या सहकार्यामुळेच आपल्याला संगणकीय स्वरूपात उपलब्ध होत आहेत.

या अंकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

१. सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.
२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.
३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई व महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे यांची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.
४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.
वरील अटींचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

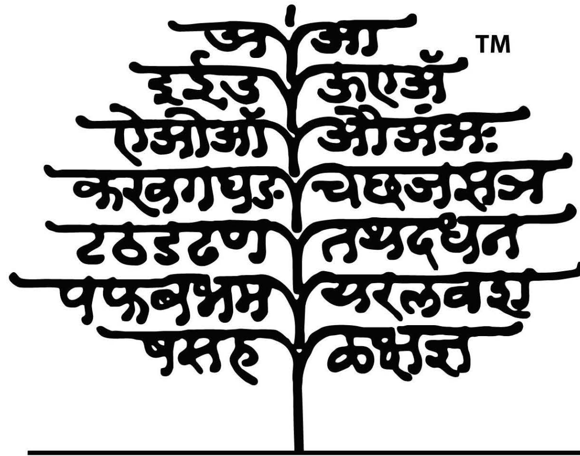
स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था व महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर/ संस्थांवर असणार नाही.

सदर अंक केवळ अभ्यासकांच्या सोयीसाठी संगणकीय स्वरूपात उपलब्ध करण्यात येत असून अंकांतील सामग्रीचे (लेखन, मांडणी, छायाचित्रे, रेखाचित्रे इ.) प्रतिमुद्राधिकार त्या त्या लेखकांकडे अथवा प्रकाशकांनी त्या त्या वेळी केलेल्या व्यवस्थेनुसार आहेत ह्याची नोंद घेण्यात यावी. त्या सामग्रीसंदर्भातील कोणतेही अधिकार वा दायित्वे राज्य मराठी विकास संस्था, मराठी भाषा विभाग किंवा महाराष्ट्र शासन ह्यांच्याकडे असणार नाहीत.

अनुक्रमणिका

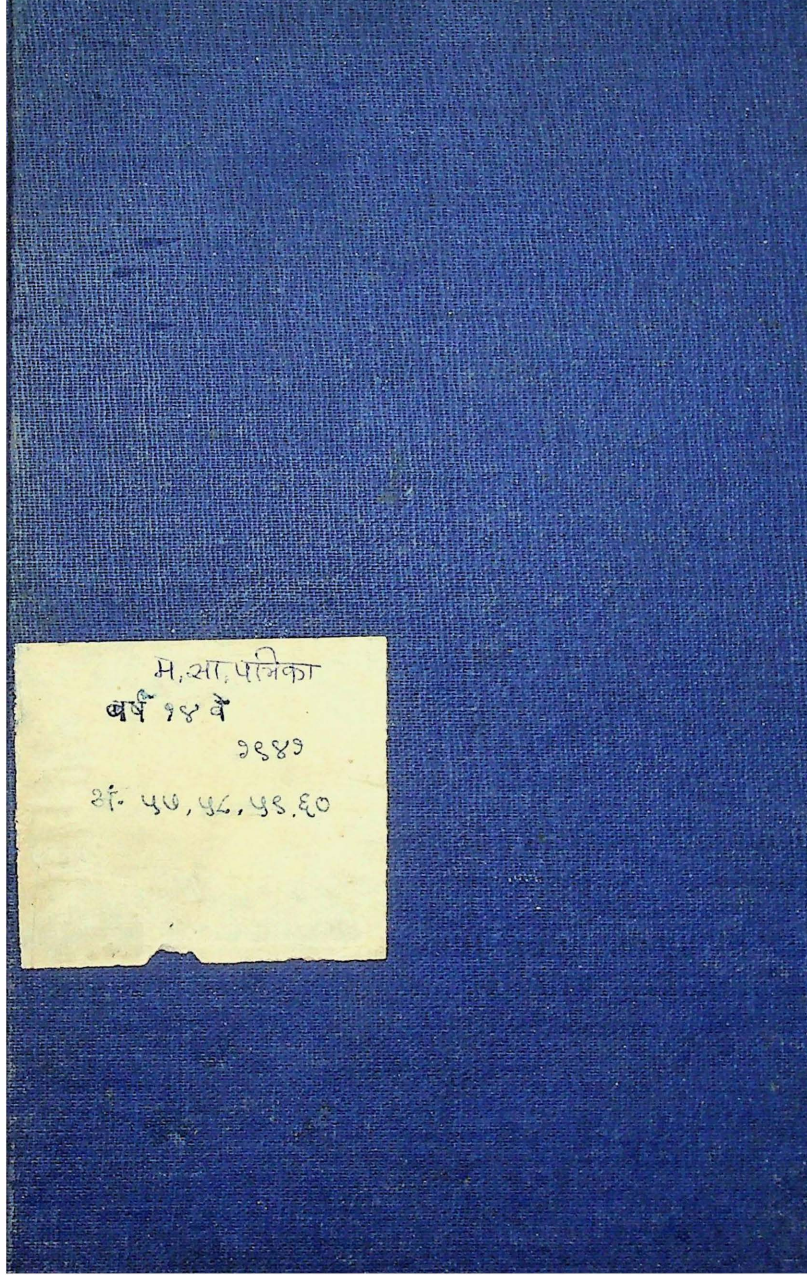




मराठीचा विकास: महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत


म.सा.पत्रिका
वर्ष १४ वे
१९४१
अं. ५७, ५८, ५९, ६०

२७५४

१-२-३-४.

वर्ष १४-वे. १९८१

अं. ५७, ५८, ५९, ६०.

वर्ष १४ वे - अंक १ला जानेवारी १९८१
" " २रा एप्रिल १९८१
" " ३रा जुलै १९८१
" " ४था ऑक्टोबर १९८१

महाराष्ट्र - साहित्य - परिषद्

# महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिका

[त्रैमासिक]

## ६०

संपादक— के. नारायण काळे
बी.अे., अेल्‌अेल.बी.

आश्विन १८६३

वर्ष १४ वें] ऑक्टोबर १९४१ [अंक ४ था

अनुक्रमणिका



अनुक्रमणिका

## वर्गणीविषयक माहिती

म. सा. पत्रिकेची वार्षिक वर्गणी — रु. ४॥ (ट.ख.सह).

परिषदेचे सभासद व संलग्नसंस्था — वा. व. रु. ३ (म. सा. पत्रिका विनामूल्य पाठविली जाते)

पत्रव्यवहाराचा पत्ता— महाराष्ट्र साहित्य परिषद्, टिळक रस्ता, पुणें २.

# महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिका



वर्ष १४ वें ]

## अनुक्रमणिका

[ अंक ४ था





# महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिका



## प्रार्थना

माझी तुला ओश्वरा प्रार्थना ही—
कां ती प्रभो मान्य होणार नाही ?
मागें न मी पुत्रवित्तादि सत्ता.
सिद्धी नको. मुक्ति कैंची प्रमत्ता ?

माझी तुला प्रार्थना ओश्वरा ही—
राहो न कोणीहि दुःखी जराही.
चैतन्य-सौंदर्य-आनंद माजो.
तूं सच्चिदानंद हें ब्रीद साजो.

कोठे रडे मूल, बावे श्रमाने;
कोमेजतें फूल कोठे हिमाने;—
त्यांची कळी हासवी रे फिरोनी
दे शुद्धआनंद विश्वीं भरोनी.

भूमी गिमीं वृष्टिला ताहनेली
जी स्त्री तशी तान्हुल्या आसलेली
माता करीं तीस; चालो अबाध
हा जीवनस्रोत फोडोनि बांध.

कोठे असे रुग्ण— कोणी असो तो—
—घायाळ युद्धांत; कुष्ठें कुसो तो;
कीं व्याघ्र गुंफेंत— त्यांचीं शरीरें
अल्हास-अुर्मींत आल्हादवीं रे !

ये त्रस्त आत्मा जरी आढळांत
—कीं माड वेळेवरी वादळांत—
भारी मनश्चक्रवातें भ्रमेला
वेताल तो क्षोभ येवो समेला.

पावित्र्यगंधास मोहे निजाच्या,
आत्मा अंहकार-पद्मांत ज्याचा
बंदी पडे— मुक्ति दे त्यास देवा
काळद्विपें घात होओी पुढे वा.

पापें जरी चित्त व्यापे कुणाचें
—कीं व्योम काळ्या थव्यांनी घनाचे—
वर्षाव त्यांतून होवो दयेचा
हो ज्योतिचा नाच तेजोमयेचा.

जी प्रार्थना आर्य पूर्वीं करीती
मीं गाअिली तीच काव्यैक रीती.
जाणें वरें लक्ष तूं कां न देशी
माझी नसे शुद्ध बुद्धी पुरेशी.

सांगेन लाटांस गर्जा सदा ही
द्वाही दिशा वायु नेअील दाही.
गातील तारेहि ती अंतरीक्षीं
कैसी अुपेक्षीसि तूं सर्वसाक्षी ?

—पु. मं. लाड

संघटना, यांत मुळांतच भेद आहे. आणि असेंहि वाटूं लागेल, की या दुसऱ्या प्रकारच्या संघटनेला सरावल्यामुळे– तिच्या आहारीं गेल्यामुळे असें वाटल्यास नका म्हणूं– लोकांना पहिल्या प्रकारच्या संघटनेचा बोध होत नाहीं, अितकेंच नव्हे तर केव्हा केव्हा तिच्या अस्तित्वाचीहि त्यांना जाणीव होत नाही. आणखी थोडासा विचार केला तर वस्तुस्थिति खरीच अशी आहे असें दिसून येअील.

सौंदर्यात्मक ( aesthetic ) घटना आणि अ-सौंदर्यात्मक ( non-aesthetic ) घटना यांत अंतर आहे. सौंदर्यात्मक घटना ही स्वयंपूर्ण असते, तिची अिष्टसिद्धि तन्निष्ठच असते. अितर घटना ही तिच्यापेक्षा वेगळ्या अशा ध्येयाचें साधन असते, त्या ध्येयाच्या सिद्धीसाठीच ती घटना अस्तित्वांत येते आणि हें जें बहिर्गत ध्येय तें साधण्यांत तिचा ज्या प्रमाणांत अुपयोग होअील त्या प्रमाणांत तिचें महत्त्व असतें. ( या ठिकाणीं मी सौंदर्येतर घटनांमध्ये तर्कात्मक घटनेचा [ logical organization ] अंतर्भाव करीत नाहीं. कारण ज्या तत्त्वावर मी आता वर दिलेली भिन्नता निदर्शनास आणीत आहें, त्या तत्त्वाप्रमाणे तर्कात्मक घटना ही सौंदर्यात्मक घटनेशीं समानशील ठरेल. तर्कात्मक घटना आणि सौंदर्यात्मक घटना यांत जो फरक आहे, तो मी अितर ठिकाणीं स्पष्ट करणारच आहें.) सौंदर्यात्मक घटना ही सद्यःफलदायी असते, अुलट तदितर स्वरूपाची जी घटना असते ती अिंद्रिय–किंवा मनोगोचर अनुभवांपासून दूरान्तरित अशा दुसऱ्या अेखाद्या अपेक्षेच्या साफल्याचें किंवा समाधानाचें साधन असते.

अुदाहरणार्थ आपण अेखादें यंत्र घेअूं. हें यंत्र म्हणजे विविध घटकांच्या रचनेने सिद्ध झालेली अेक वस्तु असते. या घटकांची रचना अेका विशिष्ट अुद्देशाने – अुदाहरणार्थ रुळावरून गाडी ओढण्याच्या– केलेली असते. यांतलें अमुक अेक चाक अमुकच ठिकाणीं बसविलेलें दिसतें तें त्या ठिकाणीं बसविलें तरच दृष्टिसुखदायी होअूं शकेल म्हणून नव्हे. त्या संबंध यंत्राला दृष्टिसुखदायक रूप मिळावें म्हणून नव्हे; तर त्या यंत्राचा जर अेंजिनासारखा अुपयोग व्हावयाला हवा असेल, तर तें त्याच ठिकाणीं असावयाला पाहिजे म्हणून. कदाचित् त्या ठिकाणीं असलेलें तें चाक डोळ्यांना अगदी नकोसें होत असेल. आणि त्या अेका चाकामुळे अेरव्ही सुरेख दिसूं शकणारें त्या यंत्राचें स्वरूप अगदी बेढबहि दिसत असेल. आणि अेखाद्या खऱ्या कलावंताला त्याचें चित्र काढावयाचें झालें, तर त्याला तें चाक आपल्या चित्रांतून अजीबात वगळावें लागेल, किंवा ठेवावयाचेंच झालें तर तो बेढबपणा नाहीसा होअील अशा बेताने त्याचा किंवा सबंध यंत्राचा ढंगच त्याला बदलावा लागेल. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे चक्रहीन यंत्र ही अेक (समाधानकारक) रूपात्मक रचना– (formal organization) अेक सौंदर्यात्मक रचना– होअील, आणि चक्रयुक्त यंत्र ही अेक सौंदर्येतर (समाधानकारक) साधनात्मक रचना– अेक अ-सौंदर्यात्मक रचना– होअील.

तसेंच कांही धार्मिक संस्कार आणि विधि यांमध्ये देवतांना प्रसन्न करण्यासाठी विहित असलेले असे क्रियात्मक अंगविक्षेप करावे लागतात. या बाबतींत या अंगविक्षेपांचें महत्त्व ते आपलें विशिष्ट अुद्दिष्ट साधतात म्हणूनच असतें. तें करण्यामध्ये समाधान वाटतें याचें कारण अेवढेंच, की या विशेष क्रियात्मक अंगविक्षेपांमुळे देवतांचा प्रसादलाभ आणि कोपनिरास होतो असा भाविकांचा विश्वास असतो. अेरव्ही हेच अंगविक्षेप कदाचित् बेडौल किंवा किळसवाणेहि वाटण्यासारखे असूं शकतील. परंतु या अंगविक्षेपांना जेव्हा केवळ स्वतःची अशी अर्थवत्ता ( significance ) प्राप्त होते, म्हणजे हे अंगविक्षेप किंवा अभिनयविशेष यांमधून शरीराचें आणि अवयवांचें लयबद्ध लास्य निर्माण होतें, व म्हणूनच त्यांपासून समाधान वाटूं लागतें, त्याच क्षणाला हे अंगविक्षेप नृत्य या संज्ञेला पात्र होतात आणि सौंदर्यात्मक रचनाविशेष ठरतात.

तेव्हा सौंदर्येतर रचनाविशेषांचें व्यवच्छेदक लक्षण सांगायचें झालें, तर तें असें सांगतां येअील, की त्यांचें अुद्दिष्ट तद्ग्राह्य-तदितर असें असतें. राजकीय जीवनामध्ये प्रातिनिधिक संस्था निर्माण करण्याचा अुद्देश, बहुसंख्यांच्या अिच्छेचा परिणामकारक प्रभाव पडावा हा असतो. अेकीकडे अुत्पादन आणि दुसरीकडे वांटणी किंवा खप यांचा तोल सांभाळावा, हा आर्थिक योजनेचा अुद्देश असतो. अशींच आणखीहि अुदाहरणें देतां येतील. मला ज्या मुद्याचें विशेष प्रतिपादन करायचें आहे तो असा, की अेखादा रचनाविशेष ज्या मर्यादेपर्यंत आणि ज्या प्रमाणांत प्रेक्षकाचें अवधान अितर सर्व अप्रस्तुत विचारांपासून परावृत्त करून सर्वस्वीं आपल्याकडे, केवळ आपल्याच अंगभूत गुणांच्या आधारावर, आपण रूपरचनेच्या कांही नियमांना अनुसरून घडविले गेलों आहों अेवढ्याचसाठी– ओढून घेअून गुंतवून ठेवूं शकेल, त्या मर्यादेपर्यंत आणि त्या प्रमाणांत, तो रचनाविशेष सौंदर्यात्मक ठरेल. सौंदर्यात्मक रचनेच्या अवलोकनापासून प्राप्त झालेला सौंदर्यात्मक अनुभव ही अेक अिष्टसिद्धिच (attainment) असते; अुलट सौंदर्येतर रचनाविशेषापासून प्राप्त होणारा सौंदर्येतर अनुभव, हें अिष्ट सिद्धीचें अेक साधन असतें. पूर्वोक्त रचनाविशेष आपल्या पलीकडे पाहत नाही, पण अुत्तरोक्त रचनाविशेष हा नेहमी साधनरूपच असल्यामुळे प्रायः बहिर्मुखच असतो.

कोणताहि रचनाविशेष किंवा घटनाविशेष पाहिला, की त्याच्या अुपयुक्ततेचा अूहापोह करून त्याची अेखाद्या हेतूशीं सांगड घालण्याची जी माणसाची स्वाभाविक प्रवृत्ति, तिच्यामधूनच कलेसंबंधीच्या सर्वसामान्य दृष्टींतील हेत्वाभासात्मक दोष अुत्पन्न झालेले आहेत. आणि जीवनकलहाच्या सद्यःकालीन तीव्रतेमुळे या अुपयुक्ताशोधनाच्या प्रवृत्तीला अवास्तवच महत्त्व आलें आहे. अेखाद्या रचनाविशेषाला — मग ती रचना रंग आणि रेषा यांची असो, स्वरांची असो, किंवा अितर अिंद्रियगोचर विषयांची असो— अुपयुक्ततेच्या महत्त्वाखेरीज रूपरचनात्मक अशी स्वतंत्र अर्थवत्ता (significance) असूं शकते, ही गोष्ट अेकदा अुमगली म्हणजे मग कला आणि नीति, कला आणि प्रतिबिंबवाद (representation), कला आणि सृष्टवस्तुदर्शन, सुरूपता आणि विरूपता अित्यादि सगळे प्रश्न सुटावयाला अवकाश लागणार नाही. आणि हे सगळे प्रश्न अुद्भवण्याचें कारण म्हणजे, आपली नेहमीच्या अनुभवांवरून अशी अेक कल्पना झालेली असते, की ज्या अर्थीं सौंदर्येतर रचनाविशेषांमुळे आपले कांही विशिष्ट अुद्देश साधतात, (आणि आपल्या अनुभवांत यांचेंच प्रमाण मोठें असतें,) त्या अर्थीं सर्वच रचनाविशेषांच्या मागे कांहीतरी विशिष्ट अुद्देश असला पाहिजे. कलेने मनुष्याला अुदात्त केलें पाहिजे— म्हणजे नैतिक ध्येय साधलें पाहिजे, कलेने सृष्टीचें यथावत् दर्शन घडवलें पाहिजे— म्हणजे फोटोग्राफीचें कार्य साधलें पाहिजे, कलेने तत्तत्कालीन चित्प्रवृत्तीचा (spirit) आविष्कार केला पाहिजे— म्हणजे अितिहासाचें साधन झालें पाहिजे, अशा कलेसंबंधी अनेक अपेक्षा व्यक्त केल्या जातात. अेखाद्या रचनाविशेषाच्या मागे अेखादा व्यावहारिक किंवा अुपयोगरूप हेतु पाहण्याची अनिवार्य प्रवृत्ति हेंच कलेच्या रसास्वादाच्या मार्गांतलें पहिलें आणि सकृद्दर्शनीं अनुल्लंघनीय विघ्न होअून बसलें आहे.

आजच्या सुधारलेल्या जगाचें— आणि म्हणूनच आधुनिक विचाराचें– घटना हें जसें अेक वैशिष्ट्य आहे तसेंच विशेषज्ञता (specialization) हें त्याचें दुसरें वैशिष्ट्य आहे. मनुष्याला जी विशेष प्रकारची शरीररचना आणि विशेष अवयव अित्यादि प्राप्त झालीं आहेत, तीं भिन्नता (differentiation) आणि विशेषविकास (specialization) यांमुळेच. (Renaissance) पासून– विशेषतः विविध शास्त्रांची झपाट्याने प्रगति होत असतां, संशोधनाने सिद्ध झालेल्या तत्त्वांचा व्यवहारांत प्रत्यक्ष अुपयोग केला गेल्यामुळे औद्योगिक क्षेत्रांत गेल्या शतकांत

क्रांति घडून आली, व तेव्हापासून मानवी जीवनांत जी वाढती गुंतागुंत अुत्पन्न होत गेली, तिच्यामुळे संशोधनाचें– किंवा कार्याचें– क्षेत्र आकुंचित करून घेअून त्या त्या क्षेत्रांत विशेष ज्ञान किंवा कौशल्य संपादणें भाग पडूं लागलें. आणि आज तर "अुत्तरोत्तर आकुंचन पावणाऱ्या क्षेत्रामध्ये अुत्तरोत्तर वाढतें ज्ञान मिळवणारा" तो विशेषज्ञ, अशी व्याख्याच होअून बसली आहे. आणि खरें म्हणजे आपल्या विचारांना वळण लावणाऱ्या आणि आपला दृष्टिकोण निश्चित करणाऱ्या, आजच्या सुधारणेच्या या दुसऱ्या वैशिष्ट्याचाहि, पहिल्या, "घटना" या वैशिष्ट्याप्रमाणेच, आपल्या कलादृष्टीवर हितावह परिणाम व्हायला हवा होता. मानवी कर्तृत्वाच्या अितर क्षेत्रांमध्ये विशेषज्ञतेची आवश्यकता मान्य करणाऱ्यांना वास्तविक हें पटावयाला हवें होतें, की कलेच्या क्षेत्रांत देखील कांही थोड्या लोकांनाच अेखाद्या कलाकृतीचा पूर्ण आस्वाद घेतां येअील किंवा सौंदर्यबोध होअूं शकेल. प्रत्येकालाच हें साधेल असें नाही; पण विशेषज्ञतेच्या आवश्यकतेच्या कल्पनेचा कलामीमांसेवर असा अिष्ट परिणाम व्हावयाचें दूरच राहून कलेच्या मीमांसाक्षेत्रांतील विशेषज्ञतेचा अर्थ, चित्रसंग्रहालयांतील चित्रांची वर्गवारी किंवा विभागणी करण्याच्या पद्धतीची वृत्ति, असा होअूं लागला. आणि याच प्रवृत्तीविरुद्ध Prof. Dewey नी आपल्या Art as Experience या पुस्तकांत टीका केली आहे.

Prof. Dewey ची टीका अर्थात् योग्य प्रकारच्या विशेषज्ञतेला लागू पडणार नाही. अत्यंत तीव्र अशा सौंदर्यसंवेदनेवर आधारलेल्या विशेषज्ञतेला ती बाधणार नाही. कलेच्या क्षेत्रांत अशाप्रकारच्या विशेषज्ञतेलाच स्थान आहे, ही गोष्ट आपल्या लक्ष्यांत आली नाही, याचें मला कारण दिसतें तें असें. मानवी जीवनांत विशेषज्ञतेचें महत्त्व जसें वाढूं लागलें, तसें मानवी कर्तृत्वाचें अेक अेक क्षेत्र सामान्य मनुष्याच्या निर्णयकक्षेच्या बाहेर जाअूं लागलें. त्यामुळे त्याला असें वाटूं लागलें, की आपण कलेलाच आता घट्ट बिलगून राहावें आणि त्या क्षेत्रांत आपल्या व्यक्तिगत निर्णयाला, न्यायसिद्ध प्रामाण्य नाही तरी, निदान कांही विशिष्ट महत्त्व असल्याचा हक्क सांगावा. सापेक्षतावाद किंवा Quontum Theory आपल्याला कळत नाही याचें त्याला कांही वाटत नाही; दोन अर्थशास्त्र्यांचा वाद चालू असतां ते काय बोलताहेत हें न कळल्यामुळे गोंधळून गेल्याचें त्याला दुःख होत नाही; अेखाद्या प्रचंड कारखान्यांत गेला असतांना तेथील कारागिरांचें आपापल्या कामांतील कौशल्य पाहून तो स्तिमित होअील पण त्यांच्यावर रुष्ट होणार नाही; पण त्याला जर कुणीं सांगितलें, की तो ज्या गाण्याची किंवा चित्राची प्रशंसा करतो आहे, तें त्या प्रशंसेला पात्र नाही, किंवा असलें तरी ज्या कारणाकरिता तो त्याची प्रशंसा करतो त्या कारणाकरिता तें प्रशंसनीय नाही, तर तो अेकदम अुसळेल आणि ठासून सांगेल, की कलेच्या बाबतींत सामान्य माणसाचा अधिकार आक्षेपातीत असतो. आणि आपल्याकडे अधिकार घेण्याच्या या प्रवृत्तीला अँग्लो-सॅक्सन कायदेशास्त्रांत 'सामान्य माणसा'च्या मताला आणि निर्णयाला विशिष्ट मान किंवा महत्त्व देण्याची जी प्रवृत्ति आहे, तिचाहि पाठिंबा मिळाला आहे. आणि लोकसत्तेसंबंधीच्या कल्पनांमुळे तर या प्रवृत्तीला अेखाद्या धर्मसूत्राचें पावित्र्य लाभलें आहे. 'सामान्य माणसा'संबंधीच्या या कल्पनेचा कायद्यांत काय अुपयोग असेल तो असो, पण सौंदर्याच्या क्षेत्रांत तिचा शिरकाव झाला तर ती नुसता गोंधळच अुत्पन्न करते असें नाही, तर तिच्यामुळे कलाकृतींच्या भ्रममूलक रसावबोधाला मल्तेंच महत्त्व चढतें. आपल्या सिद्धांतांच्या प्रामाण्यासाठी सामान्य माणसांच्या तोंडांकडे पाहण्याचें सोडून देअून, गाढ आणि विशुद्ध सौंदर्यसंवेदनेने युक्त अशा व्यक्तींच्या समाधानाकडे कलामीमांसा जितक्या लवकर वळेल, तितकें तें तिला आणि सामान्य माणसालाहि हितावह होअील.

आपल्या कलास्वादामध्ये बिघाड अुत्पन्न करणारी आणखी अेक गोष्ट म्हणजे कला-मीमांसेला मतप्रचाराचें साधन करण्याचा मोह. कोणत्याहि रचनेमागे अुद्देश शोधण्याच्या पहिल्या प्रकारच्या स्वरूपाचीच हीहि गोष्ट आहे; पण तिच्यांत व हिच्यांत फरक हा, की पहिलीचा कल व्यावहारिक अुद्देशाकडे झुकलेला असतो तर हिचा जरा तात्त्विक अुद्देशाकडे. रॉबर्ट बायरन् यांनी मे १९३२ च्या Architectural Review मधील अेका लेखामध्ये मास्कोमधील चित्रसंग्रहासंबंधी जें लिहिलें आहे, त्यांतला सर मायकेल सॅड्लर् यांनी अुतरून घेतलेला भाग मी पुढे देत आहें. मि. रॉबर्ट बायरन् म्हणतात, की मास्कोमध्ये "आधुनिक फ्रेंच चित्रांचे अत्यंत अुत्कृष्ट आणि प्रातिनिधिक स्वरूपाचे असे संग्रह आहेत. आणि 'संस्कृतींचा विशेष लाभ न झालेल्या प्रेक्षकांना रसग्रहणाला साहाय्य व्हावें म्हणून प्रत्येक दालनाच्या दारावर पुढील-प्रमाणे छापील खुलासे लावलेले आहेत.

| (कलावंत) | (संस्कृतिकाल किंवा प्रकार) |
|---|---|
| Monet : | मांडवलशाहीचें साम्राज्यशाहींत संक्रमण होत असतांनाचा कालखंड. औद्योगिक धनिक वर्गाची अभिरुचि. |
| Cezanne : | साम्राज्यशाहीचा प्रारंभकाल. औद्योगिक धनिकवर्गाची अभिरुचि. |
| Gauguin : | शेअरवरील नफ्यावर, पैशावरील व्याजावर अित्यादि अुपजीविका करणाऱ्यांची अभिरुचि. |
| Van Gogh : | अल्पमांडवली धनिकांची अभिरुचि. |
| Signac : | वरिष्ठ श्रेणीच्या औद्योगिक धनिकवर्गाच्या प्रभावाखाली असणाऱ्या कनिष्ठ आणि मध्यम धनिकवर्गाची अभिरुचि. |
| Matisse : | विकृत साम्राज्यशाहीचें युग. नफ्यावर अुपजीविका करण्याची अभिरुचि." |

ही विल्हेवारी कदाचित् कोणाला अगदी अडाणी वाटण्याचा संभव आहे; परंतु लाल सरकारच्या पगारी मीमांसकाचा ठराविक पद्धतीने अुपहास करूं लागण्यापूर्वी, कलाकृतीच्या दर्शनाने आपल्या ठिकाणीं कोणती सौंदर्यात्मक प्रतिक्रिया जागृत होते, आणि धंदेवाअीक मीमांसक कलाकृतींचें कशा प्रकारें विवेचन करतो, याचा थोडा विचार करून पाहणें बरें होअील. आपण जर प्रचार या शब्दाचा अर्थ थोडा व्यापक करून त्यांत नुसत्या राजकीय ढोलपिटीचाच नव्हे तर सर्व प्रकारच्या अुपदेशकतेचाहि अंतर्भाव केला, तर आपल्याला कबूल करावें लागेल, की आपल्या आजपर्यंतच्या बव्हंश कलामीमांसेचें स्वरूप प्रचारप्रधानच असे व आजहि आहे. या कलामीमांसेचें परमोच्च स्वरूप म्हणजे कलेचें काव्यात्म (lyrical) रसग्रहण ठरतें, आणि मग सगळे लोक या मीमांसेचीं स्तवनें गाअूं लागतात. पण त्यांच्या हें लक्ष्यांत देखील येत नाही, की कलेचा असा अर्थ लावतांनाच आपण तिचें अस्तित्व अनर्थावह करून सोडीत आहों. लाल टीकाकार आणि कम्युनिस्ट विचारसरणी यांच्यावर झोड अुठवण्यासाठी बाह्या सारून पुढे सरसावणाऱ्या बऱ्याच लोकांना या गोष्टीचें भानहि नसतें, की आपण जेव्हा आपल्या धार्मिक किंवा नैतिक विचारपरंपरेला अनुसरून बनलेल्या पूर्वग्रहानुरूप कलेचा अर्थ लावतों, तेव्हा आपणहि स्वतः त्याच मोहाला बळी पडून त्याच पापाचे धनी होत असतों.

अशा या विचारपरंपरावश कलामीमांसेला अेक प्रकारची अुदात्ततेची किंवा अुन्नततेची जिल्हअी चढलेली असल्यामुळे ती विशेषच घातक ठरते. अडाणवट राजकीय प्रचाराची अप्रस्तुतता आपोआपच अुघडकीला येते. परंतु बंगाली कलेंतील गूढवादाची किंवा

धार्मिक प्रतीकात्मतेची जी स्तुति होते, ती भ्रामक कलामीमांसा आहे, ही गोष्ट आपल्या नजरेतून तशीच निसटून जाते, याचें कारण गूढवाद, धार्मिक किंवा नैतिक भावना यांच्यामध्ये कांही तरी सूक्ष्म अपूर्वता आहे, असें आपल्याला वाटतें हें होय. सौंदर्यानंदाच्या गूढ निर्झरांना संपन्न करतोंसें दाखवून त्यांमध्ये विष कालवणारे हे पूर्वग्रह कलामीमांसेमध्ये अितके माजले आहेत, की त्यांनी आपलें असें अेक कलेचें अंतिम मान ठरवलें आहे. या "काव्यात्म कलामीमांसेचें" (lyrical interpretation) मुख्य साधन म्हणजे सुश्लिष्ट पदन्यास, ओघवती गद्यरचना. यांचा प्रवाह आपल्या निर्णयांच्या असंबद्धतेची बिलकुल क्षिति न बाळगतां, बेदरकारपणें, मादक आत्मानंदाचे आणि भंगुर आध्यात्मिक अुल्लासाचे फेनपुंज अितःस्ततः अुधळीत अनिरुद्ध चाललेला असतो. मजकूर समजण्याला कठिण, आणि लेखनांत लालित्य नाही, अेवढ्या सबबींवर अेखादा सौंदर्यशास्त्रविषयक ग्रंथ कुचकामाचा ठरवण्यापर्यंत मजल मारणारे समीक्षकबुवाहि नाहीत असें नाही! कलेंत व्यक्त होणाऱ्या भावांसंबंधीच्या मंजुगुंजनामध्ये "या गोष्टी अप्रस्तुत आहेत," असें बोलणारे निषेधस्वर निमज्जन पावतात आणि ज्या ठिकाणीं वास्तविक चित्र, मूर्ति, गीत किंवा वास्तु यांचा रसास्वाद घ्यावयाचा त्या ठिकाणीं लोक काव्याचा शोध करूं लागतात. बहुतेक लोकप्रिय चित्रें किंवा पुतळे यांना दिलेलीं नांवें पाहिलीं किंवा अेखाद्या कलाकृतीसमोर अुभ्या असणाऱ्या प्रेक्षकांचे अनिच्छया बाहेर पडणारे निर्णयोद्गार विचारांत घेतले, तर आपल्याला असें दिसून येअील, की रशियाचा सरकारी मीमांसकच लाल आहे असें नव्हे, तर आपल्यापैकी प्रत्येकामध्ये लाल रंगाची अेक छटा असतेच.

आतापर्यंत मीं बाह्य जगाशीं संबद्ध असलेल्या घटकांचा विचार केला; आणि हे घटक मनोव्यापारांच्या कक्षेत येअून कलेचा आस्वाद आणि सौंदर्याची मीमांसा यांशीं संबंध असलेल्या मनोव्यापारांच्या आड कसे येतात तें सांगितलें. परंतु या सर्व अनर्थांचें मुख्य कारण म्हणजे कलेची मीमांसा करूं पाहणारांची बौद्धिक आणि भावात्मक (emotional) संकुचितता. मी व्यवसायी लेखकां (Journalists) विषयी बोलत नाहीं. त्यांच्या हातून प्रमाद झाले, तरी त्याला तशीं कारणें असतात. आपल्या विचारांप्रमाणे लोकांची अभिरुचि वाकविण्याअैवजी लौकिक अभिरुचीपुढे वाकावें लागणें, त्याच त्या गोष्टी अुगाळीत बसावें लागणें, यामुळे त्यांच्या संवेदनेची धार साहजिकच बोथटते. परंतु जे लोक स्वयंस्फूर्तीने आणि जाणूनबुजून कलामीमांसक किंवा सौंदर्यसमीक्षक होअूं पाहतात, त्यांना असली कोणतीहि सबब नसते. कारण कोलरिज्चा अनुवाद करून असें म्हणतां येअील, की "सर्वांनी– किंवा बऱ्याच लोकांनी– तत्त्वज्ञानी होण्याची शक्यता नाही आणि आवश्यकताहि नाही. सर्व विचारशील (आणि संवेदनशील) प्राण्यांच्या ठिकाणीं आढळणारी जी तात्कालीन संज्ञा (spontaneous consciousness) तिच्याखाली किंवा तिच्यामागे दडून बसलेली अशी अेक तत्त्ववित् संज्ञा (philosophic consciousness) [आणि अेक सौंदर्यसंज्ञा (Aesthetic consciousness)] ही असते." (चौकटी कंसांतील शब्द माझे आहेत.)

सौंदर्यसंज्ञेचा मूळ अभाव पुरेसा नाही म्हणून कीं काय, त्याच्या भरीला हा आधुनिक कलामीमांसक ज्यांचा नक्की अर्थ कळून घेण्याचा त्याने कधीच प्रयत्न केलेला नाही, असे सुलभ ढंगदार शब्द वापरण्याचें पाप करतो. तार्किक किंवा मानसशास्त्रीय सूक्ष्म भेदांची त्याला दखलहि नसते; जणूं काय त्याच्या मतें संदिग्धता हेंच सौंदर्यसमाधीचें रहस्य. [रूढ असलेल्या आयत्या कल्पना वापरावयाच्या, त्यांच्या अंतःस्वरूपासंबंधी कधी विश्लेषण– परीक्षण करावयाचें नाही, आणि पारंपारिकता आणि अुताऱ्यांचा खच म्हणजे विद्वत्ता अशी याची समजूत. आजच्या

बव्हंश कलामीमांसेमध्ये सारासार-विवेचनशक्तीचा अभाव अढळकीस येतांना दिसतो; आणि शेक्सपिअर, शेली, कीट्स्, ब्राअुनिंग आणि क्वचित् गअेटे किंवा डांटे यांच्या वचनांचा शिडकावा करून लोकांचें लक्ष्य वेधण्याचा किंवा दिशाभूल करण्याचा प्रयत्न होतांना दिसतो. "निसर्ग" "अनुभव," "सौंदर्य," "सत्य," "माध्यम," "आध्यात्मिक," "प्रतिमा," अित्यादि शब्द, जणूं कांही त्यांचा अर्थ स्पष्ट, सोपा, सुगम, आणि सर्वमान्य आहे अशा आविर्भावाने वापरले जातात. मध्ये कांही काळपर्यंत "Empalty" या शब्दाचें असें स्तोम माजलें होतें, की जणूं काय या मंतरलेल्या ताअीतापुढे सर्व कलाविषयक प्रश्नांच्या भुतांची वाताहत होत असे, आणि आजसुद्धा हा शब्द वापणाऱ्यांपैकी क्वचितच कोणी त्याच्या अर्थाचा सांगोपांग विचार करतो.

आपल्या स्वतःच्या किंवा अितर विश्वासार्ह व्यक्तींच्या सौंदर्यदर्शनजन्य अनुभवांच्या अधाराने सामान्यपणें कलेचें किंवा विविध कलांचें परमरूप कसोशीने पारखणें, त्याची शहानिशा करणें, आणि ज्या वर्गीकरणाच्या आधारावर सौंदर्यमीमांसेची सशास्त्र अुभारणी होअूं शकेल, त्याचें आकलन आणि आविष्कार करणें, ही प्रत्येक सौंदर्यमीमांसकाच्या आवाक्यांतली गोष्ट आहे. सौंदर्यदर्शनजन्य किंवा तत्सम अनुभव यांचें विश्लेषण केलें, तर तो किंवा तसला अनुभव घेण्याची पात्रता हळुहळू कमी होत जाते, असा अेक समज रूढ असलेला दिसतो. पण यांत कांही तथ्य नाही. अशा प्रकारच्या विश्लेषणाला हवे असलेले बौद्धिक श्रम तर करायला नकोत, पण आपला कलामीमांसक म्हणून लौकिक तर राहिला पाहिजे असें ज्यांना वाटतें, तेच असल्या युक्तिवादाने स्वतःचें समर्थन करूं पाहतात. आधुनिक कलामीमांसेमध्ये विश्लेषणाचा अभाव असतो. या गोष्टीवर मी फाजील हल्ला चढवतों आहें असें कुणाला वाटेल; तसें होअूं नये म्हणून अेका प्रोफेसराने लिहिलेलें अेक वाक्यच येथे अुतरून घेतों. तो म्हणतोः— "आपल्या सौंदर्यभावनेचें समाधान करूं शकेल अशा रूपामध्ये सौंदर्याचा आविष्कार म्हणजे कला." आता आपण यावर विचार करूंः—सौंदर्याचा आविष्कार म्हणजे कला; म्हणजे कलेमध्ये आविष्कृत होण्यापूर्वी सौंदर्य कुठे तरी अस्तित्वांत असलें पाहिजे; कुठे?... अशा! रूपामध्ये सौंदर्याचें अविष्करण, मूर्तीकरण म्हणजे कला; म्हणजे कलेमध्ये आविष्कृत होण्यापूर्वी सौंदर्य अशा रूपामध्ये असलें पाहिजे, की ज्या रूपामध्ये आपल्या सौंदर्यभावनेचें समाधान होअूं शकत नव्हतें. मग सौंदर्य म्हणजे तरी काय? आणि हेच प्रोफेसर म्हणाले की, "या व्याख्येला सर्वांची मान्यता आहे!" असें नसेल अशी मी आशा करतों. अितर ठिकाणीं, चांगल्या दर्जाच्या लेखनामध्येसुद्धा, अविश्लिष्ट कल्पनांवर केवळ पांघरूण घालणारें असलें विवेचन करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो. या प्रकारचें लेखन विशेष घातक असतें. कारण वास्तविकपणें कोणत्याहि प्रकारचें स्पष्टीकरण झालेलें नसतांना वाचकांच्या मनामध्ये मात्र स्पष्टीकरण झाल्याचा आभास अुत्पन्न होतो. आणि या फसवणुकीमुळे लोकांवर अेक प्रकारची वांझोटी सौंदर्यमीमांसा लादली गेली आहे.

सौंदर्याचें साक्षात् आकलन किंवा आस्वादन होणें, आधुनिक माणसाला ज्या कारणांमुळे कठिण जातें, त्यांपैकी कांही महत्त्वाच्या कारणांचें दिग्दर्शन करण्याचा मीं वर प्रयत्न केला आहे. आपल्या विचारसृष्टीमध्ये घरें करून राहिलेले हे अडथळे दूर होअून आपण सौंदर्याचा निर्विघ्न, सहजस्फूर्त, आस्वाद घेण्याला जोंपर्यंत समर्थ होत नाही, तोंपर्यंत आपलें रसग्रहण नकलीच राहणार.

———

# राष्ट्रकूटकालीन मराठी

## क्रियापद-विचार*

(लेखक— श्री. ग. वा. तगारे, अेम्. अे., बी. टी.)

**आज्ञार्थ :—**

प्र .पु. पुष्पदंताच्या ग्रंथांत पुढील आज्ञार्थाचीं रूपें आढळतात.

द्वि. पु. ए. व.– पट्ठवहि (ना. च. ४-१४-१) खाहि (य. च. २-९-७) लक्खहि (म. पु. २-५-२)
दक्खवहिं (ना. च. १-१४-२) आयण्णहिं (ना. च १-३-१), पेच्छि (य. च. ३-३३-१०) हरि (य. च. १.९.१४) करि, करे (ना. च. १-३-१०; ९-१७-२५) आणेहु, पूरेहु (य. च. १-८-४) णिसुणहुं (य. च. ३-११-१४) बीहसु (य. च. १-१५-५) गच्छसु (य. च. २-३-५) हणसु (ना. च. ३-३-१४) हणु (ना. च. ४-७-१२) चडु (ना. च. ३-२६-६) आउ, जाहु (म. पु. १-६-२) पसाहेह (य. च. १-१८-१०) जय (य. च. १-२-१)

द्वि. पु. अ. व.– जंपह, धरह (य. च. ४- ९-३) कुणहं, मुणहं, ठवहं (य. च. ४-८-५-१५)

तृ. पु. अे. व.– मुक्कअु (म. पु. १-८-७) डज्झअु (ना. च. ३-१५-५) गमअु (य. च. २-२.३) हो (य. च. २-१-१७)
याच रूपांना सदृश रूपें ज्ञानेश्वरकालांतील धातूंचीं होतात. अुदा. द्वि. पु. अे. वचन करीँ, जाण, कर जाणैँ, आअिकै (आअिके + अिँ=आअिकेहिं), अुपसाहे, जाणसु, देअीं, दे अित्यादि.

द्वि. पु. अ. वचनः— देखाँ, धरा, देयाँ, नेयाँ, अि.

तृ. पु. अे. वकनः— जलो, अवधरिजो, करो, करू अि.

(राजवाडे ज्ञाने. व्याकरण पृ. ७९-८०)

**प्रत्ययाची तुलना :—**

पुढील तुलनात्मक कोष्टकावरून हा मुद्दा अधिक स्पष्ट होअील.

| | संस्कृत | प्राकृत | पुष्पदंत | ज्ञानेश्वर अर्वाचीन मराठी |
|---|---|---|---|---|
| प्र. पु. | | | | |
| द्वि. पु. | धि, हि | हि | हि, हिं, अि, अे. | अे, अिँ, अि. |
| अे. व. | ० | | सु, हु, हुं, अु | सु, अु |
| | | | (अे) ह, अ | ० अथवा अ (आधुनिक मराठी) |
| द्वि. पु. | | ह | ह, हं | आ, आं |
| तृ. पु. अे. व. | तु | अु | अु | अू, ओ |

मराठींतील आज्ञार्थ संस्कृत प्राकृत या परंपरेने आला याबद्दल फारसा मतभेद नाहीं.

**विध्यर्थ :—**

पुष्पदंत वाङ्मयांत विध्यर्थास कर्मणि प्रयोगाप्रमाणे अिज्ज हें विकरण लागलेलें दिसतें आणि नंतर वर्तमानकाळीं प्रत्यय लागतात. वाक्यरचनेवरूनच केवळ हा विध्यर्थ आहे, कर्मणि

* अंक ५८ वरून समाप्त.

प्रयोग किंवा आज्ञार्थ नव्हे हें सांगतां येतें. अुदा. परियणु दाणें संतोसिज्जाअि (परिजनाला दानानें संतुष्ट करावें) ना. च. ३-३-१०. संथारु सोहेअि अुग्गमियसूरम्मि (सूर्योदयानंतर अंथरूण सोडावें) ना. च. ९-२०-११. सोचेय दिणे एक्कु (अेक दिवस शोक करावा) ना. च. ९-२०-१२. तसेंच कज्जणासु कज्जू ण विरअिज्जअि (कार्यनाश करूं नये) ना. च. ३-२-१४. तसेंच यशोधर चरितांत ३-३१-८-१० मधील चिंतिज्जअि, वंदिज्जअि, वंचिज्जअि, अि. प्रयोग विध्यर्थी आहेत. त्यांची कर्मणिप्रयोगाबरोबर गल्लत करतां येत नाही.

**प्रयोजक** (णिजन्त):—

दुसऱ्याकडून अेखादी क्रिया केलेली दर्शविण्यास पुष्पदंत धातूंना "अव" हें विकरण लावून मगच पुढचे प्रत्यय त्यांना लावतो. (पाहा Bloch–FLM§२३२.) अुदा. चड = चढणें, चडावहि (ना. च. १-४-१) नच्च = नाचणें णच्चावअि (य. च. १-५-१८) वज्जावअि, अुद्+डी चे अुडावअि (ना. च. ३-१५-८) भेसावअि (म. पु. २-१४-१) कधी कधी धातूलाच गुण किंवा वृद्धि हे विकार होअून प्रयोजकाचें अंग तयार होतें. अुदा. फिट = फेड, मण = माण, फुट = फोड, अि. क्त प्रत्ययापूर्वीसुद्धा धातूंत हे फेरफार झालेले आढळतात. अुदा. अुड्डाविय (म. पु. २-१३-२ ना. च. ३-९-१४) वोल्लाविय (म. पु. ४-४-९) अि. याशिवाय भृशार्थे देदेहि (ना. च. ६-१२-११) अुट्ठुट्ठु (य. च. ४-४-९) = अुठअूठ अुब्भुब्भु. (य. च. ३-११-१२) अुभाअुभा, अि. प्रयोग पुष्कळच आढळतात. सळसळ, झणज्झण, घमघम अि. ध्वनिवाचक (Onomatopoetic) धातू व चंकम ढंढल्ल अि. पौनःपुन्यार्थक धातू पुष्कळच आहेत. किंबहुना मला या वाङ्मयांत गुमगुम, थरहर, धगधग, मिसमिस, सिमसिम असे धातू अितके आढळले की पुष्पदन्ताने अशांची टांकसाळ अुघडली कीं काय हें कळत नाही. गरुडायते, द्रुमायते, याप्रमाणे रंडमि (ना. च. ४-८-१७) (रण्डा या नामधातूचें वर्तमान काळ प्र. पु. अे. व.) सारखीं स्वतंत्र रूपें मधूनमधून आढळतात.

पुष्पदन्त वाङ्मयांतील ओज व ओघ हें नुकत्याच जन्मास येणाऱ्या भाषेचें स्वरूप नसून यौवनावस्थेंत पदार्पण करणाऱ्या भाषेचें सौंदर्य, माधुर्य व लालित्य त्यांत प्रगट होतें. अेक हजार वर्षांपूर्वींची ती भाषा असल्यामुळे आज ती जरा दुर्बोध वाटेल पण तो त्या भाषेचा दोष नसून मध्यंतरीं गेलेल्या कालाचा परिणाम आहे, अितकेंच.

**कृदन्त**:—

धातूंच्या पूर्ण व अपूर्ण क्रियावाचक रूपांस कृदन्त म्हणतात. त्यांपैकी विभक्तिप्रत्यय घेणारे ते व्ययी व विभक्तिप्रत्यय न घेणारे ते अव्ययी कृदन्त म्हणतात. पुष्पदन्ताच्या भाषेंत वर्तमान व भूतकाळवाचक व विध्यर्थ धातुसाधितें हीं व्ययी कृदंतें व तुमन्त, त्वान्त हीं मुख्यतः अव्ययी कृदन्तें होत.

(१) वर्तमानकाळवाचक धातुसाधितें— हीं विशेषणें असून बहुतेक सर्वांना "अंत" प्रत्यय लागतो. अुदा. वज्जंत (ना. च. ९-२२-६) = वाजत, जगडंत (ना. च. ३-१५-१२) = झगडत, सिज्जंत (य. च. ३-५.१४) = शिजत, सुणंत, कुणंत (य. च. ३-३३-८) अि. हा प्रत्यय लावतांना धातु कोणत्या पदाचा आहे हें पाहत नसत. अुदा य. च. २-३ मध्ये सेविज्जंत हें कर्मणि रूप (सेवसेवा करणें) आढळतें, मागे सांगितल्याप्रमाणे सर्वत्र परस्मैपदाचें राज्य दिसतें. मान प्रत्यय लागलेली सिज्जमाण (य. च. ३-१३-१) = शिजत असलेलें, वीजिज्जमाण (ना. च. २-११-२) कर्मणि– वारा घालत असलेला अि. अशीं रूपें आढळतात पण प्रमाण कमी. अर्वाचीन मराठींत सुद्धा विद्यमान होष्यमाण अशीं मधून मधून रूपें आढळतात पण

त्यांचें प्रमाण कमी आढळतें. तोच प्रकार तेव्हा होता. भू म्हणजे होणें याचीं वर्तमान धा. सा. हुवंत (ना. च. ३-३-१०) होंत (ना. च. ३-१५-१३) हुंत (३-१५-५) होंतअु (य. च. ३-३७-१७) अि. होतात. ज्ञानेश्वर-कालापर्यंत अशीं धातुसाधितें वापरत होते असें होतँ, पावतँ, देतँ होअिजत, म्हणिजत, पाविजत, अि. शब्दांवरून दिसतें. (राजवाडे ज्ञाने. व्याकरण पृ. ९४-९५).

## २ भूतकाळवाचक धातुसाधितें :—

माझ्यासमोर १० व्या शतकांतील ग्रंथगत बोलीचें पृथःकरण असल्यामुळे अल्ल किंवा अिल्ल प्रत्ययान्त भूतकाळवाचक धातुसाधितें नाहीत असें म्हटलें तरी चालेल. हा भूतकाळांतील लकार ८ व्या शतकापासून मराठीचें वैशिष्ट्य म्हणून समजला जातो (अुदा. दिण्णले, गहिल्ले हीं कुवलय मालेंतील रूपें) हें निश्चित आहे. पण महाकाव्यांत वापरण्याअितकी शिष्टमान्यता त्याला १० व्या शतकांत मिळाली नसावी.

माझ्यासमोर असलेल्या भूत. धातुसाधितांत बहुतेक सर्व क्तांत आहेत. आणि त्यांपैकी बऱ्याच धातूंना अिडागम झाला आहे. कै. राजवाड्यांनी काढलेला नियम सकर्मक धातूंचीं निष्ठारूपें अिकारयुक्त करावयाचीं व अकर्मक धातूंचीं निष्ठारूपें अिकारविरहित करावयाची हा या रूपांना लागू पडत नाही. कारण कित्येक सकर्मक धातूंचीं निष्ठारूपें (आढत्त = आरब्ध, हित्त = हृत (ना. च. २.११.१०) धित्त (य. च. ३.१६.९) = घेतलेला. अि. रूपें अनिद आहेत व रुंजिअ (ना. च. ५.११.२) रहिअ (म. पु. १५.१२.४ = आच्छादित) डोल्लिय (य. च. ४.४.१६)—डोललेला हीं अकर्मक निष्ठारूपें सेट् आहेत.

मला या निष्ठारूपांच्या पृथःकरणावरून असें दिसतें की,(१) सरसकट नामधातूंचीं क्तांत रूपें सेट् आहेत (अुदा. गोंदालिय;– म.पु. १.३.७.= मिळालेले, जमलेले, रंडिय– म. पु. १७.९.१०= विधवा केलेले (विधवीकृत), (२) प्रयोजकांचीं निष्ठारूपें सेट् आहेत. देवाविय (य. च. ४.४.११)= देवविलेले. लिहाविय (ना. च. १.१५.१४) लिहाविलेले ("लिखपित" शिलालेखांत आढळते) अि.

(३) बाकी सर्व रूपें धातु+अि+क्त (त=य) अशीं झालेलीं दिसतात. अुदाः— डसिय = दष्ट; पच्चारिअ (पाचारलेले), हडाविय (दूर हटवलेले) अि. यांची संख्या बरीच असल्यामुळे हीं रूपें त्या काळीं जास्त प्रचलित होतीं असा तर्क करण्यास कांही हरकत नाही.

(४) अनिट् धातूंपैकी बरेच धातु संस्कृतचे प्राकृत केल्यासारखे दिसतात. अुदा. ग्रस्त >घत्थ (म. पु. ९.७.३); अुद्घृष्ट>अुग्घुट्ठ (म. पु. १.५.४) प्रभ्रष्ट>पहट्ठ (य. च. ३.१०.५). व्यापृत>वाअुड (ना. च. १.९.७) अि. अि.

(५) साधर्म्या (analogy) मुळे प्राकृत धातूंचीं संस्कृत सारखीं निष्ठारूपें साधलीं गेलीं आहेत. अुदा. छिव = शिवणें>छित्त (य. च. ३.१४.११) गवेषय=गवसणें. शोधणे>गविट्ठ (म. पु. २.१५.३) खुप = खुपणें>खुत्त (म. पु. ३१.२३.६) अि. अि.

सामान्यतः या पांच प्रकारांनी पुष्पदंत वाङ्मयात निष्ठारूपें साधलीं गेलीं आहेत. यांना अपवाद, अुपानियम अि. अनेक पुरवण्या जोडतां येतील, पण मुख्यतः क्तात निष्ठारूपांचें स्वरूप वर दिल्या प्रमाणे आहे.

## (भविष्य)— विध्यर्थ धातुसाधित :—

पुष्पदंताच्या भाषेंत 'णार' प्रत्यय लावून होणारें कर्तरि भविष्य कृदत आढळत नाही. य, तव्य, अनीय व अेलिम या संस्कृत प्रत्ययांपैकीं "तव्य" व (थोड्या प्रमाणावर) "य"

प्रत्यय आढळतो. अुदा. मोरेव्वअु (ना.च. ३.१५.४)=मृ.+णिच्+तव्य=मारावा. तसेंच धरेव्वअु (ना. च. २.८.४) पावेव्वअु (य. च. ३.३६.३) जाणेव्वि V.L.—व्वि (स्त्री.) (य. च. ४. ६.४.) जाअेवअ (ना. च. ७.४.१०) अि. ।अि. रूपें धरावा, पावावा, जाणावी, जावा अि. वा प्रत्ययांत कृदन्तें असून तीं विधि, कर्तव्य, आवश्यकता अि. अर्थ दाखवतात. हीं विशेषणें असून विशेष्याप्रमाणे यांचें लिंग वचन बदलतें. मराठींतील वा प्रत्यय तव्य>अव्व>अेव, अेव्वअ / अेवअ } >वा असा आला आहे हें अुघड आहे.

पेज्ज>पेज, सेज्ज>सेज, कज्ज>काज अि. कृदन्तें नामें म्हणून जुन्या मराठीप्रमाणे पुष्पदंतवाङ्मयांत वापरलीं आहेत तेव्हा त्यांना कृदन्त या सदरांत विचारांत न घेणें बरें.

**अव्ययी कृदन्तें :—**

अव्ययी कृन्दतांत हेत्वर्थक तुमन्त व भूतकालदर्शक त्वान्त किंवा ल्यबन्त आढळतात. दोन्हींचे प्रत्यय ज्ञानेश्वरपूर्वकालीन खालील स्वरूप दाखवतात तें निराळें सांगणें नको.

हेत्वर्थक तुमन्तें–† प्रत्यय तुम् > उम् > हुं > अुं, अूं.

अुदा.– खाहुं (य. च. २.३६.१३) वण्णहुं (म. पु. २.११) मेल्लवहुं (ना. च. ५.३.२). राजवाड्यांच्या ज्ञानेश्वरीच्या व्याकरणांत (पृ.१०९) दिलेल्या भविष्य अव्ययी कृदन्तांत मराठी व माहाराष्ट्री यांमधील सुटलेला दुवा *जिणिहुं, *रमिहुं इ. १० व्या शतकांतील रूपें योजून सहज भरून काढता येअील. हकाराबद्दल चर्चा पूर्वींच येअून गेली आहे.

त्वान्त अव्ययी कृदन्तें पुढील प्रत्यय लावून साधत. एप्पि, ओप्पिणु अे (अि)-वि, एविणु, वि, ऊण, ऊणं, उं, उदा.:–एप्पि–लेप्पि (य. च. १.२०) या एप्पि चे पुढे पि व वि होते. अुदा.–होवि (य. च. २.२३) गंपि (य. च. ३.११.२)

(इ) एप्पिणु-हवेप्पिणु (ना. च. ९.१३.३) होएप्पिणु (य. च.१.८.१) 'हो' चीं रूपें. आणेप्पिणु (ना. च. १.१५.१५) तोडेप्पिणु (म. पु. १.३.२).

(इ) एवि–करेवि, पेक्खेवि (य. च. १.२५.१८) वेढिवि (ना. च. ३.१६.४). ओसरिवि (ना. च. ८.१५.१०) इ.

एविणु–होएविणु (य. च. १.८.) छंडेविणु (य. च. ३.३८.३.) इ.

पण हीं सर्व रूपें ग्रंथगत भाषेंतील जुने अवशेष आहेत. बोलभाषेंतील ऊण, ऊणं, उं प्रत्ययांपासून आपल्यास यादवकालीन जिणूनि, हसूनि, करुनु, घेउनु, देउनिया, घेउनिया इ. रूपें व्युत्पादितां येतात. पुष्पदन्त वाङ्मयांत सोऊणं (य. च. १.१२) मणिऊण (म्हणून) ठविऊण (ठेवून), दाउं, कांउं (य. च. २.१) इ. रूपें दिसतात. या ऊन प्रत्ययाबरोबर आढळणारे ओनि, औनि हे जुने प्रत्यय कोणत्या तरी शब्दापासून निघाले असावे व नि हे शब्दयोगी अव्यय असावे असें प्रो. ब्लोक* (Bloch) यांचें मत आहे. पण तें मला पटत नाही. कारण ओ, औ, उ हीं अेका ध्वनीचीं निरनिराळीं स्वरूपें असल्यामुळे त्यांचें परस्परांत रूपांतर होणें स्वाभाविक आहे ही गोष्ट वर्णप्रक्रियेंत मीं दाखवून दिली आहे.

पुष्पदन्ताच्या भाषेंतील कृदन्ताचें दिग्दर्शन थोडक्यांत केलें असलें तरी त्याचें महत्त्व वाक्यरचनेमध्ये फार मोटें आहे. मुख्य क्रियेचें कृदन्त करून सहाय क्रियापदाच्या योगाने संयुक्त क्रियापद तयार करून काळ बनविण्याची पद्धत त्याच्या काळांत होती. त्यामुळे भूतकाळीं

† Cf Pischel § 573 Grammatik Bloch §265.

* La formation de la Langue Marathe पृ. २६१–२६३.

क्रियापदाचीं रूपें न वापरतां धातुसाधितांच्या साहाय्याने वाक्यरचना करण्याचा त्या काळचा प्रघात अजून कायम आहे. त्याचप्रमाणे आपण अजून संयुक्त क्रियापदें वापरून धातुसाधितमय वाक्यरचना (Participial construction) करतों. या गोष्टीला आज १००० वर्षांची परंपरा आहे ही गोष्ट आपल्यांस यांच्या ग्रंथावरून कळते.

**प्रयोग:—**

वाक्यांत अत्यंत महत्त्वाचे शब्द म्हणजे कर्ता, क्रियापद व असल्यास कर्म हे होत. ज्या वेळीं क्रियापद व कर्ता किंवा कर्म यांचे परस्परांशीं विशिष्ट संबंध येतात तेव्हा व्याकरणशास्त्रदृष्ट्या निरनिराळे प्रयोग निर्माण होतात. उुदा.— क्रियापद कर्त्याच्या पुरुषलिंगवचनाप्रमाणे बदललें की कर्तरि प्रयोग; कर्माचे पुरुषलिंगवचनाप्रमाणे बदललें की कर्मणि; तें दोन्ही प्रकारें न बदलतां नपुंसकलिंगी एकवचनी राहिलें की भावे; आणि क्रियापदाचा अर्थ (भाव) तोच कर्ता असतांना भावकर्तरि अथवा भावकर्तृक प्रयोग म्हणतात. या चारी प्रयोगांपैकी कर्तरि प्रयोगाचा आतापर्यंत विचार झाला. आता त्यानंतरचा महत्त्वाचा प्रयोग कर्मणि होय. याचे संस्कृतामधील 'य' या विकरणाची प्राकृतामध्ये इय, इय्य, ईय, ईअ, इज्ज अशीं संस्कृत रूपें आढळतात. पुष्पदन्ताच्या वाङ्मयांत हा प्रयोग दोन तऱ्हेने करतात. त्यांपैकी सर्वमान्य व सामान्य प्रकार म्हणजे धातूला इज्ज हें विकरण लावून नंतर काळाचे किंवा कृदन्ताचे प्रत्यय लावणें. उुदा.— कड्ढ (काढणें)—कड्ढिज्जइ (य. च. ३.२२.१२) = काढिजे, चक्ख (चाखणें) चक्खिज्जइ (य. च. ३.१०.११) = चाखिजे, दा + इज्ज = दिज्ज दिज्जइ (ना. च. २.११.१२) = झिजे, झि (क्षि)+ इज्ज = झिज्ज झिज्जइ (ना.च.५.१.११) =झिजे. याचप्रमाणे किज्जइ, माणिज्जइ, लिज्जइ, थुणिज्जइ (म. पु. १.६.१६) (थु = स्तु) इ. इ. अशीं रूपें आपल्यास आढळतात. ज्ञानेश्वरकालीन मराठींत करीज, देइज, कीज, गमिज, हेंच कर्मणि प्रयोगांतील क्रियापदाचें अंग होतें असें राजवाड्यांचें मत आहे (ज्ञाने. व्याकरण पृ. ८६-८७).

येथपर्यन्त पुष्पदन्तवाङ्मयाचें पृथक्करण करून त्यांत आढळणारा क्रियापदविचार व यादवकालीन मराठीची तुलना मांडली. पुष्पदन्त वाङ्मयावर प्राचीन कवींच्या अभ्यासामुळे संस्कृत प्राकृत मापांची व तत्कालीन समासप्राचुर्याची छाप आहे. पण त्यामुळे राष्ट्रकूटकालीन मराठीच्या अस्तित्वाला बाध येत नाही. ज्ञानेश्वर व पुष्पदन्त यांच्यामधील काळांत महाराष्ट्राच्या वसाहतींत (आफ्रिका किंवा ऑस्ट्रेलियाप्रमाणे) अघटित घटना घडून न आल्यामुळे आपले ज्ञानेश्वरकालीन पूर्वज मराठी बोलत होते हें जितकें खरें आहे तितकेंच पुष्पदन्तकालीन पूर्वज (ज्ञानेश्वरापूर्वी तीन शतकें) बोलत होते हें खरें आहे. प्रा. ब्लोक यांनी आपलें मराठी मापेवरील पुस्तक लिहिलें त्या वेळीं अपभ्रंश-वाङ्मय फारसें उपलब्ध नव्हतें. त्यामुळे त्यांचें मराठी मापा व अपभ्रंश याबद्दल मत* ग्रहण करतांना विचार केला पाहिजे. मला त्याबद्दल स्वतंत्र लिहावयाचें असल्याने येथे जागा अडवत नाही. युरोपियन पंडितांची चिकित्सक अभ्यासपद्धति अनुकरणीय असते, अन् प्रा. ब्लोक यांच्याविषयी अत्यंत आदर असल्यामुळे मला त्यांच्याबद्दल सविस्तर लिहून माझें म्हणणें मांडलें पाहिजे.

माझ्या अभ्यासपद्धतीबद्दल व प्रस्तुत विषयावर कोणीं सूचना, दोषाविष्करण वगैरे केल्यास मी त्यांचा अत्यन्त आभारी होईन.

---

* पाहा La formation de La Langue Marathe §22.

# अंकुशपुराण



['अंकुश-पुराणा'चें हें कथागीत श्री. के. नारायण काळे यांनी कोंकणांतून आपल्या मातोश्रींकडून मिळविलें आहे. त्या आपल्या लहानपणीं तें शिकल्या होत्या. म्हणजे निदान पन्नास वर्षांपूर्वी हें गीत मुखपरंपरेने प्रसृत होण्याअितकें लोकप्रिय होतें हें अुघड आहे. त्यांनी स्मरणाने म्हटलें त्याप्रमाणे हें लिखित स्वरूपांत पुढे दिलें आहे.

वाल्मीकि-रामायणांत वर्णन केलेल्या कांही प्रसंगांत थोडेफार फरक करून रामायणाचीं निरनिराळीं रूपांतरें झालेलींच आहेत. लिहिण्यावाचण्याचें शिक्षण ज्या काळीं स्त्रियांना मिळत नव्हतें त्या काळीं स्त्रीवर्गाने या गीतांत केलेलें रामाच्या कथेचें व विशेषतः लवकुशांच्या चरित्राचें रूपांतर वाचकांना मनोरंजक वाटेल. सीतेची आत्यंतिक सत्त्वशीलता व पातिव्रत्य आणि तिचे हाल करण्याबाबत कैकेयीने दाखवलेला विलक्षण मत्सर व दुष्टपणा, या दोन विषम स्त्री-स्वभावावर विशेष भर देअून त्याप्रमाणे मूळ रामायणांतील कित्येक प्रसंगांना पूर्णपणें निराळें व स्वतंत्र वळण या गीतांत लावलेलें आढळतें. साहित्य-पत्रिकेच्या जानेवारी १९४१ च्या अंकांत मीं अुद्धृत केलेल्या रामायणाच्या कथेवरील जानपदओव्यांपैकी बऱ्याच ओव्यांचा संदर्भ सुसंबद्धपणें या गीतांत मिळतो.

या गीताचे रामायण व अंकुशपुराण असे दोन विभाग असल्याचें गीतांतील अुल्लेखावरूनच स्पष्ट होतें. हे दोन विभाग वेगवेगळ्या व्यक्तींकडून रचले गेले असावेत, असा त्यांमधील पद्यरचनेंतील व भाषाप्रयोगांतील फरकांवरून निष्कर्ष काढण्यास जागा आहे. पहिल्या भागांतील भाषा व पद्यरचना अुत्तरार्धांतील भाषा व पद्यरचना यांपेक्षा जास्त सफाईदार व ओघवती आहे. पण अुत्तरार्ध लिहिणाऱ्या कवीच्या ठिकाणीं अधिक विनोदबुद्धि असावी; व तो सामान्य जनतेंतील किंवा सामान्य जनतेशीं जास्त संबंध येणारा असावा असें वाटतें. पूर्वार्धाचा लेखक हा बहुधा शिक्षित व अुच्चवर्णीय असावा आणि अुत्तरार्धाचा लेखक हा अशिक्षित पण कथाकथनकुशल असा खालच्या वर्गांतील कीर्तनकार असावा असा तर्क यावरून करतां येतो. पांढरपेशा वर्गाच्या बाहेर गोंधळी हे कीर्तनकारांचा धंदा करणारे म्हणून प्रसिद्ध आहेत. ब्राह्मणेतरांच्या घरीं लग्नकार्यानंतर व क्वचित् ब्राह्मणांमध्येहि कुलाचार म्हणून 'गोंधळ' घालण्याची, म्हणजे या गोंधळी लोकांकडून तुळजाभवानीची कीर्तनें करविण्याची, प्रथा प्रचलित आहे. आपल्या कथाकीर्तनांत ते पौराणिक आख्यानें लावतात. अशाच अुपयोगासाठी प्रस्तुत कथागीत रचलें गेलें असावें. कोल्हापूर प्रांतांतून घाटावरून प्रसार पावत पावत तें कोंकणांत गेलें असावें अशी माझी समजूत आहे. प्रस्तुत गीताचें नमन या दृष्टीने विशेष विचारांत घेण्यासारखें आहे.

गीतांतील अुल्लेखांवरूनच गीतांच्या पूर्वार्धाच्या कर्त्याचें नांव विनायक रघुनाथ, व अुत्तरार्धाच्या रचयित्याचें नांव "लल्यानंदवा" असावें आणि हे दोघे अनुक्रमें ब्राह्मण व गोंधळी असावेत, असें माझें अनुमान आहे.

या सर्व गीतांत रामाच्या स्वभावपरिपोषास कुठेच जागा दिलेली नाही, हें लक्षांत घेण्यासारखें आहे. कैकेयीने सीतेच्या पावित्र्याचा संशय घेतल्याबरोबर राम लक्ष्मणास सीतेचा वध करण्याची आज्ञा करतो. फक्त एकाच ठिकाणीं— सीतेला वधिल्यानंतर साक्ष आणलेला तिचा हात लक्ष्मण दाखवतो तेव्हा— राम सीतेकरितां रडतो असें वर्णन आहे. व सीतेची व पुत्रांची परतभेट होते तेव्हा त्याला आनंद झालेला दाखवला आहे. परंतु यापलीकडे त्याच्या भावनांचे सूक्ष्म धागेदोरे कुठेच गुंफलेले नाहीत. सीतेचा व कैकेयीचा स्वभावपरिपोष मात्र पूर्णपणे केलेला आहे. अंगठ्यावांचून बाकीचा रावण सीतेला बिलकूल माहीत नव्हता— केवढी तिची शालीनता ! कैकेयीचा कावा पूर्णपणें ओळखूनहि ती पूर्णपणें तिच्या आज्ञेंत असते. विशेषतः रामाची आज्ञा म्हणजे तर तिचा मोक्षच. आपल्या सत्त्वाचें तेज ती प्रखरतेने दाखवते. मुलांसाठी तर ती वाटेल ते कष्ट सोसते. याअुलट कैकेयीचा मत्सर व दुष्टपणा पूर्णपणें अुठावदार केलेला आहे. सीतेचा अखेरीस प्राण घेअीपर्यंत ती तिची पाठ सोडीत नाही. लक्ष्मणाचा स्वभाव-विकास पूर्णपणें नसला

तरी रामापेक्षा जास्त अुठावाने केलेला आहे. सीतावधाची आज्ञा मिळतांच– 'सीता मला मातेसारखी; मग मातेचा वध मी कसा करूं ?" असें तो म्हणतो; पण तिचा वध करूनच आपलें बंधुप्रेम दिसेल, असें कळतांच विचारा आज्ञा प्रमाण मानतो. तरी शेवटीं सीतेवरील आत्यंतिक प्रेमामुळे व पापपरावृत्त होण्याकरतां तो रामाशीं खोटें बोलून प्रतारणा करतोच.

ज्या अर्थी अगदी खालच्या वर्गांतील स्त्रियांच्या ओव्या ह्या कथेला धरून रचलेल्या दिसतात, त्या अर्थी रामायणाचें हें रूपांतर स्त्रीसमाजांत किंवा सर्वसाधारण जनतेंत बरेंच रूढ असावें असें वाटतें.

—अनसूया भागवत]

गौरीच्या नंदना तुझि मीं पुष्पें पूजा केली।
आद्यशक्ती महामाया तुळजामाता रंगा आली॥
मातें दिलें वरदान् माझी रसाळ वाचा झाली।
सीतेला वनवास् कैगयी काय करती झाली॥

कैगयी कौसल्या सुमित्रा या तीघीजणी।
जवळ बोलावीली राया श्रीरामाची राणी॥
आजचा ग दिवस् करूं तुझे ग भूवनीं।
रावणाचें रूप काढुन् दाखव ग मजलागोनी॥

अुठीली जानंकी भिंती घोट केल्या दोन्ही।
डाव्या हातीं दौत अुजव्ये हातीं जी लेखणी
चित्र लिहिये शीता कपट् नाहीं तीच्या मनीं॥

चित्र लिहिलें जानकीनें अंगुष्ट काढूनी दाखविला।
यावरता रावण नाहिं मीं दृष्टीनें देखीला॥
यावरता रावण नाहिं मी डोळ्यांनीं पाहिला॥

भलिग भलिग शीते बोल आमचा तूं सत्य केला।
श्रीरामाचे ठायीं बाअि तूं मानशी आम्हाला॥
श्रीरामाचे ठायीं बाअि तूं जोडशी आम्हाला।
वडिल सुन तूं माझी तुझा सुमवा चांगला॥

अुठली कैगमती चंचळ पालव सरसा केला।
अंगुष्ठावरून् चित्र लिहिते कैगामती॥
लिहिलीं पाअूलें नखें बोटें घोट केलीं।
सरळ जांघ मांड्या त्याचीं कडसूत्रें लिहीलीं॥
लिहिलासे दंड त्याच्या कंठ आरंभिला।
लिहिली दहा शीरें वरता हिंगूळ सारवीला॥
दहा शीरें वीस भूजा रावण रुप दीसे विक्राळ।
माथीची ये शिंगीं कानीं कुंडलें झळाळ॥
अिंद्रजित् कुंभकर्ण दोघे लिहीले वीशाळ।
त्याच खालतीं लिहिले रामलक्षीमण कैवल्य॥
लिहिले लंकापती सर्वे वाजंत्राचा मेळा।
लिहिलेंसे चित्र, आडपडदा जो लाविला॥
अिथं कोणी न यअुं द्यावें अैसें सांगे जानकीला।
सांगेन रामाजवळी अैसा मनीं वीचार् केला॥

अुगवला सूर्य राम सभेसी बैसला।
घूडीये तोरण राम अेशवंत झाला॥
नगरीच्या नारी ओवाळिति श्रीरामाला॥

तेव्हां त्या कैगामतिनें घरामध्यें आकांत मांडीला।
नेसली चार चिंध्या चोळी अुरफाटी त्यायीली॥
अवदसेचें रूप घेअून कैगया नीघाली।
परडीमध्यें दीवे घालुन श्रीरामाला ओवाळी॥
भरत् शत्रूघ्नें देखुन खालीं मान केली।
रामलक्षीमणें करीं धरून् बैसवीली॥
कुणिं माते ग तुज गांजीलें मातें सांगे ग वहिली॥

कैगयी बोलली तुम्ही हे रे चौघेजण।
सूर्यवंशी जानकीने लावियेलें लांछन॥
तीच्या शेजेवरी देखिला लंकेचा रावण।
अेक स्त्री दोन पुरुष अैसा तीने साज केला॥
हीशी वधील्याने अेश येअील रे तुम्हाला।
हे शीतेसारख्या दहा करीन् रे दूसऱ्या॥

विनवी विनायका कोप चढ्ला रघुनाथा॥

तों ते रामचंद्रें लक्षीमणासी पाचारीलें।
निर्जनीया वनी शीता न्यावी वधावया॥
लक्षीमण बोलीले स्वामी कार्याची होवस्था।
कौसल्ये मातेठायीं जानूकिस् मानीतों मी माता॥
हीशी कशी वधूं स्वर्गीं हांसेल दशरथ पीता।
कांहिअेक क्षमा करी बाप्पाराया रघुनाथा॥
विनवी विनायका बाप्पाराया रघुनाथा।
ही शीता वधिल्यानें तरि तुज जोडेल् बंधूपण॥
तंव ते लक्षीमण जानकीच्या भुवना गेले।

मोंवते माचे पलंग त्यासी बैसकार दीले ।।
आलेत् कोणा कार्या अैसें पूसते तयाला ।
जनक तुमचा पीता त्यासी भेटावया चला ।।
मज कैचा मातापीता अैसें बोले पतिव्रता ।।

त्यायली सर्वहि लेणें मोतीयानें भरला माथा ।
नेसली पीतांबर पाटाअु दूणीला वरता ।।
जाअुनि श्रीरामाचे चरणीं ठेवीयला माथा ।।

श्रीरामाची आज्ञा जानकी मागते कैवल्य ।
कोणा बोलावरनं स्वामी तोडीलें जंजाळ ।।
अेक मन दोघांचें हें काय् तूटत् आले तीळ ।
नसे तुम्हाहो वेगळी लवकर पाठवावें हो मूळ ।।

लक्षीमण बरोबरी रथीं स्वार झाली ।
पुसती माये बहिणी शिति तुम्ही यावें हो लौकरी ।।
आतां कैचें हो येणें जाणें अैसें बोलली सुंदरी ।।

लक्षीमणें रथ स्थापिला नीरांजने ग भीतरी ।
महागिरी पर्वत तेथें नेली ग सुंदरी ।।
महागीरी पर्वत तेथें झालें अस्तमान ।।

जानकी बोलिली ही तर् नव्हे माझी वाट ।
दिस्ती वनें भयें वने दिसती अचाट ।।
सुधाच् पंथ टाकुन् तुम्हि कां घेतलंत् मनिं कपट ।
आणलित् कोणा कार्या हें मज सांगा हो चखोट ।।

लक्षीमण बोलीले मज आज्ञा तूज वधायाची
जानकी बोलली अेवढी करणी कैगयीची ।।
बसली सूर्या समूर् आसन मांडी जी घालोनी ।
बसली सूर्यासमूर भूअी ठेअूनीया डोअी ।।
हाणा हाणा लक्षीमणा माझी माया सोडुन् द्यावी ।
सहा मासांची गर्भीण जानकी पोटाशीं मानावी ।।
चैत्रमास मंगळवार हे खुण रामासी सांगावी ।।

घेतलें ताडपत्र चिरून घातलें मांडीयेशी ।
श्रीरामाचा वंश वाढवीशी तरी तूं पतिव्रता होशी ।।
वंशखंडणा करितो तो हा आपुल्या कूळांत ।
स्त्रीवध करितो तो हा आपुल्ये कूळांत ।।
पुत्रवध करितो तो हा आपुल्ये कूळांत ।
त्रीषा लागली शीते अूदक मागशील् कोणापाशीं ।।

तों तो लक्षीमण चाफेसरवरेशीं गेला ।
द्रोण केला पळसाचा चोया केल्या मंदराच्या ।।

पळसांच्या द्रोणीं अुदक घेअूनीया आला ।
सत्वधर जानकी हात लावीना अुदकाला ।।
द्रोण तर पळसाचा वरतीं नांव परपुरुषाचें ।
या अुदका शिवल्यानें सत्व जाइल रे शीतेचें ।।
या अुदका शिवल्यानें लांछन जोडेल् रे पापाचें ।
असेल माझें सत्व तरि त्या गंगा येतिल येथें ।।

खडक पाझरे झरे सत्वर त्यांतुनि गंगा आली ।
केळी या नारळी कमळें पत्रें अुगवलीं ।।
द्रोण केला कमळिणीचा अुदक घेअूनीया आला ।
बहुकष्टाची शितेला वनांतरीं निद्रा आली ।।
लक्षीमण दीर म्हणे पाहुन आपुलीया चित्तीं ।
हिला सांडुन् जावें व्याघ्र सिंह जे भक्षीती ।।

अितके या अुप्परी लक्षिमण रथीं स्वार झाला ।
चालत् लवलाहें नागरवाडी प्रवेशला ।।
तो येतां अवचितें नागोबांनीं देखियला ।
होते माचे पलंग त्यासी बैसकार दीला ।।
आलेत् कोणा कार्या अैसें पुसतो तयाला ।।

कैकेयीच्या बोला शिता आणली वधावया ।
वधली नाहीं शीता जीतिच् वनीं मोकलीली ।।
तीची अुजवी भूज करून देअीरे वहिली ।।

तंव त्ये नागोबांनी बरवीं आयतीं मांडीलीं ।
सप्तरंग डाळ रत्नंखचित भूज केली ।।
कनकाचीं कांकणें मुद्रिकांसहित लेववीलीं ।।

मरमर गा चांडाळा कां रे वधलिस् जानकीला ।
निजली होती वनी तिचा काय प्राणघात केला ।।
काढीयेतों खड्ग आतां वधियेतों तूजला ।
रंग अुलूखूनी दाखविशी तरि तूं विंधणी तूं भला ।।

तों त्ये नागोबानें रंग अुलखूनी दाखवीला ।
भूज देखली काष्टाची लक्षीमणाचे प्रचीत आली ।।
भला रे भला तूं नागोबा विंधणी तूं भला ।
देअीन् अर्धें राज्य देअिन् मोतीयाचा झेला ।।

भूज घेतली करीं लक्षीमण रथीं स्वार झाला ।
चालत् लवलाहीं अयोध्या नगरीं प्रवेशला ।।
भूज घेतली करीं नेअुन रामाजवळी दिली ।
भूज घेतली करीं रामचंद्र रोदन जें करी ।।
या सीतेसारीखा जन्म नाहिं रे लक्षीमणा ।

सरलें रामायण आतां अंकूशपुराणा ॥
विन्वी लखया शब्दा (?) दोन्ही करकमळ जोडून ।
भगवंताच्या पायीं शीतेजवळ् नाहीं कोण ॥
शीतेच्यानी सत्वें वनिच्या वनस्पती डोलत ।
शीतेच्यानी सत्वें वनिच्या वनस्पती बोलत ॥
शीतेच्यानी सत्वें निष्फळ वृक्षास् फळें आलीं ॥

तातोबाचे बडवे तेथें फुलें वेचूं गेले ।
जानकीला देखून मग ते भयाभीत झाले ॥
अेकामागून अेक धाअुन तातोबाजवळी गेले ।
अचाट् वनी भूत मुखीं रामनाम बोले ॥
अचाट् वनी भूत ऐसें बोलूं कां लागलें ॥

तातोबा निघाला सगळे ऋषीश्वर घेअूनी ।
हिंडला वना मोज जान्की देखीली नयनीं ॥
तातोबा बोलला तूं तर कोणाची सुंदरी ॥

जानकी बोलली मी तर राया श्रीरामाची राणी ।
मजवर आला रे दुखोटा ऐवढी कैगयीची करणी ॥
लक्षीमण दीर माझा मला सांडुन गेला वनीं ।
काळवेळ जाणील त्याला पीत्याठायीं मानिन् ॥

तातोबा बोलला इथें कैची शिता मारुन् घलावी बाहेरी ।
जानकी बोलली उठल्यें राज्यावरनं बैसूं देइना कोणी दारीं ॥
काळवेळ जाणील त्याला पित्याठायीं मानिन् ॥

तातोबा बोलिला शीते तुम्ही दिव्य द्यावें हो लौकरी ।
त्रिंबक मुकुटची गंगा आणाशील तरि तूं पतिव्रता होशिल् ॥

कृष्णा कोयना वेळणा नर्मदा कावेरी भागिरथी ।
मनकर्णिका गोदामाये त्याही धाअूनीया येती ॥
बुडालीं फळपत्रें सगळे ऋषेश्वर वाव्हती ।
तातोबा बोलला माये तुझ्या सत्वा नाहीं मीती ॥
कनकें परिभावें ओवाळीली त्या गंगेसी ।
आल्यात मातांनों मजकारणें जा आतां आपूल्ये स्थळासी ॥

शीता गुंफेमध्ये दारीं तातोबा बाहेरी ।
आंतुन निघ्ती वेळा शीतेचा प्राण दुःखित झाला ॥
तातोबा बोलीला शीते तूं स्मरें ग श्रीरामाला ।
इथें नाहीं स्त्री तुजजवळ धाडूं- गे कोणाला ॥
उजेड सूर्यवंशीं पहिले प्रहरीं पुत्र झाला ॥

श्रीरामाला पुत्र झाला सूर्यवंश ग वाढला ।
श्रीरामाचे दारी मोत्यांचा पाऊस पडला ॥
श्रीरामाचे मांडीवर सुवर्ण माळुंग पडलें ।
लक्षीमण दीर बोले कोणा भाग्यवंता पुत्र झाला ॥

वाजत् तुंब्रिर नादात् तातोबानीं नाळ जें कापिलें ।
झाडपत्री पाला शितेला वनिचें औषध दीलें ॥
पांचवे दिवशीं तातोबांनीं पांचवी पूजन केलें ।
बारावे दिवशीं बारसें करून नांव अंकूश ठेवीलें ॥

पूजीला बळिराणा शीता तेथून निघती झाली ।
सरवराचे तीरीं शीता बाळंती धुअूं गेलीं ॥
अुंच रुक्षावरी वांद्री पोटीं बांधोनीया पीलीं ।
या रुक्षावरन त्या रुक्षावरती अुडीये टाकीली ॥
पडेल तूझें पिलूं अैसें बोलीली सुंदरी ।
पडेल् माझें पिलूं मजपसनं दृष्ट ग नीवाली ॥
तूझा अेकला बाळ टाकुनं कशि आलिस् ग मावली ॥

वांद्रीणीच्या बोला शिता तेथुन् निघ्ती झाली ।
आली गुंफेमध्ये तातोबाला निद्रा आली ॥
अंकुश घेतला करीं शिता तेथून निघ्ती झाली ।
सरवराच्या तीरीं शीता बाळंती धुअूं गेली ॥
अंकुशाला देखुन् वांद्री विमानीं बैसुन गेल्या ॥

अितके अुप्परी तातोबा जों जागा झाला ।
अंकुश न दिसे पाळण्यांत् तातोबा जिव्हारीं खोचला ॥
शीता देअिल् श्राप म्हणून् तातोबा भीयाला ।
आणलन् नदिचा लव्हा त्याचे केलन् बाहूलें ॥
करगोटा मनगट्या जिवती बाळाशीं बांधीली ।
अंकुश घातला पाळण्यांत प्रेम देतसे लव्हाला ॥

अितके या अुप्परी शितेनें सरवर सोडीला ।
आली गुंफेमध्ये पालक हलवीतां देखीला ॥
माझा मजपाशीं पुत्र तुम्ही हलवीतां कोणाला ।
हाची धर्मपुत्र स्तनीं लावी तूं दोघांशीं ॥

वाढति दिवसामाशीं माता होतसे संतोषी ।
पांच वर्षांचे बाळ तेही झाले युद्धाप्रती ।।
हरणें मोरें चित्रें पारध घेऊनीया येती ।
मातीं ऋषीवर मोठी अर्वाळी मांडिती ।।

तातोबा बोलीला शिते तूं आवर अपुल्ये ग पुत्रांशीं।
जानकी बोलली माझे लहान बाळ ते
न मज आवरती ।।
माझे लहान बाळ लिहूं सांगा ये दोघांशीं ।।

तंव ते तातोबानी मर्दन मांडीयेली दोन्ही ।
ओनामाचा धडा लिहूं सांगितला दोघें ।।
ओ म्हणतां ओळख लागेल आमच्ये कुळाला ।
ना म्हणतां लंछन जोडेल आमच्ये वंशाला ।।
घेतल्या लेखण्या पाऱ्या तातोबाच्या मस्तकीं
फोडिल्या ।।

तंव त्या तातोबानी भीअुर दाखवीला दोघांशीं ।
जाल् वरल्ये वनीं बागुल् आहे सिंगरूपी ।।
जाल् वरल्ये वनीं जातां धरील रे तुम्हाशीं ।
तातोबाचे बोल त्यांनीं धरिले मनाशीं ।।
घेतलें धनुष्यबाण दोघे बंधू निघते झाले ।
गेले वरले वनी बागुलाशि बोलूं कीं लागले ।।
बागुलान धरलन् मौन् बागुल कोणाशीं न बोले।।

अंकुशान् काढलन् बाण त्याचा श्रवण विंधीला ।
लहू म्हणे स्वामी याचें अुत्कांचन कशानें ।।
अंकुश म्हणे स्वामी याचें करूं कडासन ।
मानवेल् तातोबा अैसें हरीखले दोघेजण ।।

बागुल घातला खांदीं नेअून तातोबाला
दाखविला ।
तव त्ये तातोबांनी बंधू अपूला ओळखीला ।।
पापीयाचांडाळांनो जन्म नाहीं रे तुम्हाला ।।

जानकी बोलीली तातोबा माझा पिता आजा
होतो रे तुम्हाशी ।
तोही सांगेल् काम तें तुम्ही करा हो सायेशीं ।।
नित्य पांच कमळें आणा देवाचे पूजेशी ।
नित्य पांच कमळें आणा मातेच्या पूजेशी ।।

लहू बाळ बोलिले माते मला आधीं आज्ञा द्यावी ।
येअिन पांचा दिवशीं माझी वाट तुम्हीं पहावी।।
न येअीं साता दिवशीं माझी शुध तुम्हीं करावी।।

दोन्ही करकमळ जोडून मातेच्या चरणीं लागला ।
बाहेर निघतां वेळे त्याला अपशकुन झाला ।।
मरतमढें भेटलें डावा कावळा गेला ।
वाममार्गी जातां त्यासी अुजवा चास गेला ।।
सरवराचे तीरीं जाअुन अुभा जो टाकला ।
द्या रे चारपांच कमळें मातेच्या पूजेला ।।
द्या रे चारपांच कमळें देवाच्या पूजेला ।
तोडीतो रे कमळें भारा कमळाचा बांधीला ।।
वेचीतो रे कमळें भारा कमळांचा बाधीला ।।

श्रीरामाचे सभे ठाकुर गेला सांगायाला ।
अुठ अुठ रामराया तुजवर क्षेत्री आला ।।
नळनीळ अंगद तेही जोडीले रथाला ।
तेही झुजाया झुंजती लव्हा रथांशीं बांधिला ।।

अितके या अुप्परी तेथें पावली कैगमती ।
कुठें बा तुझें मरण तूं बा सांग मजपाशीं ।।
लहूबाळ बोलले माते माझें मरण ग सायेशीं ।
उदकी मज दंडावा बांधुन कर्दळी खांबाशीं ।।
समस्त नगरिचे लोक तुम्ही लावाहो पाण्याशी।।

कुंभ कळश नारी ऐसे कावडीचे घड ।
अटरा लक्ष घागर येउन् लहूवरी पडे ।।
जो जों पाणी पडे तो तों लहू अधिक वाढे ।
उदकाचा जिव्हाळा लहु बळतेज अधिक् चढे ।।
तुजवर पाणी घालतां घालतां शीणले बापुडे ।
तुजवर पाणी घालतां बाळा आमची ताळू पडे।।

इतकेयाउप्परी मातेच्या कीं सप्नीं गेला ।
माते झालें ग परदेशी लवकर पाठव अंकू-
शाला ।।
माता निर्वाणी गांजते कृपा नाहीं रघुरायाला ।
माता करिते रूदन अंकुश समजवी मातेला ।।
सोडवीन् अपला बंधू तूं काय म्हणतेस ग
परदेशी ।
दोन्ही करकमळ जोडून मातेच्या लागला
चरणाशी ।।

बाहेर निघतां वेळे त्याला बरवा शकुन् झाला।
भरली घागर भेटली उजवा कुंजर भेटला।।

अनुक्रमणिका

वामभागीं जातां त्यासी उजवा च्यास गेला ।
सरवराचे तीरी जाऊन उभा जो टाकला ॥

आलि होती रुद्ध म्हातारी तीनें सांगितली खूण ।
तूझे एवढा बाळे या इथें धरियेला लहान ॥
लक्षीमणाबरोबर त्यानें युद्ध केलें रे दारुण ।

तोच माझा बंधू आलों त्याचें ग कारण ॥
नेशिल् माझा निरोप तूला जोडेल् भलेपणा ।
हातीची मुद्रिका धाड्ली घाग्रींत घालून ॥

सावध होअि रे बाळा तूझा सहकारी पावला ।
नीरोपासरसा नीरोप त्याने पडताळा पाठवीला ॥
वरजा माझें पाणी जाउनि सांगा श्रीरामाला ॥

झगडीयाच्ये नाशे त्यांनी खळ तेथें मांडीली ।
अठरा लक्ष घागर त्यानें एकसरी फोडीली ॥
झाला गाजावाजा नगरीं आरोळी ती झाली ।
हाकेसरशी हाक श्रीरामांच्या सभे गेली ॥
तुम्हावर क्षत्री आला जावें पावें गा वहीली ॥

नळनीळ अंगद तेही जोडीले रथाशीं ।
तेही झूजाऱ्या झूजती झूजावें कोणापाशीं ॥
भरत शत्रुघ्नाचे बाण ते ना अंकुशास लागती ।
मारले सकळ सैन्य पळत आली कैगामती ॥
युद्धासी जा रामा सगळें सैन्य हाकारूनी ।
सीता सोडवून् आणलीस तें बळ रामा काय केलें ॥

रामलक्षीमण तेही युद्धाप्रती गेले॥

पहिला बाण मारतां अंकुशाचे मस्तकीं मूगुट झाला ।
दुसरा बाण मारतां झाला दशांगुळिचा झेला॥
तिसरा बाण मारतां कमरेंत करगोटा त्याबीला॥

अंकुश मानावला राया रामचंद्र वीराशीं ।
उचित् उचित् लेणी ही काय पाठवतां आम्हाशी॥
पाळण्यांत घालून आतां खेळ करीं चरणांशी।
हरखें नारद् बोले जीवदान मागाहो तयाशी ॥

त्याचें मुळ पुसायला चंपा ठाकूर पाठवीला ।
कोण माता कोण पीता अपुली शत काय ती सांगावी ॥

अैका राया अैका राया माझी शत काय ती वर्णावी ।
जानकी अमची माता रघूराया अमचा पीता ॥
तीनें सांगितले लक्षीमण तूमचा चूलता ।
हेच पुत्र जानकीचे यांशी भेट देअी रघुनाथा॥

लव्हास सोडवीला अंकूशास् जवळ बोलावीला।
फोडीलीं भांडारें सोनें वाटीलें लोकांशीं ॥
आनंदलें त्रिभुवन आतां भेटूं जानकीशीं ॥

रामलक्षीमण लहू अंकुश् मिळुनी रथीं जे बैसले।
चालत लवलाहें तातोबाच्या गुंफे आले ॥
आलेसें पडचक्र अैसे तातोबा बोलले ।
तुला ठाव दीला पूर्वी बाअी वाअिट केलें॥
मला ठाव दीला पिंपळ पार जे बांधीले ।
लहान म्हणाल तरी आहेत भुजंगाची पीलें ॥

अितुकेये अुप्परी तातोबाचे गुंफे आले ।
तूप भरूनी वाटी रूप पाहूनीया दिलें ॥
बारा वर्षे होतें वनीं माझी शुद्ध तुम्हीं नाहीं केली ।
मज दुःख न आठवीतां तातोबांनी समजावीली॥

रामलक्षीमण सीता लहू अंकुश् मिळुनी रथीं जी बैसलीं ।
चालत लवलाहें अयोध्या नगरीं प्रवेशलीं॥
समस्त नगरीचे लोक जानकीस् भेटावया येती।
कैगया कौसल्या सूमित्रा या मिळुनी तीघी येती॥

मावेच्या की बोले अेक बोल माता कैगामती।
अेक पुत्र रामाचा दुसरा आणलास् तूं कोणाचा॥
होतिस् वरुषे वनी संग केलास् तूं कोणाचा ॥

जानकीला कोप आला रथावरनं अुडी टाकली ।
रथावर्नं अुडी टाकतां धरणीमाता दूभंगली ॥
त्याच वेळे भूमाता जानकीला घेअुनी गेली ॥

त्याच रागें कैकेयीला लक्षीमणें रेड्यावर् बसविली।
सातपाट काढुन् काळे बैलासी जुंपीली ॥
पापीणी चांडाळणीला नगराबाहेर घालविली ॥

जे अैकती रामायण त्यांचीं पापेंकिल्मिषें हरती।
रामाचें राम्नाम् गाती त्यांना विष्णुंपद मुक्ती ॥

---

# जीवनाला वळण देणारें वाङ्मय*

(लेखक— प्रा. द. वा. पोतदार, बी. अे.)

वाङ्मय म्हणजे कित्येकांच्या मतें लेखकाने स्वतःच्या कल्पनेने, अवलोकनाने आणि मननाने रचलेलें शब्दमंदिर होय. अशा विचारकांच्या मताप्रमाणे काव्य आणि कथा हेंच प्रधानत्वें वाङ्मय होय. अितिहास किंवा शास्त्ररचना यांचा समावेश या मतवाद्यांच्या सिद्धान्ता-प्रमाणे वाङ्मयांत होत नाही. परन्तु मला हें मत अेकांगी वाटतें. वाङ्मयांत ज्याप्रमाणे कथा आणि काव्य अित्यादि कल्पनानिर्मित विभागांचा समावेश होतो त्याचप्रमाणे अितिहास किंवा शास्त्ररचना अित्यादि ज्ञानवर्धक शाखांचाहि समावेश केला पाहिजे. हा व्यापक अर्थ मनांत वागवून मी पुढील प्रतिपादन करणार आहें.

आजच्या प्रतिपादनाचा विषय जीवनाला वळण देणारें वाङ्मय असा आहे. वाङ्मय खरोखर जीवनाला वळण देऊं शकतें काय, आणि शकत असल्यास कोणतें वाङ्मय हा परिणाम घडवून आणूं शकेल, असे दोन प्रश्न आपणांपुढे आहेत. पैकी पहिल्या प्रश्नाचा विचार प्रथम करूं. मनुष्यसमाजाचा अेकंदर अितिहास पाहिला असतां कोणासहि निःसंदेहपणें असें म्हणतां येअील की वाङ्मयाचा आणि मनुष्यसमाजाचा निकट संबंध आहे. जगांतील सर्व वाङ्मय अेकाअेकीं नष्ट झालें अशी कल्पना केल्यास मनुष्यसमाजाचें केवढें अुदासवाणें आणि भकास चित्र मनापुढे अुभें राहील! ज्ञानवर्धक आणि कल्पनाप्रचुर अशा अुभयविध वाङ्मयावांचून मनुष्यसमाज आजच्या स्थितीला येअून पोचला असता काय? खरोखरच कल्पना करवत नाही! असें आहे तरी सर्वसाधारण माणसाच्या जीवनांत वाङ्मयाचा कितपत संबंध येतो? आपण अेकमेकांशीं वाचेने जो व्यवहार करतों त्यांतहि मधून मधून वाङ्मयांत शोभतील अशा लकेरी चमकून जातात. पण असलें सारें वाङ्मय प्रायः हवेंत विरूनच जातें. शाळांतील शिक्षक, देवळांतील प्रवचनकार आणि व्यासपीठावरील वक्ते हे सामूहिक श्रोतृवृंदांना अुद्देशून बोलत असतात. या बोलण्यांतहि पुष्कळ वाङ्मय प्रकट होत असलें तरी तें सहसा संग्रहित केलें जात नाही; म्हणजे त्याचा प्रभाव होत नाही, असें नव्हे किंवा जीवनांत त्याचें कांही कार्य होत नाही असेंहि नव्हे. पुष्कळच परिणाम होतो त्यांचा. अक्षरांच्या खुणांनी शब्द व्यक्त करण्याची सवय जसजशी अधिक होअूं लागली तसतसें वाचिक वाङ्मयाचें महत्त्व कमी झालें असलें पाहिजे. म्हणून वाचिक वाङ्मय सोडून देअून लिखित वाङ्मयाचाच विचार केला असतां पुरेसें होअील. या लिखित वाङ्मयाचे दोन मुख्य विभाग वर दर्शित केलेच आहेत. कल्पनेचें प्राचुर्य ज्यांत अधिक त्यांत आत्मनिष्ठा अधिक, आणि ज्ञानबाहुल्य ज्यांत अधिक त्यांत वस्तुनिष्ठता अधिक असें स्थूलमानाने म्हणण्यास हरकत नाही.

आपला पहिला प्रश्न वाङ्मय जीवनाला वळण देअूं शकतें काय असा आहे. पण जीवनाला वळण म्हणजे काय याचा विचार केल्याशिवाय या प्रश्नाचा अुलगडा होणार नाही म्हणून त्याचा थोडा विचार करूं. वाचिक किंवा लिखित वाङ्मयाचा आपल्या बुद्धीवर आणि मनावर प्रतिक्षणीं कमी अधिक परिणाम होत असतो हें कांही निराळें सिद्ध करण्याची गरज नाही. थोड्याशा विचाराने तें अेखाद्या अडाणी जीवालाहि पटवून देतां येअील. वळण शब्द अुच्चारतांच आपल्याला अेखाद्या नदीची आठवण होते. येवढ्याला येव

* ठाणें येथील मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या ४८ व्या वार्षिक समारंभप्रसंगीं (२० अेप्रिल १९४१) केलेल्या अध्यक्षीय भाषणाच्या आधारें.

अनुक्रमणिका

मिळत मिळत त्यांत सहज गति अुत्पन्न होते, प्रवाहाची अेक धार तयार होते आणि धारेला धार मिळून नदीच्या रूपाने वाढूं लागते. आपला मार्ग शोधीत नदी पुढे जात असते आणि यालाच आपण नदीचें वळण म्हणतों. नदी स्वभावक्रमाने जात असते. तें तिचें स्वाभाविक वळण होय. पण या वळणाला आपल्या अिच्छेप्रमाणे आणखी अेखाद्या प्रकारें वळवून माणसें आपलीं कार्यें करून घेत असतात. म्हणजे वळणाचे दोन अर्थ झाले. अेक मूळचें किंवा लागलेलें वळण आणि दुसरें करणीचें किंवा लावलेलें वळण. जीवनाला ही कल्पना लावली तर, म्हणजे जीवन हें प्रवाहासारखें आहे असें मानलें तर, त्याला अनुलक्षून जीवनाचें वळण म्हणजे काय हें निश्चित करावें लागेल. जीवनाला अेक स्वाभाविक वळण, म्हणजे मूळ प्रवृत्तींचें वळण, नदीप्रमाणेच असल्याचें अनुभवास येतें. आमच्या प्राचीन विचारकांनी आहारनिद्राभयमैथुनादिक ज्या सामान्य प्राणिप्रवृत्तींचा जोर वर्णिला आहे त्यांच्या प्रभावाने वाहणाऱ्या जीवनाचा ओघ हा जीवनाचा स्वाभाविक ओघ म्हणजेच तें त्यांचें मूळ वळण होय असें मानलें पाहिजे. नदीची कल्पना घेतली खरी परंतु नदी आणि मनुष्य यांच्यांत अेक महत्त्वाचा फरक आहे हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. नदी पाहिजे तशी आणि पाहिजे तिकडे जाअूं शकत नाही, ती निम्नाभिमुखच असली पाहिजे. ती कांही अशी अिच्छा करूं शकत नाही की आपण अमक्याच दिशेने जावें. परंतु माणसांचें तसें आहे काय ? आपल्या जीवनाचा ओघ त्याला अिच्छेप्रमाणे वळवितां येतो काय ? मानसशास्त्रज्ञ या गूढाचा अुलगडा करण्यांत अजूनहि गुंतले आहेत. पण स्थूल मानाने आपण असें समजण्यांत चूक होणार नाही की माणूस जरी प्रकृति आणि नियति यांच्या अधीन आहे आणि प्रकृति-नियतींचे सप्तसूर जरी त्याला बदलतां येत नाहीत तरी त्या सप्तसुरांचे निरनिराळे मेळ तयार करून आणि राग रचून आपलें स्वतःचें जीवनसंगीत निर्माण करण्याचें स्वातंत्र्य मर्यादित कां होईना, त्याला आहे. आणि असेंहि म्हणावयास हरकत नाही की ही स्वतंत्रतेची अूर्मि त्याच्या प्रकृतिवृत्तींच्या अंगभूतच आहे. म्हणजे मनुष्याच्या जीवनास वळण कांही लागलेलें असतें आणि कांही त्याला स्वतःचें स्वतःलाच लावतां येतें. नदीचें तसें नाही. ती सचेतन नाही, मनुष्य सचेतन आहे या भेदाचा हा परिणाम आहे. या प्रकारच्या भेदावर लक्ष देअूनच मम्मटाचार्योंनी ब्रह्मदेवाची षड्रसरुचिरानिर्मिति तर त्याच्या दिढीने कविभारतीची नवरस रुचिरा निर्मिति म्हणून कविभारतीचा जयजयकार केला आहे. मम्मट कवीपुरतेंच बोलत आहे आणि त्याचा लक्ष्य आशय बरोबर आहे. मनुष्याच्या वृत्ति-प्रवृत्तींचा खेळ रंगण्यासाठी बाहेरील जगत्पटाची अर्थातच गरज आहे. विषयी जो मनुष्य त्याची जीवनक्रीडा रंगण्यासाठी विषय पाहिजे. या विषयी-विषयक क्रीडेचें अेक रूप वाङ्मय हें आहे. मनुष्य अेकटा राहत नाही समाज करून राहतो, तो स्वतः विचार करतो, अैकतो, पाहतो आणि अनुभवितो आणि कल्पनाहि चालवितो. त्याच्या भावना अुत्तेजित, आंदोलित अथवा संयमित होत असतात. त्यांचें बुद्धिचक्र चालू असतें. लिखित किंवा अलिखित रूपाने स्वतःचें वाङ्मय तो निर्माण करीत असतो. त्याच्या प्रमाणेच त्याच्या भोवतालच्या समाजांतील बंधुवर्ग तसेंच करीत असतो. मनुष्य आपल्या आणि अितरांच्या विचारांचा व अवलोकनांचा मेळ पाहतो, तुलना करतो. अशा अनेकांतून कोणाचा तरी विचार किंवा कल्पना प्रभावी किंवा अनेकमान्य होतात. अेकाची छाप दुसऱ्यावर पडते आणि अेकमेकांच्या बुद्धि किंवा भावना यांच्यावर अेकमेकांचें स्वामित्व बसतें. ते दुसऱ्यांचे वाटाडे होतात, दुसऱ्यांना आवडूं लागतात अथवा पूज्य वाटू लागतात. ख्यातनाम, प्रथितयश, प्रतिभावान, विद्वान वगैरे विशेषणांनी प्रसिद्ध होणारे लोक ते हेच. त्यांच्याद्वारें निर्माण होणारें वाङ्मय हें अनेकांच्या जीवनांवर छाप बसवितें, त्यांच्या जीवनाच्या ओघाची गति वाढ-

विते म्हणजेच त्यांच्या जीवनाला वळण देते. प्राचीन काळ घ्या किंवा आधुनिक काळ घ्या कोणत्याहि काळीं निवडक अशा कवींचीं, तत्त्वज्ञांचीं किंवा चिकित्सकांचीं पांचपन्नास ठळक नांवें आपणांस सांगतां येतील, आणि म्हणतां येअील की त्यांचें वाङ्मय अितर लक्षावधि जनांच्या जीवनाला कांही अेक वळण देत आहे. तेव्हा आपल्या पहिल्या प्रश्नाचें अुत्तर मिळतें तें असें— होय, वाङ्मय जीवनाला वळण देअूं शकतें.

सहजप्रवृत्तींच्या आवेगांमुळे जीवनप्रवाहाला मिळणारें सहज वळण हें अेक वळण होय. परंतु या सहजमार्गाला त्याचा रोख बदलून मुरड घालण्याची क्रिया मानवी जीवनांत सतत चालू असलेली दिसते, म्हणजे जीवनाला वळण— मूळच्याहून निराळें वळण— लावण्याचा प्रयत्न चालू असतो आणि वाङ्मय हें त्या प्रयत्नाचें अेक स्वरूप आहे.

कोणतें वाङ्मय हें वळण देण्याचें काम करूं शकतें असा आपला दुसरा प्रश्न आहे. प्रश्नावरून हें अुघड होतें की वाङ्मयाचें कांही स्थूल भेद आहेत. सहजप्रवृत्तींचा वेग जीवनास कोणत्या तरी दिशेने ओढीत असतो. अेकदा पुढे, मध्यंतरीं मागे, पुन्हा पुढे अशा तऱ्हेने जीवनाचा ओघ वाहत असतो. या ओघाला प्रभावी वाङ्मयनिर्माते आपआपल्या बाजूकडे खेचीत असतात आणि या खेचाखेचीचा मोठा जबरदस्त संघर्ष नित्य या जगांत चालू असतो. 'मला असें वाटतें', 'त्याला तसें वाटलें' आणि 'सर्वांना असेंच वाटेल' याप्रमाणे वाटण्याच्या मार्गेत बोलणारें आणि वाटण्याच्या बाजूने खेचणारें वाङ्मय आपणांस जगांत दिसतें. त्याचप्रमाणे 'हें बरोबर आहे', 'तें चूक आहे', 'त्याचें कारण असें आहे' आणि 'ह्याचें कारण तसें आहे' म्हणून प्रतिपादन, मीमांसा आणि चर्चा करणारें वाङ्मय हेंहि आपल्या मानवी जीवनाला निरनिराळ्या दिशेने ओढीत असतें. आणि आपणाला प्रश्न पडतो की आपण कोणीकडे जावें, कसें वागावें, कोणतें बरोबर होअील, कोणतें चूक, कोणतें अिष्ट, कोणतें अनिष्ट, कोणतें शक्य, कोणतें अशक्य, आणि मन गोंधळून जातें.

कार्याकार्याची गुंतागुंत सोडविणें म्हणजेच वरच्या गोंधळांतून आपली सुटका करून घेणें होय आणि प्रश्नचिन्हाचें निश्चयचिन्हांत रूपांतर करणें होय. यालाच कार्याकार्यव्यवस्थिति असें म्हणतात. कार्याकार्यव्यवस्थिति करून जीवनाची नौका तदनुरूप हाकारणें म्हणजेच जीवनाला अिष्ट तें वळण देणें होय आणि या अिष्ट वळणाला साहाय्यक जें वाङ्मय तें अिष्ट वाङ्मय होय असें म्हणावें लागतें. वाङ्मय जीवनाला वळण देतें; भावनाधिष्ठित आणि विकाराधिष्ठित दोन्ही प्रकारचें वाङ्मय जीवनाला वळण देण्याचें कार्य करूं शकतें यांत शंका नाही. परंतु नुसतें वळण देअूं शकतें अेवढें दाखवून दिल्याने आपला प्रश्न पूर्णपणें सुटला असें होत नाही. आपल्या प्रश्नांत वळण म्हणजे अिष्ट वळण असा वास्तविक अर्थ अभिप्रेत आहे. आणि अिष्टतेची निश्चिति आपण जशी ठरवूं तसें आपल्याला आपलें खरें अुत्तर हातीं येणार आहे.

आपलें सांप्रतचें जीवन आपणांस डोळ्यांसमोर दिसत असतेंच. त्याचे सर्व पैलू कदाचित् आपणां सर्वांस दिसत नसतील. तरी आपल्या आजच्या जीवनाची स्थूल ओळख आपणांस होअूं शकते. अेकंदर मानवी जीवनाचा अुगम काढून आपण मागे जाअूं लागलों तर त्याचा आदिबिंदु आपणांस निश्चितपणें गवसेल असें नाही. आणि अुद्या आपलें जीवन कसें असेल याचाहि निश्चय आपणांस ठामपणें करतां येत नाही. भगवद्गीतेंत म्हटल्याप्रमाणे आपणांसहि म्हणावें लागतें—अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत। अव्यक्तनिधनान्येव (तत्र का परिदेवना)॥ आपल्या जीवनाचा आदि आणि त्याचें निधन म्हणजे अंत हीं आपणांस अव्यक्त आहेत. केवळ आपल्या जीवनाचा मध्य म्हणजे वर्तमान तेवढा आपणांस कांहीसा समजूं शकतो.

अनुक्रमणिका

या वर्तमान जीवनास कोणत्या बाजूने गति द्यावी, म्हणजे कोणतें वळण द्यावें, हें ठरविल्याशिवाय आपणांला आपल्या कर्मस्वातंत्र्याचा कांही अुपयोग करून घेतां येणार नाही. जीवनाची, म्हणजे त्याच्या स्वरूपाची, अिष्टानिष्टता आपणांस ठरविलीच पाहिजे. ही अिष्टानिष्टता ठरविण्यास ज्या वाङ्मयाचें अधिक साहाय्य होअील तें वाङ्मय अधिक अिष्ट होय. म्हणून त्यालाच वळण देणारें वाङ्मय असें म्हणणें अुचित होअील.

यद्यपि भावनांचा आणि जीवनाचा निकट संबंध आहे तथापि बुद्धिमत्त्व हा आपणां मानवांचा सर्वांत मोठा विशेष असा समजला जातो. आणि या समजांत तथ्यहि पुष्कळ आहे. विवेक हें बुद्धीचें कार्य आहे आणि विवेकी वाङ्मय बुद्धीला मार्ग दाखवील हें अुघड आहे. विवेकाचा कस जेणेंकरून वाढीस लागेल तो प्रयत्न माणूस म्हणविणारांनी सर्वात्मना केला पाहिजे. अर्थात् जीवनाला अिष्ट वळण देण्यासाठी माणसाने विवेकवादी वाङ्मयाचाच आश्रय केला पाहिजे.

विवेकाच्या मागून जाणें सोपें नाही. विवेकाचा मार्ग प्रथम प्रथम तर कंटाळवाणाच वाटेल. त्या मार्गाने जावयाला पुष्कळ दगदगहि सोसावी लागेल. त्यांत गोडी आहे पण तिचा अनुभव येण्यास बराच काळ जावा लागतो. अेकदम मन बसावें किंवा पाहतांच भाळून जावें असले कांही अनुभव विवेकराज्यांत येत नाहीत. विवेकाची माधुरी द्राक्षापाक जातीची नाही, नारिकेलपाक जातीची आहे.

आंतापर्यंत केलेलें विवेचन लक्षांत घेतलें तर आपल्या ग्रंथालयासारख्या संस्थांतील ग्रंथसंग्रहापैकी विवेकवादी ग्रंथांच्या वाचकांची संख्या आणि तदितर वर्गांतील ग्रंथांच्या वाचकांची संख्या यांतील तफावतीचा अुलगडा होण्यास वेळ लागणार नाही. आकर्षक नांवें, मोहक भाषापद्धति, आणि रम्य बाह्यपरिवेष यांनी नटवलेल्या ग्रंथांवरच वाचकांच्या अुड्या कां पडतात आणि दुर्बोध नांवें, बोजड भाषापद्धति आणि भेसूर कोष्टक परिशिष्टांचा परिवार यांच्या योगाने भीतिप्रद दिसणारे विवेचक ग्रंथ यांना मागणी घालणारे क्वचितच कसे भेटतात याचें आपणांस कोडें पडणार नाही.

जीवनाला वळण देणारे ग्रंथ वाचकांच्या हातीं पडावे असा आपल्या संग्रहालयांच्या संस्थापकांचा हेतु होता हें मला माहीत आहे. थकल्याभागल्या वाचकांचें मनोरंजन व्हावें आणि त्यांचा शीण थोडा तरी कमी व्हावा हाहि अेक आपला हेतु असणार, आणि तो अवश्य असला तथापि तो कांही आपला प्रधान हेतु नाही. वाचकांची प्रवृत्ति विवेकवादी वाङ्मयाकडे वळवावयाची असेल तर त्यांच्यापुढे आज मी करीत आहें अशा प्रकारें चर्चा करणें अत्यंत अिष्ट आहे.

रसात्मक वाङ्मयाचा अुपयोग आणि महत्त्व केव्हाहि कमी लेखण्याचा माझा अुद्देश नाही. परंतु मानवी जीवनांतील त्याची जागा माझ्या मतें केव्हाहि विवेकवादी आणि ज्ञानदायक वाङ्मयाच्या खालचीच आहे. रसात्मक वाङ्मयांत कला आणि तंत्र यांचें प्राधान्य राखावें लागतें, तर विवेकवाङ्मयांत तर्कानुमानपद्धति आणि सत्य यांना प्राधान्य असतें. रसात्मक वाङ्मयाच्या मयसृष्टींत फसून जाण्याचा संभव फार; त्याच्या अुलट विवेक-वाङ्मयांत सर्व कारभार शहाजोग असतो म्हणून जीवनाच्या साफल्याचा खरा मार्ग शोधणाऱ्यास विवेकवाङ्मयाचीच कास धरली पाहिजे.

कवि, कथालेखक वगैरे कथात्मक वाङ्मयाचे निर्माते यांच्या ग्रंथांतून जीवनाचें अिष्ट वळण शोधण्याच्या भरीस न पडतां ज्ञानवाहक वाङ्मयाकडेच आपणांस वळलें पाहिजे. म्हणजेच

कालिदास-भवभूति आणि शॉ-अिब्सेन यांच्यापेक्षा मनु-शंकराचार्य आणि क्रोशे-मार्क्स यांच्याकडे आपण अधिक लक्ष दिलें पाहिजे. रसात्मक किंवा ललितवाङ्मयांतील रस आणि लालित्य यांच्या सेवनानें आपणांस कितीहि आनंद झाला आणि कितीहि प्रसन्नता वाटली तरी आपल्या जीवनाचे मार्गदर्शक आपण तेथे शोधूं नयेत. त्यांपासून जो आनंद मिळेल तो जरूर लुटावा, परंतु मार्गदर्शनासाठी त्यांच्यावर आपली मदार ठेवूं नये.

कवि आणि कथाकार हे तत्त्वज्ञ किंवा ज्ञानी असूं शकत नाहीत असें नाही. अुलटपक्षीं तत्त्वज्ञ आणि ज्ञानी, रसिक आणि कलावंत असूं शकत नाहीत असेंहि नाही. अुभयविध शक्तींचे समर्थ पुरुष असूं शकतात, नव्हे होअून गेलेले आहेत, आणि आजहि आढळतील. परंतु निवड करून त्यांची ओळख करून घेणें कठीण आहे. अननुभवी वाचकांच्या तर तें केव्हाहि आटोक्याबाहेरचें आहे. यास्तव शुद्ध ज्ञानमार्गी वाङ्मयाचा भोपटमार्गानें जेवढा अभ्यास करतां येअील तेवढा करावा. अशा अभ्यासानेच आपल्या बुद्धीला धार लागेल, आपली विवेकशक्ति प्रखर होअील आणि जीवनाचा अिष्ट मार्ग प्रकाशित होअील.

बहुसंख्य वाचकांचा कल लालित्याच्या रंगांत डुबून जाण्याकडे असतो. मराठी वाङ्मयांतच असें होतें असें नाही तर प्रगल्भ आणि प्रगत अशा अिंग्रजी वाङ्मयाबाबतहि अशी तक्रार करण्यास जागा आहे. मन क्षणिक अुत्तेजित करणाऱ्या ज्या शेकडो कथा अिंग्रजींत नित्यशः प्रसिद्ध होत असतात त्यांना अनुलक्षून मि. हॅरॉल्ड निकल्सन यांनी ब्रिटिश ब्रॉडकास्टिंग कारपोरेशन या संस्थेच्या द्वारें १९३१-३२ सालीं श्रुत केलेल्या आपल्या व्याख्यानांतून क्षणिक आणि अुत्तेजक वाङ्मयाबद्दल पुढे दिल्याप्रमाणे शेरा मारला आहेः—

'माय पॉअींट अिज् दॅट् अिफ् ॲट् अेनि गिव्हन मोमेंट यू फील बोअर्ड विथ् थ्रिलर्स, देन रिअलाअीज् दॅट् ॲट् दॅट् मोमेंट यू हॅव सीन दी लाअिट ... ... ... वन्स यू हॅव रीच्ड धिस् स्टेज यू विल् नॉट रिव्हर्ट अेक्सेप्ट अिंटेन्शनली टु दि बन्स ॲन्ड टीकेक्स ऑफ लाअिट रीडिंग.' (पृष्ठ १०)

प्रकाश केव्हा दिसूं लागेल याची जी मर्यादा रा. निकल्सन यांनी जी वर सांगितली आहे ती लक्ष्यांत घेण्यासारखी आहे. वर्तमानपत्री वाङ्मय हें तर सांप्रत सर्वांना गुरफटून बसलें आहे. 'क्विकलि रिट्न्, क्विकलि रेड, क्विकलि फरगॉटन' असें या वर्तमानपत्री वाङ्मयासंबंधाने मि. कार्लव्हान डोरेन याने म्हटलें आहे तें किती समर्पक आहे. तो आणखी म्हणतो—'प्लेनली हाअुअेव्हर दी ग्रेटर ऑफ व्हॉट् अिज प्रिंटेड अिज ट्रीव्हियल्'. आजच्या यंत्रयुगांत वाङ्मय देखील यंत्राधीन झालें आहे आणि जीवन तरी कुठे त्याच्या पकडींतून सुटलें आहे? आता चित्रपट पुढे सरसावले आहेत आणि डोरेन यांचें म्हणणें 'मशीन्स कॅन फोटोग्राफ बेटर दॅन दे कॅन थिंक' हें अगदी यथार्थ आहे.

अेक महायुद्ध होअून गेलें, दुसरें अुभें राहिलें आहे. ही पहिल्याची सुधारून वाढविलेली आवृत्ति दिसते. 'सुधारलेलें' 'सुधारलेलें' म्हणून ज्यांच्या लौकिकाने भूमंडळ निनादून गेलें होतें त्या सर्व राष्ट्रांच्या सुधारणेचें सांप्रतचें हें भीषण प्रदर्शन पाहून सर्व जग भयाने आणि संशयाने ग्रासून गेलें आहे. कांही झालें तरी प्रस्तुत युद्धोत्तर आपणाला जीवनाची नवी रचना करावी लागणार हें अुघड आहे. अशा परिस्थितींत आम्हीं भारतीयांनी आमच्या जीवनाला कोणतें वळण द्यावें हा मोठाच बिकट प्रश्न आहे. आणि तो काय कवि आणि कथाकार यांच्या ललितमंडळाच्या मार्फत सोडवावयाचा कीं मनुष्यपणाची मुख्य खूण जो विवेक आणि तज्जन्य फळ जें ज्ञान यांच्या आधाराने सोडवावयाचा? आम्हीं अद्याप आमच्या जीवनाचें वळण निश्चित केलें नाही.

आमचें प्रस्तुतचें जीवन आम्हांसच लज्जास्पद वाटूं लागलें आहे आणि ज्या पाश्चिमात्य जीवनाचा आदर्श आमच्या तोंडासमोर धरण्यांत आला होता तो आदर्शच फुटून त्याचा चक्काचूर होऊन जातो कीं काय अशी भीति आम्हांस भेडसावीत आहे. गतयुद्धोत्तर पाश्चिमात्य वाङ्मयाचा निर्विकार मनाने आढावा घेतांना मशारनिल्हे डोरेन म्हणतात, 'परहॅप्स् दि फायनल् सेन्स आफ्टर अे सर्व्हे ऑफ दि लिटरेचर ऑफ दि मशीनअेज इज् अे सेन्स ऑफ वेस्ट. इन्युरेब्रल् प्रिंटेड पेजेस् फ्लटर अिन् दिं विंड्; लायब्ररीज् ऑफ अन्ओपन्ड् व्हाल्यूम्स् लाय लाअिक हीप्स् ऑफ स्लॅग.' पण अेवढ्याने कांहीं डोरेन निराश झाले नाहीत. गर्दीतून आणि गर्दीने चालण्याची जशी आपणांस सवय झाली आहे त्याप्रमाणेच या प्रचंड खळबळींतून आपण सही-सलामत बाहेर पडूं असा त्यांस विश्वास वाटतो. कारण ते म्हणतात, 'फॉर देअर स्टिल् आर मास्टरपीसेस अॅज सेफ इन् अे क्राअूड अॅज इन् अे डेझर्ट.' सांप्रत आमच्या चाळीस कोटि भारतजनांचें जीवन अेका अर्थाने डेझर्टमधील जीवनासारखेंच आहे असें म्हणतां येअील. पण पूर्वी याच भूमींतील ऋषींनी त्या वेळच्या डेझर्टमधून आपलीं अुपनिषदें जगास सादर केलीं आणि आमच्या धर्माचार्य मनु महर्षींने असे अुद्गार काढले—

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मन:
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवा: ।

आमचा आदर्श सर्व जगाने पुढे ठेवावा अशा प्रौढीचे हे उद्गार आहेत. अगदी शिवाजीच्या वेळासंबंधाने बोलतांना प्रख्यात मुत्सद्दी अमात्य रामचंद्र नीळकंठ यांनीहि मनूच्याच भाषेंत '(या) राज्यांतील नीति व राज्यांतील बुद्धि व राज्यांतील मर्यादा सर्वांनी शिकून जाव्या' असा अभिमानोद्गार काढला आहे. तेव्हा असें न व्हावें की जुना आदर्श आमचा आम्हींच फोडून टाकला आणि नव्याचा हव्यास केला तर तो काळ आपण होअूनच फोडून, मोडून टाकीत आहे. आपण नुसतें जुनें किंवा नवें या मुद्द्याला अवास्तव महत्त्व देण्याचें कारण नाही. विवेकाची जोड जोपर्यंत कायम आहे तोपर्यंत आपला आदर्श आपण निर्माण करूं शकतों.

प्रश्न अेवढाच आहे की आमच्या वाङ्मयांत आम्ही आदर्श जीवनाच्या दृष्टीने विवेकाचा मागोवा घेत निश्चितपणें चाललों आहों काय कीं ललिताच्या रम्योद्यानांत रेंगाळत बसलों आहोंत ! जीवनाला वळण द्यावयाचीं कामें हीं मोठ्या धारणेचीं कामें आहेत. नाना शास्त्रांच्या ज्ञानाचें साहाय्य या कामीं अवश्य आहे. मराठी वाङ्मयांत आपण कितीसें ज्ञान साठविलें आहे, विवेकाचें सामर्थ्य आपण कितीसें कमाविलें आहे याचा गंभीरपणें विचार केला पाहिजे. आपणाला विवेकपुष्ट व्हावयाचें आहे. पाश्चिमात्यांच्या वैभववार्तांनी हुरळून जावयाचें नाही. विवेकाचें पौष्टिक पाश्चिमात्यांकडे आमच्या मानाने शतपटीने उपलब्ध असतांहि फ्रान्समधील जॉर्जेस दुहामेलसारख्या विचक्षण साहित्यिकाने काय म्हटलें आहे तें अैका- 'व्हट् टुडे दी मॅन इन् दी स्ट्रीट इज फेड मॉरली अॅज वेल अॅज फिझिकली ऑन ए मास ऑफ डेब्रिस् विच् हॅज नो रिसेम्ब्लन्स टू ए नरिशिंग डायट्; देअर इज् नो मेथड इन धिस् मॅडनेस विच् इज् दि व्हेरी नेगेशन ऑफ कल्चर' (इन डिफेन्स ऑफ लेटर्स—१९३८, पृष्ठ २१). सावध होण्याला अेवढा अिशारा पुरे आहे. तसेंच शेकडो वर्षांपूर्वी आमचीं प्राचीन काळचीं तुणतुणींहि वाजवीत बसावयाचें नाही. हें सर्व कसेंहि असो, माझा मुख्य मुद्दा आपणांस विवेकप्रधान झालें पाहिजे हा आहे. आणि ज्ञान किंवा विवेक वाढविण्याची जी नियत पद्धति आहे त्या पद्धतीनेच आपणांसहि ज्ञान आणि विवेक यांची वाढ करतां येअील. तसलें वाङ्मय आपण जिव्हाळ्याने अभ्यासिलें पाहिजे. वास्तविक पाहिलें तर आपलें सारें मराठी वाङ्मय जगाच्या मोठ्या मोठ्या

वाङ्मयांच्या तुलनेने पाहतां संख्याबलाने अगदी चिमुकलें आहे. मग त्यांत नानाविध ज्ञानाचा संग्रह किती अल्प असेल हें सांगावयास नको. अेवढें लोकप्रिय राजकारण घेतलें तर त्या विषयावर ग्रंथ असे मराठींत किती आहेत ? फार तर दहा-पांच. राजकारणांतील नुसत्या लोकशाही प्रकरणाचा विचार केल्यास किंवा त्यांतहि केवळ मतदान आणि गतमापनपद्धति या पोट-प्रकरणांचा अुल्लेख केल्यास जगांतील या संबंधांचे किती अनेक प्रकार आणि अनुभव नोंदले गेले आहेत याची पुसट तरी कल्पना आपल्या मराठी वाङ्मयांतून अुमटलेली आहे काय ? 'दर डोअी अेक मत' किंवा 'अेक मत अेक किंमत' अित्यादि सूत्रें कित्येकांना ब्रह्मलिखितासारखीं वाटतात. पण जिला खरोखर लोकशाही म्हणतात ती कितपत प्रस्थापित होअूं शकते किंवा या पद्धतीने किती न्याय साधल्याचा अनुभव जगाला आहे ? का लोकशाही म्हणजे 'नांव सोनुबाअी'चा प्रकार आहे वगैरे अनेक शंकांचें समाधान होअील असें किती ज्ञान मराठींत संचित झालें आहे ? अिंग्रजी भाषेमध्ये अथवा अन्य युरोपीय भाषांतून या विषयांवर अनेक प्रकारची मनोरंजक माहिती अेकत्र केली असून मोठमोठ्या विद्वानांनी गंभीरपणें असल्या विषयांची सप्रमाण चर्चा केलेली अनेक ग्रंथांतून आढळते. आमच्या मराठी वाङ्मयांत याचा मागमूसदेखील सांपडत नाही असें म्हटल्यास कितपत अन्यायाचें किंवा चुकीचें होअील ? अेवढें कशाला ? आपण अद्याप आपली परिभाषा देखील ठरविली नाही. शाळापाठशाळांतील तरुणांनी उत्साहाने चालविलेली शेकडों हस्तलिखित मासिकें चाळून पाहिल्यास काय आढळतें ? सर्वत्र कथा, काव्य आणि सजावट यांवर भर ! ज्ञान किंवा शास्त्र याला चुकून सुद्धा कोठें स्पर्श केलेला आढळत नाही ! काय समजावें यावरून ? कथा-काव्याची आणि पोकळ कल्पनांची हवा भरलेल्या कळाकुसरीच्या फुग्यांत बसून या बॉम्बर युगांत जीवन यशस्वी करण्याचा प्रयत्न आणि विश्वास हास्यास्पद वाटत नाही काय ? अज्ञानाच्या अेवढ्या प्रचंड भिंती आपणासमोर अुभ्या असतांना त्यांचा विध्वंस करण्यास कथा-काव्यांच्या फवाऱ्यांपेक्षा ज्ञानप्रवाहाच्या अनेक जोरदार ओघांचा प्रचंड मारा त्या भिंताडावर करून तीं जमीनदोस्त करावयास नकोत काय ? अेवंच ज्ञान हीच खरी शक्ति आहे हाच सिद्धान्त, जुन्या काय किंवा नव्या काय, जगांत सर्वमान्य झालेला आहे. जगाचा अितिहास हेंच ओरओरडून सांगत आहे. आणि 'अूर्ध्वबाहुर्विरौम्येष' म्हणून मीहि आपणांस आपला अल्प आवाज चढवून तसेंच म्हणत आहें. 'य:कश्चित्‌शृणोति माम्' असे कटु अुद्गार काढण्याचा प्रसंग मजवर न यावा आणि जीवनाला वळण देणारें वाङ्मय कोणतें तें आपण ओळखून त्याची निर्मिति आणि प्रसार यांच्या अुपायांचे चिंतन करावें आणि तडक त्या दिशेने कार्यप्रवृत्त व्हावें याहून अन्य कांही सांगणें नाही आणि निराळें कांही मागणें नाही.

---

## परीक्षणें



### धर्म-तत्त्वज्ञान

**१ पुनर्विवाहप्रयोग, २ हिन्दूकरणप्रयोग व परावर्तनप्रयोग** (मराठी), **३ हिन्दूकरणप्रयोग तथा परावर्तनप्रयोग** (हिंदी)— प्रका० पं. रघुनाथशास्त्री कोकजे, धर्मनिर्णय मंडळ, लोणावळें; मूल्य– अनुक्र. १ आणा, ३ आणे, ३ आणे.

**४ भारतीय-तर्कशास्त्र-प्रवेश**– [ले० पं. रघुनाथशास्त्री कोकजे, प्रका० श्री. र. गो. कोकजे, लोणावळें; मूल्य– ३ रुपये.]

पुनर्विवाहास कांहीं स्मृतिकारांचीं वचनें प्रतिकूल असलीं तरी नारद-पराशरादि स्मृतिकारांचीं वचनें अनुकूल आहेत. ही प्राचीन परंपरा व सद्यःपरिस्थिति यांचा विचार करून धर्मनिर्णयमंडळानें हा पुनर्विवाहप्रयोग तयार केला आहे. त्यांत वधूपित्यानें करावयाचे कन्यादान, वाङ्निश्चय इत्यादि श्रुपविधि गाळले आहेत, याचें कारण विधवाविवाह हा वधूवरांच्या परस्परसंमतीनेच होत असतो. विधवेने विधुराशींच पुनर्विवाह करावा असा धर्मनिर्णयमंडळाचा कटाक्ष आहे. पुनर्विवाहित दांपत्यास सर्व धर्मकृत्यांचा अधिकार आहे अशाविषयीं प्रस्तावनेंत जें विवेचन करण्यांत आलें आहे तें सर्वांनी लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे.

धर्मनिर्णयमंडळानें ठरविलेला हिंदूकरणप्रयोग म्हणजे जन्मतः अहिंदु असलेल्याला हिंदु करून घेण्याचा विधि, आणि परावर्तनप्रयोग म्हणजे ह्याच जन्मीं हिन्दुधर्मत्याग करून इच्छेने वा अनिच्छेने परधर्मांत गेलेल्यास परत या धर्मांत घेण्याचा विधि प्रस्तुत पुस्तकांत दिला आहे. तसेंच मूळ संस्कृत प्रयोग, त्याचें मराठी भाषान्तर व आवश्यक तेवढा शास्त्रार्थहि दिलेला असल्यानें सामान्य संस्कृत जाणणारे व न जाणणारे ह्या दोघांचीहि या पुस्तकानें सोय केलेली आहे.

सांप्रत ह्या दोन्ही संस्कारांस शुद्धीकरण असें नांव प्राप्त झालें आहे. पण त्याऐवजी हिंदूकरण व परावर्तन अशीं नांवें योजणें कसें अधिक यथार्थ आहे याचें विवेचन प्रस्तावनेंत स्वामी केवलानन्द यांनी केलें आहे तें जिज्ञासूंनी विचार करण्यासारखें आहे.

हिंदूकरणप्रयोग तथा परावर्तनप्रयोग ह्या पुस्तकांत मूळ संस्कृत प्रयोग व त्याचा हिंदी अनुवाद दिला आहे.

भारतीय तत्त्वज्ञानांतर्गत सहा आस्तिक दर्शनांपैकी सगळ्याच दर्शनांचा मुख्य विषय अध्यात्मशास्त्र (metaphysics) आहे असें म्हणतां येणार नाही. जीव, जगत् व आद्यतत्त्व यांचें स्वरूप व त्यांचा परस्परांशीं संबंध या अध्यात्मविद्येतील मुख्य प्रश्नांची सर्वांगीण चर्चा प्राधान्यानें वेदान्त किंवा उत्तरमीमांसा, सांख्य आणि वैशेषिक या तीनच दर्शनांनी केलेली दिसून येते. तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीनें जैमिनिप्रणीत पूर्वमीमांसेचें खरें महत्त्व वाक्यार्थनिश्चय करण्यास शिकविणारें शास्त्र याच नात्यानें अधिक आहे. पातञ्जलयोगशास्त्रानें सांख्यवादाचाच थोड्याफार फरकानें स्वीकार केलेला असून मनुष्याच्या आध्यात्मिक उन्नतीस आवश्यक असलेल्या शारीरिक व मानसिक बलाचा विकास ज्यायोगें होईल अशा वर्तनाचे नियम व पद्धति यांचेंच विवेचन मुख्यतः त्यांत केलेलें आहे. न्यायदर्शनाची आध्यात्मिक भूमिका प्रायः वैशेषिकांच्या-

सारखीच आहे. पण त्यांतील मुख्य विषय अध्यात्मशास्त्र हा नसून, सत्यज्ञान व त्याचीं साधनें यांचें शास्त्र— म्हणजेच प्रमाणशास्त्र— हा आहे. भारतीयांच्या विद्येवरील अेक सर्वसामान्य आक्षेप असा असतो की त्यांनी बुद्धिप्रामाण्यापेक्षा शब्दप्रामाण्य श्रेष्ठ आहे असें मानिल्यामुळे त्यांच्यामध्ये प्रमाणशास्त्राचा योग्य असा विकास झालेला नाही. परंतु संस्कृत भाषेंतील या विषयावरील प्रचंड ग्रंथसंपत्ति पाहिल्यावर या आक्षेपास आपोआपच अुत्तर मिळेल, व असें कळून येअील की पदशास्त्र किंवा व्याकरण आणि वाक्यशास्त्र किंवा मीमांसा या शास्त्रांअितकीच तर्कशास्त्रांतहि भारतीयांनी चांगली प्रगति केलेली आहे.

या विद्याशाखेचा आरंभ वैदिक कालांतच झालेला असावा असें वैदिक वाङ्मयाच्या अभ्यासावरून स्पष्ट होतें; तिला शास्त्रीय स्वरूप मात्र प्रथम गौतममुनींच्या न्यायसूत्रांनीच प्राप्त करून दिलें असें म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही. तेव्हापासून भाष्यें, वार्तिकें, निबंध अित्यादि अेतद्विषयक अनेक ग्रंथांतून या शास्त्राचा विकास व्यवस्थित रीतीनें होत गेला. संस्कृत वाङ्मयेतिहासाच्या दृष्टीने महत्त्वाची गोष्ट ही की न्यायशास्त्रविषयक वाङ्मयाची परंपरा जितक्या अखंडितपणें जतन झालेली आहे तितकी अितर शास्त्रीय वाङ्मयाची क्वचित्‌च झालेली दिसून येते. गौतमाचीं 'न्यायसूत्रें', त्यावरील वात्स्यायनाचें 'भाष्य', भाष्यावरील अुद्योतकराचें 'भाष्यवार्तिक', त्याच्या स्पष्टीकरणार्थ वाचस्पतिमिश्राने लिहिलेली 'वार्तिकतात्पर्यटीका' (जिला 'न्यायतात्पर्यटीका' असेंहि म्हणतात), त्या टीकेवरील अुदयनाचार्यांची 'न्यायतात्पर्यटीकापरिशुद्धि', तिच्या सुबोधीकरणासाठी लिहिलेला वर्धमानाचा ग्रंथ 'न्यायनिबन्धप्रकाश', त्या ग्रंथावरील पद्मनाभाची टीका 'वर्धमानेन्दु' अित्यादि अेकाच अखंड परंपरेचें प्राचीन वाङ्मय आजहि अुपलब्ध आहे. तर्कशास्त्राभ्यासाची आवश्यकता भारतीयांनी कधीहि दृष्टीआड केली नाही हेंच यावरून सिद्ध होतें. पंडित कोकजेशास्त्री यांनी आपल्या 'भारतीय-तर्कशास्त्र-प्रवेश' या ग्रंथाच्या द्वारा प्राचीन भारतीयांच्या प्रमाणशास्त्रांतील प्रमुख सिद्धान्तांची ओळख मराठी वाचकांस अत्यंत सुबोध रीतीने करून दिलेली आहे याबद्दल ते निःसंशय अभिनंदनास पात्र आहेत.

'भारतीय-तर्कशास्त्र-प्रवेश' या ग्रंथाच्या अनुक्रमणिकेकडे दृष्टि टाकल्याबरोबरच त्यांतील विषयाची मांडणी किती पद्धतशीर आहे याची कल्पना येते. 'विषयप्रवेश' या पहिल्याच प्रकरणांत ग्रंथकर्त्यांनी आपल्या विषयप्रतिपादनाची भूमिका स्पष्ट केलेली आहे. या ग्रंथाचें स्वरूप केवळ वर्णनात्मक किंवा संकलनात्मक नसून टीकात्मक किंवा चिकित्सात्मकहि आहे ही गोष्ट अभिनंदनीय आहे. प्राचीन तर्कशास्त्रांतर्गत सिद्धान्तांनाच तर्कशास्त्राचा निकष लावावयास कसला प्रत्यवाय आहे? प्राचीन भारतीय तर्कशास्त्राचें मूळच अशा गौतमप्रणीत न्यायसूत्रांत अेखादा सिद्धान्त मांडला आहे म्हणूनच केवळ तो निरपवाद व खंडनायोग्य आहे असें मानणें तर्कशास्त्रावरील ग्रंथांत 'वदतो व्याघाता'चें अुदाहरण म्हणूनच शोभण्यासारखें होअील! पंडित कोकजेशास्त्री यांनी आपल्या ग्रंथांत जरी नैयायिकांचीं मतेंच प्राधान्याने प्रतिपादलीं असलीं तरीहि त्या मतांतील युक्तिदुष्ट भागांच्या खंडनाकडे त्यांनी दुर्लक्ष्य केलेलें नाही. तसेंच आधुनिक युगांत विशेष गाजलेल्या विषयप्रतिपादनाच्या 'अैतिहासिक' पद्धतीच्या व 'तौलनिक' पद्धतीच्या मर्यादा पूर्णपणें ओळखून त्यांचा पूर्वकालीन 'मूलगामी' पद्धतीशीं (ज्याला बौद्ध वाङ्मयांत 'योनिसो मनसिकार' असें म्हटलें आहे) योग्य असा समन्वय ग्रंथकर्त्याने आपल्या विवेचनांत केलेला आहे. भारतीयांच्या न्यायदर्शनाची चर्चा करतांना पाश्चात्त्यांच्या तर्कशास्त्राची आठवण होणें साहजिकच आहे; व त्यामुळे त्यांची

अनुक्रमणिका

परस्परांशीं तुलना करण्याचा विचारहि मनांत डोकावतो. पण पाश्चात्यांचें 'Logic' व भारतीयांचें न्यायदर्शन या शास्त्रांच्या व्याप्तीतच कसा मौलिक भेद आहे हें शास्त्रीबुवांनी या ग्रंथाच्या प्रास्ताविक प्रकरणांतच थोडक्यांत पण स्पष्टपणें दाखविलेलें आहे. या प्रकरणाच्या शेवटीं केलेलें नैयायिकमतवादी संस्कृत वाङ्मयाचें समालोचन सविस्तर नसलें तरी पुढील विवेचनाची अैतिहासिक पार्श्वभूमि तयार करण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचें आहे.

प्रस्तुत ग्रंथांतील सर्वच प्रकरणांचा क्रम व संगति तर्कशुद्ध असल्यामुळे या शास्त्रांतील अेका विषयाकडून दुसऱ्या विषयाकडे जाणें सहजसाध्य होतें. अेखाद्या प्रश्नाविषयी अेखाद्या प्रकरणांत ग्रंथकर्त्याने 'जिज्ञासा' निर्माण केलेली असेल तर ती त्याने लगेच पुढील प्रकरणांत तृप्त केली आहे. ग्रंथाच्या सुबोधतेंत अडचण येअील अशा तांत्रिक तपशीलांत ग्रंथकार शिरला नाही; पण त्याबरोबरच विषयविवेचनाच्या पूर्णतेस त्यामुळे बाध येणार नाही याबद्दलहि त्याने दक्षता बाळगली आहे. 'ज्ञान' हा पदार्थच असा आहे की जो मनुष्यमात्राच्या नित्य परिचयाचा असूनहि ज्याचें शास्त्रीय विश्लेषण करण्याच्या भानगडींत आपण सहसा पडत नाहीं. परंतु तसें करणें किती उपयुक्त व मनोरंजक ठरतें याची कल्पना या पुस्तकाच्या पहिल्या कांही प्रकरणांवरून स्पष्टपणें येते. वर वर प्रत्ययदायी वाटणारीं विधानेंहि तर्कशास्त्राची कसोटी लावल्याबरोबर दुष्टहेतुक असल्याचें आढळून येतें. असलें मिथ्याज्ञान टाळून सत्यज्ञान व्हावें यासाठी ज्ञानसाधनांचा सर्वांगीण विचार करणें अवश्य असतें. म्हणून ग्रंथकर्त्याने 'ज्ञान आणि त्याचे प्रकार' या प्रकरणानंतर प्रत्यक्ष, अनुमान, अुपमान व शब्द या मुख्य प्रमाणांच्या स्वरूपाविषयी व त्यांत आढळून येणाऱ्या स्थूल व सूक्ष्म दोषांविषयी विशद चर्चा केलेली आहे. भारतीय तर्कशास्त्राच्या अभ्यासकांच्या मनांत तदंतर्गत 'शब्दप्रमाणा'विषयी अेक प्रकारचें कुतूहल निर्माण झालेलें असतें. अितर बाबतींत दिसून येणारी भारतीयांची तर्ककर्कशता व बुद्धिप्रामाण्यावरील श्रद्धा या ठिकाणीं मात्र बोथट झाली आहे कीं काय असा त्यांस संदेह वाटूं लागतो. श्री. कोकजेशास्त्री यांचें या महत्त्वाच्या विषयावरील विवेचन विचारप्रवर्तक असलें तरी अपुरेंसें वाटतें. आधुनिक युगांतील बौद्धिक अनिश्चयवादाचाच अेक प्राचीन प्रकार या दृष्टीने शब्दप्रामाण्यकल्पनेकडे पाहिल्यास त्यांतील मर्म तात्काळ लक्षांत येअील. आधुनिक विद्वान त्यामुळे अज्ञेयवादाकडे झुकतात तर प्राचीन भारतीय पंडित सत्यज्ञानाविषयी आशावादी असत अेवढाच काय तो फरक ! 'पाश्चात्य तर्कशास्त्राशीं तुलना', 'चर्चेंतील नानाविध दोष', व 'तर्कशास्त्राचे गुणदोष व मर्यादा' हीं या ग्रंथांतील प्रकरणें अत्यंत मार्मिक व महत्त्वपूर्ण म्हणून अुल्लेखितां येतील. विषयविवेचनाच्या अनुरोधाने ग्रंथकर्त्याने दिलेलीं अुदाहरणें वाचकांच्या नित्य परिचयांतीलच असल्यामुळे विषय समजण्यास सोपा जातो. पण त्यांपैकी कांही अुदाहरणें केवळ प्रासंगिक स्वरूपाचीं असल्यामुळे (अुदा० 'अत्रे विरुद्ध विविधवृत्त') ते प्रसंग लोकांच्या स्मरणांतून नष्ट झाले कीं तीं अप्रयोजकपणाचीं वाटूं लागतील अशी भीति वाटते.

या ग्रंथाचें स्वरूप शास्त्रप्रवेशात्मक असल्यामुळे त्यांत विवाद्य विषय फारसे नाहीतच असें म्हटलें तरी चालेल. मधून मधून नैयायिकांच्या मतांची तदितर भारतीय तर्कशास्त्रांतील सिद्धान्तांशीं तुलना केलेली आहे त्यामुळे वाचकास या विषयाचा अधिक खोल अभ्यास करण्याची अिच्छा साहजिकपणेंच अुत्पन्न होते. ग्रंथांतीं घातलेलीं, शास्त्रीय विषयांचें सारांशरूपाने विवेचन करणारें अेक व पारिभाषिक शब्दांचें स्पष्टीकरण करणारें दुसरें अशीं, पहिलीं दोन परिशिष्टें, न्यायशास्त्रविषयक ग्रंथांची सूचि देणारें पांचवें परिशिष्ट व त्यानंतर दिलेली सर्वसामान्य सूचि या सर्वांमुळे ग्रंथाच्या अुपयुक्ततेंत चांगलीच भर पडली आहे. तिसऱ्या परिशिष्टांत घात-

लेल्या श्री. कुवलयानंदजींच्या भाषणाअैवजी तेथे ग्रंथकर्त्याने वैशेषिकवादाचा थोडक्यांत परिचय करून दिला असता तर तें अधिक योग्य झालें असतें. तसेंच भारतीय विद्यांच्या आधुनिक अभ्यासपद्धतीविषयी लिहिलेलें चवथें टीकात्मक परिशिष्टहि वृत्तपत्रीय व नैमित्तिक स्वरूपाचें आहे; त्याचा अन्तर्भाव नित्य महत्त्वाच्या या शास्त्रीय ग्रंथांत करणें कितपत अिष्ट आहे याची शंकाच वाटते.

विषयाच्या मांडणीची व विवेचनाच्या पद्धतीची सुबोधता हा या ग्रंथाचा महत्त्वाचा विशेष म्हणून अुल्लेखितां येअील. शास्त्रीय ग्रंथांत नेहमी आढळून येणारी क्लिष्टता ग्रंथकर्त्याने चातुर्याने टाळली आहे. अपरिचित पारिभाषिक संज्ञा वापरणें आवश्यक झालें असतांहि ग्रंथांतील भाषेचा ओघ कुठेहि खंडित झालेला नाही. त्यामुळे प्रकरणामागून प्रकरणें वाचलीं तरी बुद्धीस थकवा वाटत नाही असा या ग्रंथाविषयी अनुभव येतो. भारतीय न्यायदर्शनाची ओळख करून देणारीं, प्रो. कीथ यांचे 'Indian Logic and Atomism', महामहोपाध्याय सतीशचंद्र विद्याभूषण यांचें 'History of Indian Logic' व महामहोपाध्याय कुप्पुस्वामी शास्त्री यांचें 'A Primer of Indian Logic' यासारखीं, कांही स्वतंत्र पुस्तकें अिंग्रजींत अुपलब्ध आहेत. परंतु कोणत्याहि अेका संस्कृत मूलग्रंथावर न आधारलेला पण भारतीय तर्कशास्त्राचा साकल्याने परिचय करून देणारा पंडित कोकजेशास्त्री यांचा हा ग्रंथ मराठी भाषेंत अनेक दृष्टींनी अपूर्व आहे असें म्हणतां येअील. तर्कशास्त्राचे विद्यार्थीच केवळ नव्हे तर सामान्य मराठी वाचकहि या ग्रंथामुळे शास्त्रीबुवांचे ऋणी होतील व त्यांच्या हातून अितर शास्त्रावरहि असेच ग्रंथ निर्माण व्हावेत अशी अिच्छा करतील. केवळ ललितग्रंथनिर्मितीमुळे दिखाअू पण सत्त्वहीन बनलेल्या आधुनिक मराठी वाङ्मयांत पंडित कोकजेशास्त्री यांच्या 'भारतीय-तर्कशास्त्र-प्रवेश' यासारख्या चांगल्या शास्त्रीय ग्रंथांची– मधून मधून कां होअीना– भर पडत आहे हें पाहून त्या वाङ्मयाच्या भवितव्याविषयीं थोडीतरी आशा वाटूं लागते.

## अितिहास

**१ जगाचा अितिहास**— ले० श्री. रा. ना. नातू; प्रका० श्री. ना. ह. नातू, ६८९ सदाशिव, पुणें २; मूल्य ४ रु.

**२ बडोदें राज्यदप्तरांतील अैतिहासिक वेंचे– खंड ६ वा** (खंड तिसऱ्याच्या पुरवणीरूपाने.)– अि. स. १७९३-१८००; प्रका० बडोदें सरकार, बडोदें; मूल्य ९ आणे.

पांच प्रतिष्ठित प्राध्यापकांच्या शिफारशींसह प्रसिद्ध झालेल्या आठशे पानांच्या या सचित्र ग्रंथांत सृष्टीच्या आरंभापासून तों जर्मनीच्या चालू असलेल्या रशियावरील स्वारीपर्यंतचा अितिहास सामावलेला आहे. लेखक विशीच्या आंतील कॉलेज-तरुण असून आपला नित्य अभ्यास संभाळून त्याने हा ग्रंथ फावल्या वेळांत लिहून काढला आहे. त्यासाठी जे अिंग्रजी मराठी साधनग्रंथ लेखकाने अभ्यासिले आहेत तितके त्या जातींचे ग्रंथ अितिहास घेऊन अेम्.अे. झालेले विद्यार्थीहि अभ्यासीत असतात असें वाटत नाही. अर्थात् ६५० वर्षांनंतर पुन्हा प्रकट होणाऱ्या या नूतन ज्ञानेश्वराबद्दल सर्व गुरुजनांना वाटणारें कौतुक सुस्थानींच आहे. या कृतीवरून लेखकाबद्दल मनोरथ बांधावे असाहि मोह सहजच होतो. आणि या वेगावरून गणित करतां लेखकाला

पन्नाशी अुलटण्यापूर्वीच आपले समग्र ग्रंथ पुनर्मुद्रित करून साहित्यसम्राटांशींहि स्पर्धा करण्यास अडचण पडणार नाही असें निःसंशय विधान करतां येतें. मराठी भाषेच्या अुत्कर्षाच्या अपेक्षेने असेंच थोर कार्य अुदयाचलावर दिसूं लागलेल्या या नवीन साहित्यसूर्याकडून पूर्ण केलें जावें अशीच कोणाचीहि आशा असणार. तथास्तु.

मामुली अभिप्रायपद्धतीने या ग्रंथाचें परीक्षण करावयाचें तर त्यांत भाषेचे, व्याकरणाचे, मांडणीचे व चुकीच्या विधानांचे असे अनेक दोष आहेत. ते तपशीलवार दाखवूं म्हटलें तर अनेक पानें खर्चीं घालावीं लागतील. अितका स्थल-कालांचा व्यय करून त्यापासून तादृश फायदाहि नाही. यांतील बहुतेक दोष व चुका ग्रंथ शक्य तितक्या लवकर लिहून काढून छापून घेण्याच्या घाअीमुळे प्राप्त झालेलीं दिसतात. वर्ण्य विषयांतील दोष कोवळेपणामुळे संचरले असावे. पण ज्या अर्थी आपण सर्वांनी मराठी भाषेंत झालेल्या या भव्य विषयावरील या पहिल्याच स्वतंत्र ग्रंथाबद्दल कौतुक करावयाचेंच ठरविलें आहे, त्या अर्थी अेका अुदयेच्छु तरुणाच्या अुत्साहावर कोणत्याहि तऱ्हेने विरजण घालण्याचें पाप आम्ही करूं इच्छित नाहीं.

पुस्तकावरील अभिप्राय येथे संपला. पण अशा तऱ्हेचीं कामें कशा तऱ्हेने झालीं पाहिजेत याबद्दल कांही स्फुट विचार येथे मांडणें अप्रस्तुत ठरणार नाही. वर ज्या दृष्टिकोनांतून परीक्षण केलें तो व्यक्तिगत दृष्टिकोण होता. व्यक्तीच्या दृष्टीने जें फायदेशीर व भूषणावह तें समाजदृष्ट्या फायदेशीर किंवा भूषणावह ठरेलच असें नाही. तरुण विद्यार्थ्याने कोवळ्या बुद्धीने कां होअीना, गंभीर विषयावर मोठा ग्रंथ प्रसिद्ध केला तर तो त्या व्यक्तीस निःसंशय भूषणावह व फायदेशीर होअील. पण त्यामुळे भाषेंत अेका भरीव ग्रंथाची भर पडली आहे किंवा त्याचा अभ्यास समाजाला फायदेशीर ठरेल असें निश्चितपणें म्हणतां येअील असें नाही. झटपट काम अुरकणें हें व्यक्तीला फायदेशीर असेल, पण त्यामुळे चुकांचे अडथळे व दोष समाजाच्या डोक्यावर पडतात ते त्याने कां सोसावे? लेखकाच्या कोवळेपणामुळे समाजाच्या पदरीं चुकीच्या विधानांचा पोरकट ग्रंथ पदरीं पडला तर त्यामुळे हानि समाजाचीच होणार नाही काय? मग या हानीबद्दल जबाबदार कोणाला धरावयाचें? आजच्या व्यक्तिनिष्ठ समाजांत सर्व खापर व्यक्तीवरच फोडण्याचा प्रघात आहे, पण दुसऱ्या दृष्टीने विचार करणारांना याबद्दलचें माप अितरांच्या पदरांत बांधावें लागेल. व्यक्तीला अुद्युक्त करणाऱ्या गुरुजनांच्याच माथीं या हानीचें पाप मारावें लागेल.

मराठी भाषेंत आज तो चित्तचक्षुचमत्कारिक गुणलघु लघुग्रंथांचा झपाट्याचा प्रसार जारी आहे तो वर सांगितलेल्या गुरुजनांच्या बेजबाबदारपणाचाच समाजघातक परिणाम आहे. आज मराठी भाषेंत जे ग्रंथ प्रसिद्ध होतात त्यांपैकी शेंकडा ९० छापण्याच्या लायकीचे नसतात असें आमचें स्पष्ट मत आहे. कोणीं पै-पैशाची चोरी केली तर तो गुन्हा ठरून त्याला रीतसर शिक्षाहि होअू शकते पण समाजाचा बहुमूल्य वेळ व त्याबरोबरच पैसा वृथा खर्ची टाकणाऱ्यांना कोणतीच शिक्षा न होतां अुलट ते माननीय समाजभूषणें म्हणून अुजळ माथ्याने समाजांत वावरूं शकतात आणि अितरांच्या वेळाची म्हणजेच आयुष्याची हानि करणारे चोर अलगद सुटून जातात.

अुद्योग, अुत्साह व महत्त्वाकांक्षा हे सद्गुण मानले गेले आहेत तें ठीकच आहे. पण वर दर्शविल्याप्रमाणे हेच सद्गुण समाजहानिकारक ठरण्याचाहि बळकट संभव राहतो हें विसरून चालणार नाही. आज युरोपांत या तीन सद्गुणांच्या समाजविकृतीचें नागवें विडंबन धूमधडाक्याने सुरू आहे आणि या सद्गुणांचा हात राखूनच व्यय करणाऱ्या आपल्यासारख्या

मागासलेल्या राष्ट्रांना त्याचा घरबसल्या त्रास सहन करावा लागत आहे. समाजहानीचीं असलीं ठळक अुदाहरणें कोणाच्याहि नजरेंतून सुटूं शकत नाहीत व म्हणून त्यांवर टीकाहि होते. पण त्याच सद्गुणांच्या तशाच नित्य होणाऱ्या छोट्या दुरुपयोगांमुळे समाजाची सतत फार मोठी हानि होत असते ती मात्र सर्वांच्या नजरेंतून सुटतांना दिसते. वस्तुतः या छोट्या छोट्या हानींचीच बेरीज क्वचित् धूमधडाक्याने होणाऱ्या जगजाहीर हानीपेक्षा जास्त बाधक ठरत राहते.

छापण्याची कला सिद्ध झाल्यापासून समाजाचें जसें कांहीं कल्याण तसेंच बरेंच अकल्याणहि झालें आहे. आणि यापुढील काळांत कल्याणापेक्षा अकल्याणच वाढत्या प्रमाणांत होत राहणार असा सुमार दिसतो. तेव्हा त्यापासून होणाऱ्या समाजहानीचें प्रमाण कमी करीत आणण्याचें काम जबाबदार माणसांवर पडणार हें अुघड आहे. व तें त्यांनी वैयक्तिक हानि सोसूनहि चालू ठेवणें हें त्यांचें कर्तव्यच आहे— मग त्यामुळे स्वतः ते समाजाच्या रोषास, निंदेस किंवा प्रवादास कितीहि पात्र ठरोत.

जगाचें सर्वच ज्ञान अितिहासरूप आहे. समाजाच्या आचाराला कलाटणी देणारे विचार खरा अितिहासकारच प्रतिपादूं शकेल. काव्यकथानाटककारांचीं हीं कामें नव्हत. अर्थात् अितिहासकार होअूं पाहणाऱ्याची जबाबदारीहि सर्वांहून मोठी राहणार. तीन शतकांमागे होअून गेलेल्या ग्रे नामक अिंग्लंडांतील राजनियुक्त प्राध्यापकाला ही जबाबदारी केवढी वाटत होती म्हणाल तर त्याने चार वर्षें अेका अधिकृत प्रास्ताविक व्याख्यानाची जुळवाजुळव करण्यांत घालविलीं. पण तें लिहून काढून वाचण्यापूर्वीच तो मृत्युमुखीं पडला! असेंच पन्नास वर्षांमागचें अुदाहरण विख्यात लॉर्ड ॲक्टनचें आहे. तरुणपणीं त्याला ऑक्सफर्ड, केंब्रिज, विद्यालयांत प्रवेशहि मिळाला नव्हता पण वयाच्या ६१ व्या वर्षी त्याची केंब्रिज येथे राजनियुक्त प्राध्यापक म्हणून नेमणूक झाली. त्याने अर्वाचीन अितिहास लिहिण्याची अेक मोठी योजना आंखून ती चालूहि करून दिली. पण त्याला स्वतःला कांहीं लिहितां येण्यापूर्वीच तो वारला. त्यामुळे झटपट अितिहासकार बनणाऱ्या अनेक बहुप्रसव प्राध्यापकांना तो अितिहासकार नव्हताच अशी कुत्सित टीका करण्यासहि हवी असलेली सवड मिळाली! तरीहि त्याचें अुदाहरण अनेकांना स्फूर्तिप्रद ठरलें आहे. हीं अुदाहरणें आत्यंतिक म्हणूनच दिलीं, अनुकरणीय म्हणून नव्हत. पण त्यांतील सत्य सर्वांनी सदा ध्यानांत ठेवण्याजोगें आहे. सांगण्यासारखें जवळ पुष्कळ ठेवून मरणें चांगलें, मनांत सहज येणारी कोणतीहि कल्पना आधी कागदावर अुतरण्यापेक्षा प्रथम शंभर अंक मोजीत बसणें बरें.

मराठी भाषेंत बऱ्याच विषयांवर मुळीच ग्रंथ नाहीत. अर्थात् अिंग्रजीसारख्या संपन्न भाषेंतील पुष्कळ ग्रंथांचें केवळ भाषांतरहि मराठींत अुतरलें तरी मराठी भाषेंत ती आवश्यक भरच ठरण्यासारखी आहे. इंग्रजींतीलसुद्धा बरेच ग्रंथ गुणहीन, अपुरे असतात पण तेथे प्रत्येक विषयावर अनेक ग्रंथ असल्यामुळे वाचकाला तारतम्य राखून प्रत्येक ग्रंथांतील अिष्ट तेवढें सारग्रहण करून आपला अभ्यास परिपूर्ण व सर्वांगसुंदर करण्याची सवड राहते. मराठी भाषेंत तशी सवड नाही. अर्थात् एखादा विषय शक्य तितका एका ग्रंथांतच पूर्ण करण्याची जरुरी त्याला भासते; खेरीज एका विषयावरील अनेक ग्रंथ घेअून वाचण्याची त्याला अैपतहि नसते. म्हणूनच मराठींत एखाद्या विषयावर पहिला नवीन ग्रंथ अुतरणाऱ्यांची जबाबदारी— अर्थात् या जबाबदारीची जाणीव लेखकाला असेल तर— फार मोठी ठरते. अिंग्रजींतील त्या त्या विषयावरील ग्रंथलेखकांनीं स्वतः माहिती गोळा करून, ती संशोधून, अितरांनी तत्पूर्वी न सांगितलेली अशी कांहीं तरी गोष्ट सांगण्यासाठी लिहिलेला असतो. त्यामुळे तेथे अनेक ग्रंथ निर्मिणें अपरिहार्यच

होतें. आम्ही अजून त्या त्या विषयांत कांही नवीन सांगण्याच्या स्थितिप्रत येऊन पोचलेलों नाहीं, म्हणून एकाच विषयावरील अनेक अपुऱ्या ग्रंथांचा बोजा सहन करण्याची आपणांस जरुरीहि नाही. अिंग्रजींतील कोणत्याहि विषयावरील सर्व ग्रंथ वाचून त्यांवरून एकाच बृहत्-ग्रंथांत तो विषय आणण्याची आपली सध्याची गरज आहे. पण त्यासाठी लेखकाला पुष्कळ वर्षे एकाच लहान विषयाचा अभ्यास सतत करीत बसावें लागेल. विषयाचें पूर्ण आकलन होण्या-पूर्वीच तो एका वर्षात कागदावर अुतरून झटपट छापून काढून एका दिवशीं सुप्रभातीं बडा ग्रंथकार म्हणून विख्यात होण्याची संधि कोणाला मिळणार नाही. ग्रंथलेखनाचा हेतु वैयक्तिक महत्त्वाकांक्षा हा नसून ज्ञानेश्वराप्रमाणे मराठी भाषेंत ज्ञानाच्या कावडी आणणें हा असेल तर अेवढी मोठी तपश्चर्या इष्टहेतुसिद्ध्यर्थ करणें भाग आहे.

कोणत्याहि विषयावर अेखादा सामान्य ग्रंथ मराठींत प्रसिद्ध होअून गेला की दुसरी एक आपत्ति भाषेवर कोसळते. त्या विषयावर अुत्तम ग्रंथ प्रसिद्ध होण्याची शक्यता लांबणीवर पडते. अेका विषयावरील ग्रंथाला अेकदा चार रुपये खर्चल्यावर पुन्हा त्याच विषयावरील अुत्तम अशा दुसऱ्या ग्रंथांचा संग्रह करण्यास सामान्य वाचक – आणि हाच येथे अपेक्षित आहे – नाखुष व असमर्थ असतो. विशिष्ट मतप्रणालीच्या परिपोषणासाठी जेव्हा ग्रंथांची निर्मिति होत असते तेव्हा तर जास्तच समाजहानि होत राहते. कारण अपरिपक्व, चुकीच्या, पक्षपाती लिखाणामुळे अेक पिढी दूषित वातावरणांत वाढली जाते. तिची विचारसरणी चुकीच्या मुद्यांवर अधिष्ठित व केंद्रित झाल्यामुळे समाजांतील सर्व हालचाली त्याच अनुरोधाने चालू राहतात आणि मग समाजाला बाहेरून अेक जोराचा झपाटा मिळून पुनः विचार करण्याची आवश्यकता निर्माण झाल्याशिवाय चूक सुधारली जाण्याची शक्यता अुरत नाही. गांधींच्या आगमनानंतर महाराष्ट्रीय राजकीय पक्ष जो पत्त्यांच्या बंगल्याप्रमाणे अेकदम कोसळला त्याचें कारण तो चुकीच्या मत-प्रणालीवर, खोट्या अितिहासावर अधिष्ठित होता हेंच आहे. विशिष्ट मतप्रणाली दोन पिढ्या भ्रमाने अनुसरली गेल्यामुळे ही आपत्ति निर्माण झाली होती. हा भ्रम चिपळुणकरांनी निर्माण केलेल्या अज्ञानमूलक, अपरिपक्व, स्वार्थपर विचारसरणीचा परिणाम होता. अेका झटपट लेखक बनलेल्या फर्ड्या लेखकाच्या चुकीचा तो घोर परिणाम होता. अर्थाच्या आकलनापूर्वी शब्दांचा वर्षाव सुरू केल्याचा तो अनर्थ होता. रोमन लोकांत साठीखालचा माणूस देशाचें राजकारण चालविण्याचा सल्ला देण्यास लायख समजत नसत. सेनेटर या शब्दाचा मूलार्थच वृद्ध असा आहे. शिवाजीचें राजकारण यशस्वी होण्याचें अेक मुख्य कारण खऱ्या अितिहासाचें– सभोंवार घडत असलेल्या अितिहासाचें– त्याला सम्यग् आकलन झालें होतें व त्याला सोनाजीपंतासारखे जुने अनुभवी सल्लागार लाभले होतें हेंच आहे. म्हणूनच तो नवा अितिहास लिहूं शकला. पेशव्यांत अनुभवी वृद्धांच्या परंपरेचा खंड पडला होता, अितिहासाचें सत्य आकलन झालें नाही, त्यामुळे सर्व कारभार तडफदार तरुणांचा होअून मराठ्यांच्या राज्याचें तारूं अब्दालीच्या सिल्या-वर आपटून निसटतें तों अिंग्रजांच्या भोवऱ्यांत सापडून रसातळाला गेलें. हा अितिहास महाराष्ट्राने तरी विसरूं नये.

ज्याला स्वतःला संशोधनाची स्वानुभवावरून माहिती झालेली नाही, त्याने अितिहास लिहूं वा शिकवूं नये असें आमचें स्पष्ट मत आहे. मागील कालाचें यथातथ्य स्वरूप पुढे अुभें करण्यास भाषा अजून समर्थ झालेली नाही. अेकच पुस्तक वाचणाऱ्या निरनिराळ्या वाचकांना त्यापासून तोच बोध होत नाही ही नित्य अनुभवाची गोष्ट आहे पण याचें अेक कारण वाच-कांचा त्या विषयांत खरा प्रवेश झालेला नसतो हेंच आहे. गुरुमुखाशिवाय असा प्रवेश होणें

कठीण असतें. सूक्ष्मतराचें ज्ञान झाल्याशिवाय कोणत्याहि विषयांत खरा प्रवेश होत नसतो. त्यामुळेच विद्यार्थ्यांना घोकंपट्टीवर वेळ मारून न्यावी लागते. जगाच्या अितिहासासारखा विस्तृत विषय ज्याला हाताळावयाचा असेल त्याने प्रथम अगदी स्थानिक अितिहासापासून अभ्यासास सुरुवात करणें अवश्य आहे. त्यावरून अेखाद्या राष्ट्राच्या अितिहासाकडे, नंतर देशाच्या किंवा राज्याच्या अितिहासाकडे, नंतर अेखाद्या संस्कृतीच्या अितिहासाकडे अशा क्रमाने अभ्यास वाढवीत गेलें पाहिजे. तरच त्याला अितर देशांच्या, साम्राज्यांच्या, संस्कृतींच्या, जगाच्या अितिहासाचें सम्यक् ज्ञान होअूं शकेल. नाही तर शब्दज्ञान होअूनहि, सर्व जगाचा अितिहास पाठ म्हणण्याची तयारी करूनहि, खऱ्या अितिहासाचें ज्ञान त्याला होणार नाही. मोठ्या विषयाचें सार काढणें ही तर सर्वांत अवघड कला आहे. तिचें संपादन वरील अभ्यासप्रणालीशिवाय शक्यच नाही. श्रीयुत नातूंच्या अितिहासांत या असमर्थतेचें प्रदर्शन ठिकठिकाणीं सहजच झालें आहे. अेखाद्या संस्कृतीचें किंवा देशाचें वैशिष्ट्य सांगतांना जी गोष्ट अवश्य सांगितली पाहिजे तीच कांही ठिकाणीं सुटली आहे. हिंदु संस्कृतीचा, हिंदुस्थानच्या अितिहासाचा व त्यांतीलहि मराठ्यांच्या अितिहासाचा भाग सर्वांत पोकळ व ढिला वठला आहे. पोरकटपणाचें त्यांत चांगलेंच प्रदर्शन होतें. पण ज्या ठिकाणीं लेखकाला आपल्या मायभाषेंतच ओतूरकरांच्या अितिहासांशिवाय व माळ्यांच्या परशुरामचरित्राशिवाय दुसरा ग्रंथ सांपडला नाही तेथे दुसरा काय परिणाम अपेक्षावा? चिनी संस्कृति, अिस्लामी संस्कृति वगैरेंच्या बाबतींतहि हीच स्थिति आहे. तरीहि ज्या कालांत जगांतील महान् पुरुषांची पुण्यश्लोकनामावली पठन करण्याअैवजीं सिनेमानटींची नामावळी घोकतांना तरुण दिसतात, अुच्च विचारांचें जागतिक लिखाण मुखोद्गत करण्याअैवजी त्या नटनटींचीं काव्यविदूषक गाणीं आळवतांना कानांवर पडतात, त्या काळांत नातूंचा मार्ग शतपट प्रशंसनीय व अनुकरणीय म्हटला पाहिजे. त्याबद्दल दुमत होण्याचें कारण नाही. अियलम्.

अितिहासासारख्या स्वाभिमानप्रेरक शाखेंतील वाङ्मयप्रकाशनाच्या क्षेत्रांत माजलेल्या बेबंदशाहीचें म्हणजे बेजबाबदारीचें प्रतीक म्हणून बडोदें राज्यदप्तरांतील वेचे— ६ वा खंड आणि यापूर्वीचे पांचहि खंड यांकडे बोट दाखवितां येअील.

अनधिकृत गप्पिष्टांनी लिहिलेल्या चऱ्हाटांना आळा बसावा म्हणून साने-खरे-राजवाडे यांनी मूळ कागदपत्रें प्रकाशित करण्याचा पायंडा पाडला— अस्सल समकालीन पत्रें आदिकरून अितिहासाचीं साधनें या तऱ्हेने अभ्यासकांना प्राप्त होअूं शकत म्हणून त्यांना 'साधनग्रंथ' म्हणण्याचा प्रघात पडला. हीं साधनें खेडोपाडीं शोधून हुडकून काढण्यांत अालेल्या अडचणींचा विचार करून तीं अगदी मूळच्या स्वरूपांत, शुद्ध स्वरूपांत अभ्यासकांना कशीं अुपलब्ध होअूं शकतील या विवंचनेंतच 'साधनचिकित्सा' निर्माण झाली. अशा प्रयत्नांचा आढावा 'अितिहासाच्या साधनग्रंथांचा प्रपंच' (१९३०) व 'अैतिहासिक शुद्धलेखनविषयक कल्पनांची वाढ' (१९३१) अशा दोन लेखमालांतून (लोकशिक्षण मासिक) घेण्याची आवश्यकता वाटली.

परंतु याहून कांहीसे भिन्न स्वरूपाचे प्रयत्न आधीच सरकारने प्रसिद्ध केलेल्या वाडपुरस्कृत पेशवा डायरींत व पुढें रा. ब. सरदेसायांच्या संपादकत्वाखाली निघालेल्या पेशवे दप्तरांत झाले. या संपादकांना अैतिहासिक सत्याची कांही चाड होती. यांना विवक्षित काटेकोर पद्धतींचीं बंधनें नको होतीं, हें तर खरंच; पण त्याहूनहि सरकारच्या नित्याच्या धोरणाप्रमाणे आंग्लभाषेंतून अभ्यास करणाऱ्यांना विशेष प्रकारच्या सवलती देण्याची अत्यंत आवश्यकता भासत होती.

त्यामुळे त्यांनी अिंग्रजींत प्रास्ताविकें लिहिलीं तरी त्यांत थोडी तरी विषयचिकित्सा केली; नकाशे अिंग्रजींत छापले, तरी कितीतरी अस्सल पत्रांचे ठसे छापून पत्राचें खरें स्वरूप समजण्याची सोय करून ठेवली; प्रत्येक पत्राचा अिंग्रजी सारांश दिला, तरी तो अगदी थोडक्यांत देअून मूळ पत्र छापण्यांत फारशी कुचराअी केली नाही; सूची फक्त अिंग्रजींत दिली आणि मलपृष्ठ फक्त अिंग्रजींत छापलें, तथापि आंत स्वतंत्र मराठी असें मुखपत्र दिलें आणि केवळ मराठी वाचकांकडे फारसें दुर्लक्ष केलें नाही. पेशवे दप्तरांतील काम करणारे सामान्यतः तज्ज्ञ होते— फक्त त्यांचा कांही बाबतींत प्रामाणिक मतभेद होता असें म्हणतां येतें.

पण बडोदें राज्यदप्तरांतील अैतिहासिक वेंच्यांचें काम करणाऱ्या लोकांबद्दल तसें म्हणतां येअील असें वाटत नाही. पेशवे दप्तराचें निरर्थक अनुकरण करण्याच्या भरांत मुखपृष्ठाचा प्रमुख भाग, अनुक्रमणिका, प्रत्येक पृष्ठाचा मथळा हीं सर्वच अिंग्रजींत छापून मुख्य जो मराठी पत्रांचा भाग त्याची भयंकर कुंचबणा करून टाकली आहे. पुस्तकाचे कांही भाग मराठींत व कांही द्विरुक्तीनेहि अिंग्रजींत छापून जी कांही कंथा निर्माण केली आहे त्याचें प्रत्यंतर अिंग्रजी-मराठी-मिश्रित अनुक्रमणिकेंत पुरेसें येत नाही असें वाटूनच कीं काय तींतील तिसरी बाब 'पत्रें selected letters with English abstracts' अशा संमिश्र पद्धतीने बेधडक नोंदिली आहे! यापूर्वीच्या खंडांत संकलकांवर (compilers) अितिहासकथनाची जबाबदारी येत नाही म्हणत म्हणत या खंडांतहि प्रस्तावनेंत कांही अैतिहासिक विधानें केलेलीं आहेत. राणी गयाबाअी गायकवाड यांचें अेखाद्या बाहुलीसारखें दिसणारें चित्र छापूनहि तें कोणत्या संग्रहांतील कोणीं काढलेलें आहे व केव्हाचें आहे वगैरे सांगण्याची फिकीर केलेली नाही. बहुधा तें व दुसरें आनंदराव पवारांचें चित्र हीं दगडी मूर्तींचीं चित्रें असावींत! यापूर्वीच्या सर्वच खंडांतील चित्रांबद्दलहि अशी अनास्था दिसून येते.

अशा प्रकारचीं साधनें हीं कोणींहि स्वप्रतिमेने निर्माण करूं शकत नसल्यामुळे त्याबद्दल किंवा छापण्यास पुरेसा पैसा हातीं असल्यामुळे तीं छापण्याबद्दल, खरें म्हटलें तर कोणासच विशेष धन्यवाद देण्याचें कारण पडत नाही. हें काम किती काळजीपूर्वक किंवा शास्त्रशुद्ध केलें जातें यावर संकलक किंवा संपादक यांचा गौरव करावयाचा असतो. निदान विशेष कांही समजत नसलें तरी आपल्या समजाप्रमाणे काम काळजीपूर्वक करावें अेवढी तरी साधी खबरदारी न घेणें म्हणजे वाचकांची वंचना करणें आहे. अज्ञपणाचीं किंवा बेफिकीरीचीं अुदाहरणेंच द्यावयाचीं तर सहज चालतां चालतां देखील किती तरी सांपडतील. लेखांक ७ व १७,१८ यांतील अेकाच माणसाचे शिक्के अगदी वेगवेगळे छापले आहेत. ले.७ मधील शिक्का व ले. ४५ मधील 'आनंदराव पवारांचा मोर्तबसुद' म्हणजे कहरच म्हटला पाहिजे. ले.१७ मधील छाा हा अुघडपणें दकार आहे व तो ले. १९ मधील दकाराप्रमाणे छापला पाहिजे याची संकलकाला दरकार नाही. मग दकारी पत्राचें वाचन कसें होतें याची कल्पना कोठून असणार? पत्रावर दिलेल्या तारखा पैवस्तीच्या आहेत किंवा कोठल्या आहेत याबद्दल स्पष्टपणा नाही.

या पुरवणी खंडांतील पत्रें तशीं फारशीं विशेष महत्त्वाचीं नसल्यामुळे या ठिकाणीं त्यांचा विशेष प्रपंच करणें नलगे. मराठी भाषेतील साधनग्रंथांचें दालन यथार्थतेने समृद्ध व्हावयाचें असेल व सर्वसाधारण वाचकालाहि पहिल्यापासून योग्य प्रकारचें शिक्षण मिळावयाचें असेल तर अगदी अल्पशा परिश्रमाने करतां येण्यासारख्या ज्या सुधारणा आहेत त्या अगदी अवश्य अमलांत आल्या पाहिजेत. बडोद्यासारख्या संस्थानांत या विषयाचें काम अधिक तज्ज्ञ लोकांकडून झालें पाहिजे असेंच कोणीहि म्हणेल.

## साहित्यशास्त्र

**पद्यमीमांसा**— ले० वि. ज. सहस्रबुद्धे, मिरज; प्रकाशक– गो. वा. कुलकर्णी, महाराष्ट्र ग्रंथभांडार, कोल्हापूर मूल्य १। रु.

हें आकारानें लहान परंतु गुणदृष्ट्या मोठें असें पुस्तक मिरजेच्या वि. ज. अथवा तात्याबुवा सहस्रबुद्धे यांनी वेळोवेळीं लिहिलेल्या पद्यविषयक लेखांचा संग्रह आहे. यांतील बऱ्याच लेखांचा रोख प्रो. पटवर्धनांच्या छंदोरचनेंतील कांही पद्यलक्षणांतील दोष दाखविण्याकडे आहे. अितर लेखांत मुक्तछंद, शिथिल रचना, मात्रागणविचार, भजनपद्धतीमध्ये सुधारणा अित्यादि सामान्य विचार आला आहे. या आपल्या स्फुट लेखसंग्रहास त्यांनी प्रारंभीं प्रा. बनहट्टींची प्रस्तावना व शेवटीं श्री. काका कालेलकर यांचें पद्यविचारात्मक पत्र जोडलें आहे. जें कदाचित् लेखकाला स्पष्ट म्हणण्याचें धैर्य झालें नाही तें प्रस्तावनाकारांनी म्हणून घेतलें आहे. "पटवर्धनांचें विवेचन 'अशास्त्रीय व तर्कदुष्ट' आहे, त्यांनीं अिंग्रजींतील Rhythm चीच कल्पना लय व ताल या दोन्ही शब्दांनीं, अुल्लेख न करतां, आपली म्हणून मांडली, किंबहुना आवर्तनकल्पनेच्या आहारीं गेल्याने पद्यरहस्यहि त्यांना अुमगलें नाहीं" अित्यादि हल्ला त्यांनी पटवर्धनांवर केला. दुसऱ्यांची अुपपत्ति स्वीकारून त्यांचा अुल्लेखहि न करण्याची अनुदारताहि पटवर्धनांनी दाखविली असेंहि सुचवायचें असावें असें अेके ठिकाणीं दिसतें. या साऱ्या जोराच्या हल्ल्यास अुत्तर देण्यास पटवर्धन हयात असते तर बरें होतें. तात्याबुवांचे लेख पटवर्धन असतांनाच लिहिले गेले होते हें खरें, पण मग आता पुनः छापतांना त्यांनी या लेखांस सामान्य तत्त्वचर्चेचें स्वरूप दिलें असतें तर बरें दिसलें असतें. 'पद्यमीमांसा' हें जें व्यापक नांव त्यांनी या पुस्तकास दिलें आहे तेंहि योग्य झालें असतें. त्यांचें आजचें स्वरूप म्हणजे कांही पद्यलक्षणांच्या बाबतींत त्यांचा पटवर्धनांशीं जो मतभेद झाला त्याचें टिपण असेंच प्राधान्याने आहे. प्रतिपक्षी दिवंगत झाल्यावर तेंच रूप कायम ठेवण्यांत काय फायदा ? प्रा. बनहट्टींनीहि, सत्यकथनाकारिता कां होओीना, आता माधवराव गेल्यानंतर ज्यांच्या निधनाने 'मनास खिन्नता येअून या विषयावर लिहिण्याचें त्यांच्या मनाने सोडून दिलें होतें' त्यांच्यावरील लेखन अधिक सौम्य शब्दांत केलें असतें तर सुजनतेस धरूनच झालें असतें. असो.

श्री. सहस्रबुद्धे यांनी या लेखांतून जे विचार पुढे मांडले आहेत ते सर्वस्वीं विचारार्हच आहेत. भजनपद्धतींत सुधारणा करण्याविषयींच्या सूचना कोणालाहि योग्यच वाटतील. मुक्तछंदासंबंधी त्याच्या पुरस्कर्त्यांमध्येच अेकवाक्यता कशी नाही हें त्यांनी चांगलें दाखवून दिलें आहे. परंतु त्यांची त्याविषयींची दृष्टि प्रस्तावनाकार म्हणतात तशी तटस्थपणाची वाटत नाही. मुक्तछंदामधील निर्यमकत्व त्यांना मान्य दिसत नाही; त्याप्रमाणे मुक्तछंद प्रगतीचें लक्षण नसून परागतीचेंच त्यांना वाटत आहे. याबाबत त्यांनी स्वीकारलेली विचारसरणी निर्दोष वाटत नाही. त्यांच्या मतानें प्रगति साधेपणाकडून गुंतागुंत, अलंकृतत्व, निर्बंध यांकडे होत असते; व संस्कृत वृत्तांचा अितिहास व मराठी वृत्तांचा अितिहास हेंच सांगत आहे असें त्यांचें म्हणणें. या दोनहि गोष्टी चिंत्य वाटतात. कांही अेका मर्यादेपर्यंत प्रगतीमध्ये अधिक गुंतागुंत व निर्बंध येतात, पण पुढे पुनः साधेपणा येअूं लागतो व तोहि प्रगतीचाच द्योतक समजला जातो. आधुनिक वास्तुकला, काव्य अित्यादींमधून, किंबहुना सामाजिक व्यवहारांत वेष, अलंकार अित्यादि गोष्टींत– निर्बंध व गुंतागुंत कमी करण्याकडेच प्रवृत्ति आहे व तिला प्रगतिपरच समजण्यांत येतें.

दुसरी गोष्ट ज्ञानेश्वरादि कवींनी योजलेलीं वृत्तें मूळचीं कमी प्रगत व वामनपंडितांनी योजलेलीं अधिक प्रगत असें म्हणणें अितिहासास धरून होणार नाही. मूळ संस्कृत वृत्तांतूनच प्राकृत मात्रावृत्तें व त्यांतूनच जुनीं मराठी वृत्तें अशी परंपरा मानण्यांत येते. तेव्हा निर्बंधांची संख्या कमी असणें हें ऱ्हासाचेंच लक्षण समजण्याचें कारण नाही.

तात्त्विक चर्चेच्या दृष्टीने मात्रा-गण-विचार हा लेख सर्वांत महत्त्वाचा ठरेल. मात्रावृत्तांचें लक्षण सांगतांना केवळ अष्टमात्रिक व षण्मात्रिक आवर्तनें सांगून भागत नाही. त्या आवर्तनांत आणखी पोटगण मानून तें लक्षण करावयास पाहिजे हें सहस्रबुद्धे यांनी चांगलें दाखवून दिलें आहे. आवर्तन = गण असें प्रो. पटवर्धनांच्या विवेचनांत स्पष्ट म्हटलें नसलें तरी त्यांचा तसा आशय दिसतो. तर तसें नसून आवर्तनांमध्ये पोटविभाग म्हणून मात्रागण सांगितल्याने अधिक निश्चितता येते असें सहस्रबुद्धे यांचें म्हणणें आहे. परंतु लक्षणें देतांना कोठवर तपशीलाचा विचार करावयाचा हा मतभेदाचा प्रश्न होण्याचा संभव आहे. पद्यविचारांत अेखाद्या प्रकाराचा विचार करीत असतांना नेमकें तेंच वृत्त कळावें म्हणून अितका तपशील द्यावा लागतो की ती व्याख्या (Definition) न राहतां वर्णन (Description) होअूं पाहत आहे; अुदा० 'भूपति' या जातीचें लक्षण सहस्रबुद्धे यांनी केलें आहे तेंच पाहावें, "भूपतीच्या चरणांत चार भाग असतात, ते २।८।८।४ अशा मात्रांचे असतात, दुसऱ्या व तिसऱ्या अष्टमात्रिक विभागांत प्रत्येकीं चतुर्मात्रिक गण येतील अथवा त्रिमात्रिक व द्विमात्रिक गण येतील. चतुर्मात्रिक असल्यास प्रत्येक अष्टमात्रिक गणाच्या अुत्तरार्धांत म्हणजे दुसऱ्या चतुर्मात्रिक गणांत फक्त 'ज गण' चालणार नाही. त्रिमात्रिक व द्विमात्रिक असे गण पाडल्यास प्रथम दोन त्रिमात्रिक व नंतर अेक द्विमात्रिक यावा. तो आधी येअून चालणार नाही. शेवटचा जो चतुर्मात्रिक गण त्या ठिकाणीं – – म गण अथवा ˘ ˘ – स गण यावयास पाहिजे, अितर चालणार नाही." लक्षणांत नको असलेले विकल्प, निषेधपर विधान, विस्तार अित्यादि साऱ्या गोष्टी यांत आल्या आहेत. याला शास्त्रशुद्ध म्हणावें कीं अितर कोणताहि पद्यप्रकार ज्यांत येअूं शकणार नाही अेवढें व्यतिरेक लक्षण म्हणजे २।८।८।४ अेवढें शास्त्रीय म्हणावें? यांत अव्याप्ति व असंभव हे दोष येणार नाहीत. आल्यास अतिव्याप्तीचा दोष येअील. पण तो काढावयाचा म्हटल्यास वर सांगितलेले विकल्पनिषेधादि प्रकार त्यांत आणावे लागतात. व्याख्येच्या कसोटीस तीहि व्याख्या अुतरणार नाही.

जातींमध्ये येणारी ही अडचण सुदैवाने संस्कृत छंदोरचनाकारांपुढे नव्हती. संस्कृत वृत्तांची अक्षरसंख्या व लघुगुरुक्रम ठरलेला असल्याने अगदी बिनचूक व यांत्रिक, पण त्यांतील गेयतेची मुळीच कल्पना न देणारी अशी अस्वाभाविक गणपद्धति त्यांना स्वीकारतां आली. त्र्यक्षरी गण आठच होतात हा फायदा, नाही तर चार अक्षरी गण कल्पूनहि त्यांना अितकाच बिनचूकपणा साधतां आला असता. पण त्यामुळे पद्यरहस्याचा अुलगडा त्यांना झाला असें होत नाही. मात्रावृत्तांच्या बाबतींत अेकाच वृत्तांत अितके विकल्प संभवतात की झटक्यांत लक्षण सांगण्याच्या संस्कृत पद्धतीचा अुपयोग होअीना. या विकल्पांनी पटवर्धन काय किंवा सहस्रबुद्धे-खासगीवाले काय, दोघांच्याहि व्याख्या सुबोध न होतां घोटाळ्याच्या झाल्या आहेत. शास्त्रशुद्ध म्हणून खासगीवाले यांची दिंडीची व्याख्या सहस्रबुद्धे यांनी दिली आहे ती तरी स्पष्ट आहे काय? ती व्याख्या अशी— "हें पद्य सहा मात्रांचे तालांतील आहे (म्हणजे पहिल्यापासून अखेरपर्यंत सहा मात्रांचे भाग पडतात काय? का दोन विभाग ६।६ मात्रांचे झाले कीं त्या तालांत अितर विभागहि आले?) आवर्तनांचे

दृष्टीनें याचे चार भाग पडतात. (किती किती मात्रांचे ?) पहिल्या व तिसऱ्या भागांत त्र्यस्र (हा नवीन शब्द कां ?) गण पडतात (किती ? २-२ काय ?). दुसऱ्या व चवथ्या भागांत चतुरस्र गण पडतात (पुढेंच दुसऱ्या भागांत २+४ असा विभाग कां केला ?) तिसऱ्या भागांत श्रुमा गण आल्यास तें अडचणीचें पडतें (अडचणीचें पडत असल्यास तें त्याज्य म्हणा ?)" सारांश, अगदी काटेकोर लक्षण म्हणून सांगितलें तरी त्यांत अपूर्णता किती राहते याचा विचार सहस्रबुद्धे यांनी करावयास पाहिजे. अेवढें करूनहि याला लक्षण म्हणावें कीं वर्णनच म्हणावें हा प्रश्न राहतोच.

वरील लक्षणांत आणखी दोष काढतां येअील. अडचणीचें पडतें याचा अर्थ आपल्यास तसें वाटतें. दिंडीचा ज्यांनी पूर्वी अुपयोग केला त्यांना तसें वाटत नसावें. त्यांनी ज्या अर्थी अशी बरीच रचना केली आहे त्या अर्थी त्यांना तें क्षम्य–नव्हे दोषरहितच– वाटत असेल. ज्या रघुनाथपंडिताने दिंडीचा आपल्याला विशेष परिचय करून दिला त्याच्या दमयंतीस्वयंवराकडे सहज दृष्टि फेकली तरी 'पारधी माजी **खगामृगा** राजे' 'भला माझा तूं **गडी** हंसराया' 'असें बोलोनी **नळें** रंजवीला' यांसारखीं अनेक स्थळें सांपडतील (प्रियोळकर प्रत). तसेंच स्वतः सहस्रबुद्धे यांनी दुसऱ्या म्हणजे सहा मात्रांच्या विभागांत प्रथम दोन मात्रा व पुढे चार मात्रा भरतील असे शब्द घालून चालणार नाही असें म्हटलें आहे. जेथे शब्द तुटतील तेथे हे असे विभाग पडतात असें कळेल. पण जेथे सहा मात्रांचा अेकच शब्द असेल तेथे विभाग ४+२ असे पडले आहेत कीं २+४ असे पडले आहेत हें कोणीं ठरवावयाचें ? अुदाहरणार्थ "असें **बोलोनी** नळें रंजवीला" अथवा "असें **जाणोनी** हंस वदे त्यांतें". शिवाय २+४ असा विभागहि चालतो हें "तुझा **करपंजर** होय मला थारा" या अुदाहरणावरून कळेल. या साऱ्या गोंधळापेक्षा पान ३० वर सहस्रबुद्धे यांनी ज्या सह्याद्रींतील लेखाचा टीपेंत अुल्लेख केला त्याच लेखांतील दिंडीचें लक्षण अधिक सुटसुटीत व संपूर्ण नाही काय ? तें असें:–

दिंडीच्या चरणाचे दोन भाग– ९ व १० मात्रांचे.

पहिल्या भागांत ३,२,२,२ असे मात्रागण
दुसऱ्या भागांत ३,३,२,२ असे मात्रागण

अट अेवढी की मात्रागण संपेल तेथे अक्षर, शब्द नव्हे, संपलें पाहिजे. यांत वर अुद्धृत केलेलीं रघुनाथपंडिताच्या काव्यांतील सारीं अुदाहरणें बसतात. मग ही अधिक सुटसुटीत व्याख्या सहस्रबुद्धे यांनी कां स्वीकारली नाही ? पटवर्धनांना अभिनिवेशाबद्दल दोष देणारांनी स्वतः आपल्या व्याख्येचा अभिनिवेश धरायचा नव्हता.

गीतीच्या चर्चेंत पटवर्धनांनी आपल्या दोन्ही पुस्तकांत गीतीला वृत्तांमध्ये कोंबण्याचा प्रयत्न केल्याच्या आरोप लेखक करितात. छंदोरचनेंत पटवर्धनांनी 'वृत्तजातिछंदांपैकी कोणत्याच प्रकारांत बसूं शकत नाही' असें म्हणून अनुष्टुभ् छंदाचा विचार प्रथम केला व पुढें त्याच प्रकारांत गीति बसते असें सांगूनच तिचा विचार केला. पद्यप्रकाशामध्येहि तसें स्पष्ट सांगूनच तिची चर्चा केली. तेव्हा स्पष्ट सांगूनहि भागत नाहीं असें दिसतें. गीति जातिच आहे असा आपण पाहिजे तर आग्रह धरावा, परंतु पटवर्धनांना मलतीच गोष्ट चिकटविण्याचा प्रयत्न कां करावा ? त्यांचें चुकलें अेवढेंच की त्यांनी या अल्पसंख्याक वृत्तांना स्वतंत्र विभाग व प्रकरण न देतां वृत्तविचाराच्या आरंभीं तें विवेचन केलें. गीतीमध्ये समचरणांतील दुसऱ्या अष्टमात्रिक गणांत सुरवातीस चार लघु अक्षरें येतात व तशीं आलीं की त्यांतील पहिल्या अक्षरानंतर यति असतो हें पटवर्धनांनी न सांगि-

तल्याचें व त्यामुळे त्यांचें लक्षण सदोष झाल्याचें सहस्रबुद्धे सांगतात. यांतील मुद्दा मान्य करूनहि मोरोपंतांच्या विराटपर्वांतील पुढील ओळ पाहण्याची आम्ही शिफारस करतों—

'धर्माश्रितासि आश्रय मी, लोका हासवितिल कविराट' अ.१ आ.२३ यांतील 'स' पुढे यति आहे काय हें त्यांनीच पाहावें. गीतीची गेयता चुकली असेंहि वाटत नाही. पुढील ओळीचाहि त्याच्याबरोबरच विचार व्हावा.

अुठल्या अुत्साहाच्या त्या शांतश्रीम'दुदधिवरि लहरि* अ.३ आ.२३

अभंगाच्या बाबतींत सहस्रबुद्धे यांचा स्वतःचाच निश्चय झालेला नाही परंतु माधवराव म्हणतात तें त्यांना मान्य नाही हें निश्चित. अभंगांना अक्षरसंख्याक म्हणावयास ते तयार आहेत. परंतु लगत्वभेदातीत म्हणावयास ते तयार नाहीत. वस्तुतः अभंगाची त्यांनी जी चर्चा केली आहे तीवरून तेंहि अेक अक्षर-गणवृत्त म्हणावयास हरकत काय आहे? त्यांच्या मतानें चरणांतील अक्षरसंख्या निश्चित आहे अेवढेंच नव्हे तर त्या त्या स्थानांतील अक्षरांचें लघु-गुरुत्वहि अुच्चारदृष्ट्या निश्चित आहे. अेवढें झाल्यावर त्याला अक्षरगणवृत्त म्हणावयास आणखी काय पाहिजे? पहिले तीन चरण 'नय' अशा गणांचे व चवथा चरण 'मग'— असा अेक वृत्ताचा विषम प्रकार म्हणावयाला कांहीच प्रत्यवाय नसावा. यांत जी रचना बसणार नाही ती सारी शिथिल म्हणावी. पण अडचण अशी आहे की या साच्यांत बसणारी रचनाच लेखनदृष्ट्या अस्तित्वांत नाही. तेव्हा या लक्षणाला अुदाहरणच न मिळण्याची अडचण यायची, म्हणून सहस्रबुद्धे यांना शंकिताचीच भूमिका स्वीकारणें भाग पडलें आहे.

अभंगांची रचनाच मुळी फार शैथिल्याने झाली आहे. त्यांतून अुच्चारदृष्ट्या सामान्य तेवढा भाग निवडून काढल्यास त्यांचा अेक प्रकार तरी ६।६।६।४ अशा अक्षरांचा झालेला दिसून येतो. (याच प्रकाराची चर्चा श्री. सहस्रबुद्धे यांनी केली आहे.) येथपर्यंत सर्वांची अेकवाक्यता होते. पण पुढे पटवर्धन यांतील प्रत्येक अक्षर गुरु मानतात तें सहस्रबुद्धे किंवा म. श्री. पंडित या दोघांनाहि मान्य नाही. पंडित सरसकट चरण घेअून त्याच्या आठ मात्रा मानतील तर सहस्रबुद्धे पहिल्या तीन चरणांत पहिलीं चार अक्षरें लघु व पुढचीं दोन गुरु मानतील. या साच्यांत अभंगरचना सामग्र्याने पाहिली तर पटवर्धनांची भूमिकाच त्यांतल्या त्यांत अधिक निर्दोष म्हणावी लागेल. ज्या चरणांतील अेक पासून सारीं सहाहि अक्षरें लेखन-दृष्ट्या लघु किंवा गुरु असूं शकतात, ज्यांतील प्रत्येक स्थानामधील अक्षर लघु किंवा गुरु असूं शकतें, ज्यांतील मात्रासंख्याहि सहापासून बारापर्यंत कोणतीहि (अर्थात् लेखनदृष्ट्या) असूं शकते, त्या वृत्ताची मूळची कल्पना 'सर्वगुरु' अशीच असली पाहिजे हेंच अनुमान व्यापक व अधिक प्रमाणांत रचनेला धरून आहे असें मानावें लागेल. म्हणूनच पटवर्धन त्यास लगत्व-भेदातीत म्हणतात. यावर अेक अगदीच शाब्दिक आक्षेप घेण्यांत येतो. सर्व गुरु म्हटल्यावर लत्वातीतता आहे, पण गत्वातीतता कशी येते हा तो आक्षेप होय. पण लघुगुरुभेदातीत यांत भर भेदावर आहे. सारींच अेकाच प्रकारचीं म्हणजे गुरु अेवढाच त्याचा अर्थ आहे. अेखा-द्याला नीति-अनीतीचा, सोवळ्या-ओवळ्याचा विधिनिषेध नाही म्हटलें की तो नीतीबरोबर

* यावरून असाहि बारीक नियम करितां येअील की 'दुसऱ्या चरणांतील पहिला अष्टमात्रिक ताल सर्व गुरूंचा व दुसऱ्यांतील पहिलीं चार अक्षरें लघु असतील तर उपनिर्दिष्ट यति दुसऱ्या तालांतील पहिल्या अक्षरापुढे न येतां पहिल्या तालांतील तिसऱ्या गुरु अक्षरानंतर येतो. आमच्या मतें अेवढें खोलांत जाण्याचें लक्षणकारास कारण नाही, हें वर सांगितलेंच आहे.

अनीतीच्या, सोवळ्या-ओवळ्याच्याहि पलीकडे गेला आहे असा अर्थ अभिप्रेत नसून नीति व सोवळें ती मानीत नसून बोलणाऱ्याच्या मतें तरी ओवळें व अनीति हींच त्याच्या जीवनांत दिसतात असें म्हणावयाचें असतें तेव्हा लगत्वभेदातीत या शब्दावर आक्षेप घेण्याचें कारण नाही.

पण लघूचा उच्चार गुरूसारखा होतो ही गोष्ट मान्य करावयास सहस्रबुद्धे तयार नाहीत. 'लघूची ती एक मात्रा, गुरुच्या दोन मानितीं' हा गोडबोले यांच्या वृत्तदर्पणांतील नियमच बरोबर आहे असें ते ठासून सांगतात. या नियमाला वृत्तें व जाति यांच्यामध्ये प्रामाण्य निरपवाद मानावेंच, पण अभंगांच्या बाबतींत सहस्रबुद्धे यांनाहि तो नियम दुसऱ्या बाजूनेहि मोडावाच लागतो आहे. तेथे ते गुरूच्या दोन मात्रा न धरतां अेकच धरतात. त्यांनी चर्चेला घेतलेला अभंगच पाहावा,'सुंदर तें ध्यान उभे विटेवरी' यांत सुं, तें, भें, टे या अक्षरांना ते अेकमात्रिक समजतात, व आणखी 'न, व' हीं लघु अक्षरें गुरुच मानतात; मग वृत्तदर्पणाचा सिद्धान्त अधिक कोणीं मोडला. पटवर्धनांनी कीं सहस्रबुद्धे यांनी ? त्याच अभंगांतील पुढील चरण पाहावाः— कंठीं कौस्तुभमणी । विराजत. याचें सहस्रबुद्धेकृत मात्रालेखन ˘ ˘ ˘ ˘ ˘ – – । – – – – असें आहे. आता कं, ठीं, कौ, स्तुभ् हीं सारीं अक्षरें लघु मानावयास सांगणारे खरे असें कोणास मान्य होअील ? आम्हांला तर हीं सारीं गुरु म्हटल्याने कांही बिघडतें असें वाटत नाही. मी ज्या पद्धतीने म्हणतों तीच खरी अेवढाच अर्थ सहस्रबुद्धे यांच्या विधानाचा होअील. चरणांतील पहिलीं चार अक्षरें सरसकट लघु असतात अशी भावना अभंगरचना करणारांची असावी असें म्हणवत नाही. तुकारामादि अभंगलेखकांनी हजारो चरण गुर्वक्षरप्रधान किंवा गुरु अक्षरांचेच लिहिले आहेत याचा अर्थ त्यांना सहस्रबुद्धे यांचें म्हणणें मान्य नव्हतें असाच घ्यावयास हवा. सहज म्हणून दिलेले पुढील चरण पाहावेतः— (१) जेथें जातों तेथें । तूं माझा सांगाती ॥ (२) देवाचा भक्त तों, (३) माझें अेसें तया, (४) गातां शंका नाहीं, (५) शिव्या देती आशी. हे चरण पाहिले म्हणजे असेंच वाटेल की अनेक गुरु अक्षरांना लघु म्हणणें यापेक्षा अेखाद्दुसऱ्या लघूचाहि अुच्चार गुरु करणें हाच नियम अधिक ग्राह्य व पूर्वीच्या लोकांस संमत असावा.

पण सर्वच अक्षरांचा अुच्चार गुरु करून अभंग कसा म्हणतां येअील अशी अडचण सहस्रबुद्धे यांस पडली आहे, पण मागाहून तें शक्य आहे असें वाटून कीं काय 'तो श्रवणाला गोड कसा लागेल' असा प्रश्न ते टाकतात. श्रवणाचीच साक्ष घ्यावयाची झाल्यास पहिल्या चार अक्षरांस व अधिक अक्षरें असल्यास त्यांतलें अेखादें अर्धें मानून, तीं चार बनवून, त्यांना सरसकट लघु करून म्हणणाऱ्या सहस्रबुद्धे यांचें म्हणणें तरी श्रवणसुभग कसें मानावयाचें ? (त्यांतून गुरूचा अुच्चार लघु करण्यापेक्षा लघूचा गुरु करण्यांत अुच्चारसौलभ्य आहे ही गोष्ट कोणासहि मान्य होअील.) 'कंठीं कौस्तुम' हीं पांच अक्षरें म चा अुच्चार अर्धा मानून चार करून सारीं लघु म्हटल्याने श्रवणसुभगता साधते असेंच त्यांना म्हणावयाचें झाल्यास 'तुष्यतु भवान्' म्हणण्यापलीकडे अिलाज काय ? आता मतभेदाची बाब अितकीच की 'सारेच दीर्घोच्चार करून आळेंबळें म्हणतां येअील कदाचित्' अशी मान्यता देणाऱ्या सहस्रबुद्धे यांची पद्धति कमी कृत्रिम कीं लघूचा अुच्चार गुरु करणें अधिक सुलभ असल्याने सारे गुरुच असतात असें म्हणणाऱ्या पटवर्धनांची पद्धति कमी कृत्रिम व कर्णकटु ?

लगत्वभेद हा भाषेचा स्वभाव आहे असें सहस्रबुद्धे म्हणतात. हे साऱ्यांसच मान्य आहे.

परंतु पद्यविचार म्हणजे केव्हाहि झाला तरी कृत्रिम भाषाविचारच होय. वृत्तांमध्ये विद्युन्माला वृत्ताला म्हणजे साऱ्या गुर्वक्षरांना मान्यता मिळाली आहेच कीं नाही? अेवढेंच नव्हे तर अितरहि कन्या, रूपोन्मत्ता, विद्युत्भ्रान्ता, विद्युल्लेखा, गान्धर्वी, माल्यश्री, कल्याण, पद्मावर्त, कामक्रीडा, कामोन्मत्ता, ब्रह्माणी अित्यादि सर्वगुरुवृत्तें पूर्वाचार्यांनी सांगितलीं आहेत. मापेंत लघुगुरु येतात म्हणून यांतहि आलेच पाहिजेत असा आग्रह धरणें चुकीचें होअील. अितर लघुगुरुमिश्रित वृत्तांच्या मानानें यांत गेयता कमी येअील, पण हीं वृत्तें अशक्यच आहेत असें म्हणतां येणार नाही; निदान पूर्वाचार्यांना तरी तसें वाटत नव्हतें. अभंगाच्या गेयतेसंबंधाने तीच स्थिति असेल. आता त्यांचा अुपयोग अधिक गेय अशा चालीमध्ये आपण करीत असूं. सहस्रबुद्धे यांनीच परिशिष्टांतील अेका लेखांत लोकांच्या या प्रवृत्तीचा अुल्लेख केला आहे. अभंगांना 'तुम हम संग जिन बोल पियरवा' ही चीजेची चाल लावण्यांत जी वृत्ति प्रकट होते तीच वृत्ति त्यांना धुमाळी ताल लावण्यांत नाही असें कशावरून? मग अेकाचा निषेध कां व दुसऱ्याला मान्यता कां? वरील वृत्तांमध्ये अक्षरें सारींच गुरु योजिलीं पाहिजेत हा निर्बंध शिथिल करून अुचार मात्र दीर्घ करूं, अक्षरयोजना लघुगुरु कशीहि करूं, कारण तो मापेचा स्वभाव आहे, अशी विचारसरणी अभंगांत असण्याचा संभव आहे. 'विद्युन्माला' हें वृत्त आणि 'देवीवर' हा छंद कां असा प्रश्न सहस्रबुद्धे करीत आहेत (पान ३५ टीप) ह्याचें अुत्तर यांत मिळण्याजोगें आहे. अेकांत लेखनदृष्ट्याहि सारीं गुरुच अक्षरें आहेत, तर दुसऱ्यांत फक्त अुच्चारदृष्ट्या आहेत, लेखनदृष्ट्या नाहीत. पद्य-विचाराच्या वेळीं भाषास्वभावाचा विचार करणाऱ्या सहस्रबुद्धे यांचा अुच्चार व लेखन यांतला भेद लक्षांत घ्यावयास आक्षेप असूं नये.

वरील विवेचनावरून श्री. सहस्रबुद्धे यांची पद्यचर्चाहि वादग्रस्त झाली आहे ही गोष्ट लक्ष्यांत येअील. त्यांनी केलेला विचार हा बराच सूक्ष्म आहे हें खरें, परंतु 'पद्यमीमांसा' हें नांव देण्याअितका तो व्यापक व सामान्य सिद्धान्ताच्या स्वरूपाचा नाही, व पद्याचें रहस्य— अेकच सर्वव्यापी रहस्य— सांगण्याच्या दृष्टीने तो अुपयुक्त झाला आहे असें म्हणवत नाही. पद्य-रहस्याचा पटवर्धनांचा आवर्तनसिद्धान्त चुकीचा, तर दुसरा कोणता तें स्पष्ट करावयास हवें होतें. प्रत्येक ठिकाणीं पटवर्धनांनी 'हें अधिक स्पष्ट करावयास हवें होतें' 'याचा खुलासा केला नाही' अित्यादि दोष काढणारांनी आपला अेक पद्यविषयक सिद्धान्त तरी स्पष्ट करावयास नको काय? केवळ पटवर्धनांच्या पद्यलक्षणांतील अपूर्णता दाखविल्याने व्यापक पद्यमीमांसा झाली असें होत नाही किंवा ती करण्याचें सामर्थ्य प्रकट झालें असेंहि म्हणतां येत नाही. प्रस्तावनाकारांनी लेखकाला मराठीचें नवीन छंदःशास्त्र रचण्याचा आग्रह केला आहे. तें त्यांनी अवश्य करावें, पण त्याआधी त्यांनी आपली बुद्धि अधिक व्यापक व अुदार करावयास हवी असें वाटतें. बारीक विचार करण्याची शक्ति मात्र त्यांनी भरपूर प्रकट केली आहे. त्याची अुपयुक्तता बारीक दोषदर्शनावरच संपूं नये अेवढाच हें विस्तृत व कांहींसें तीव्र परीक्षण करण्याचा हेतु. त्याचा विपर्यास करण्याचा श्री. सहस्रबुद्धे यांचा स्वभाव नाही हें माहीत असल्यानेच तें केलें आहे.

अनुक्रमणिका

## साहित्यसमीक्षा व वाङ्मयेतिहास

१ श्रीज्ञानदेव— ले० व प्रका० प्रो. मा. दा. अळतेकर, पार्क रोड, विलेंपारलें, मूल्य २॥। रु.

२ पंजाबांतील नामदेव— ले० श्री. शं. पु. जोशी; प्रका० श्री. के. भि. ढवळे, मुंबई ४; मूल्य १२ आणे.

३ नरेंद्र कविकृत रुक्मिणीस्वयंवर— संपा० प्रो. वि. भि. कोलते; प्रका० श्री. ज. भि. कोलते, अरुण प्रकाशन, मलकापूर (वऱ्हाड); मूल्य २॥ रु.

४ मराठवाड्यांतील गद्यविहार— (पुस्तक ३ रें) संग्रा० व प्रका० डॉ. वा. दा. गाडगीळ, मनोरंजक ग्रंथप्रसारक मंडळ, हैदराबाद (द.); मूल्य १॥ रु.

५ मराठी नाट्यसृष्टि— (पौराणिक नाटकें) खंड १ ला; ले० व प्रका० प्रो. वि. पां. दांडेकर, हाथीपोळजवळ बडोदें, मूल्य ४ रु.

'माझा मराठाची बोल कौतुकें। परि अमृतातेंही पैजा जिंके।' अशी प्रतिज्ञा करून ती शेवटास नेणाऱ्या आणि महाराष्ट्रसंतवाङ्मयाचा पाया घालणाऱ्या ज्ञानेश्वरांचें चरित्र आणि वाङ्मय यांचा परिचय प्रो. मा. दा. अळतेकर यांनी आपल्या 'श्रीज्ञानदेव' या ग्रंथद्वारा करून दिला आहे. ज्ञानेश्वरांचें चरित्र त्यांचे समकालीन संत, उत्तरकालीन दासोदिगंबर, महिपति अित्यादि चरित्रकार आणि अर्वाचीन पांगारकर, आजगांवकर, दांडेकर अित्यादि अनेकांनी आजवर अनेक लिहिलीं आहेत. ज्ञानेश्वर हे असामान्य बुद्धीचे आणि अलौकिक कल्पकतेचे असे द्रष्टे कवि होते; ज्ञानोत्तर भक्तीचा मार्ग सांगणारे अेक साक्षात्कारी— Mystic— संत होते. आपल्या २१ वर्षांच्या हयातींत ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव यांसारखे ग्रंथ आणि दगडालाहि पाझर फोडतील अशा तऱ्हेचे आर्त अभंग लिहून त्यांनी महाराष्ट्राला चकित करून सोडलें. सामान्य लोकांना स्वप्नांतहि खरे न वाटणारे हे जणूं चमत्कारच होत. झालें! त्यांच्या चरित्रकांनी त्यांचें सारें आयुष्यच चमत्कारमय करून सोडलें!! चमत्कारांच्या गोंदयांत सापडलेल्या ज्ञानेश्वरांना कोणीतरी सुबुद्ध आणि चिकित्सक असा चरित्रकार लाभणें जरूर होतें. प्रो. अळतेकरांनी ही अुणीव बव्हंशीं भरून काढली आहे.

प्रस्तुत ग्रंथाच्या अेकंदर बारा प्रकरणांपैकी पहिलीं सात प्रकरणें— विषयप्रवेशाचें पहिलें प्रकरण सोडून— ज्ञानेश्वरचरित्राला वाहिलीं आहेत. आठवें प्रकरण ज्ञानेश्वरासंबंधीचे विवाद आणि शंका यांकरिता लिहिलें आहे, आणि अुरलेला ग्रंथ त्यांच्या काव्यावर आधारला आहे.

ज्ञानेश्वरांचें असामान्यत्व त्यांच्या चरित्रांतील 'चमत्कार' वर्ज्य करूनहि सिद्ध करतां येतें ही गोष्ट प्रो. अळतेकरांनी विषयप्रवेशांत मांडली आहे. प्रो. अळतेकरांची ज्ञानेश्वरचरित्राकडे पाहण्याची दृष्टि यावरून स्पष्ट होते. अंधश्रद्धेने भारलेल्या त्यांच्या सर्व चरित्रांवर अळतेकरांनी बरेच खरमरीत कोरडे ओढले आहेत. मुकुंदराज हे ज्ञानेश्वरांच्या आधी १०० वर्षे होअून गेले असें समजतात तरी ज्याला भागवतधर्म म्हणतात त्याचा पाया ज्ञानेश्वरांनीच घातला. न्या. मू. रानडे ज्याला भागवतधर्म म्हणत त्यालाच पुढे कै० वि. का राजवाडे यांनी महाराष्ट्रधर्म असें नांव दिलें. परंतु पा.९ वर अळतेकरांनी या दोन्ही धर्मांची व्यवस्थित सांगड घातली आहे. महाराष्ट्रधर्माची म्हणून जी विचारप्रणाली रामदासांनी सुरू केली असें मानलें जातें, तिचें मूळ वस्तुतः प्राचीन कवींच्याच विचारपरंपरेंतील आहे. महाराष्ट्रधर्माची विशिष्ट परंपरा

मुकुंदराज-ज्ञानेश्वरांपासूनच सुरू झाली आहे. प्रो. रा. द. रानडे यांनीहि याच मताचा पाठ-पुरावा केला आहे. 'It is indeed true as late Mr. Justice Ranade said, that even pacifist saints like Namadeo and Tukaram laid the moral foundations on which Ramadas later reared his politico-religious edifice (Mysticism in Maharashtra p.422.) न्या. मू. रानडे यांनी अुदाहरणा-दाखल फक्त नामदेव-तुकारामाचा अुलेख केला आहे. ज्ञानेश्वरासंबंधीहि हीच गोष्ट म्हणतां येते.

अलौकिक पुरुषांची अलौकिकता सिद्ध करतांना त्यांच्या मातापितरांनाहि बोंडेफार अलौकिक बनविलें जातें. सिधोपंतांच्या स्वप्नांत पांडुरंगाने येणें आणि 'विठ्ठलपंतास आपली मुलगी दे' असें सांगणें, आणि त्याचप्रमाणे 'तूं ती करून घे' असें विठ्ठलपंतासहि स्वप्नांतच सांगणें ह्या गोष्टी यांपैकीच आहेत. स्वप्नमीमांसा माहीत असणाऱ्यांना यांतील रहस्य चटकन् कळेल. परंतु ज्ञानेश्वरचरित्रकारांनी तिकडे दुर्लक्ष केलें होतें. पांडुरंगाच्या आज्ञेने विवाह करून घेणारा विठ्ठलपंत बायकोचा त्याग करतांना मात्र पांडुरंगाची आज्ञा घेत नाही प्रो. अळते-करांनी यांतील सत्यासत्यता स्पष्ट केली आहे. बुद्धिप्रामाण्याचा हाच निकष प्रो. अळतेकर ज्ञानेश्वरचरित्रांतील सर्वच चमत्कारांना लावितात. ज्ञानेश्वराच्या आयुष्यांतील प्रमुख चमत्कार म्हणजे रेड्यामुखीं वेद वदविल्याचा. भौतिकशास्त्रांत अशक्य गोष्टी शक्य होत असलेल्या आपणांस प्रत्यहीं दिसत आहेत. हाच शक्याशक्यतेचा निकष रेड्याला लावून तो बोलणें अशक्य नाही असा युक्तिवाद कांही लोक मांडतात. अुत्क्रांतितत्त्वानुरूप कांही युगांनी रेड्यांचीं माणसें होअून त्यांना वाचा फुटेल कदाचित्. परंतु ज्ञानेश्वरकालीं आणि तेंहि ज्ञानेश्वराचा हात लागतांच तो रेडा बोलूं लागला—छे ! वेदघोष करूं लागला— हें म्हणणें कोणत्याहि युक्तिवादाला न पटणारें आहे. प्रो. अळतेकर यांच्या मतें त्या वेळीं अेखादा 'रेडे' या नांवाचा माणूस असावा. अर्थात् ही गोष्ट सर्वस्वीं अशक्य नाही. रेडे हें आडनांव तळेगांवच्या आसपास अनेकांचें आढळतें; आणि त्यांचाच कोणी पूर्वज त्या ठिकाणीं होता असा प्रत्यक्ष पुरावा सांपडला तर अुत्तमच. परंतु त्याअभावीं आमच्या मतें 'रेडा' शब्द अलंकारार्थी घ्यावयास पाहिजे; आणि ज्ञानेश्वरांचा हस्तस्पर्श म्हणजे त्यांचा सहवास आणि शिकवण. 'रेड्यामुखीं वेद' याचा अर्थ असा लावला म्हणजे त्यांतील असंभवनीयता आणि अतिशयोक्ति या दोहींचाहि निकाल लागतो. श्राद्धदिनीं प्रत्यक्ष पितर ज्ञानदेवांनी भोजनास आणले हीहि अेक केवळ भाविक वेड्या खुळ्यांनी अुठवलेली दंतकथा आहे असें सिद्ध करतांना प्रो. अळतेकरांनी अुपरोध आणि अुपहास यांचा अगदी परिणामकारक अुपयोग केला आहे (पा.५६,५७). सर्वच चमत्कारांचा प्रो. अळतेकर याप्रमाणे निकाल लावतात. मात्र हें करतांना त्यांनी ज्ञानेश्वरांचीच बाजू सांभाळली आहे. ज्ञानेश्वरांनी खरोखर चमत्कार केले असें म्हणणें म्हणजे ज्ञानेश्वर हे ढोंग-धतुरे करून लोकांच्या डोळ्यांत धूळ फेकणारे बुवा होते असें म्हणण्यासारखें होअील. चमत्कारांच्या बाजूने बोलणारे लोक ज्ञानेश्वरांनाच अुलट अन्याय करीत आहेत असें ठिकठिकाणीं प्रो. अळते-कर बजावून सांगतात.

ज्ञानदेव आणि त्यांचीं भावंडें यांच्या जन्मतिथि, ग्रंथरचनेचें ठिकाण, ज्ञानेश्वरींतील शेवटच्या 'आणि ग्रंथोपजीवीये' (ओवी १८००) या ओवीपासूनच्या ओव्या यांवर प्रो. अळते-करांनी फारसा नवीन प्रकाश जरी पाडला नसला तरी अुपलब्ध अशी सर्व माहिती देअून त्यांतून त्यांनी काढलेला निष्कर्ष कोणासहि पटेल असा आहे. परंतु 'बारा शते बारोत्तरें' ही ओवी सच्चिदानंदबाबाने ज्ञानेश्वरीची प्रत मिळवून मग लिहून काढली असावी असें अेक अनु-

मान सुचविलें आहे तें अितकेंसें पटणारें आहे असें वाटत नाही. कारण वरील अनुमानांतून आणखी दोन पोटअनुमानें निघतात. अेक ज्ञानेश्वरीची रचना झाली असतां तिचा लेखक सच्चिदानंदबाबा नव्हता. आणि दुसरें, ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरी लिहिली तिचा काळ 'बाराशतें बारोत्तरें' पूर्वीचा असावा. अर्थात् प्रत्यक्ष प्रमाणाभावीं असा निर्णय तूर्त तरी लागूं शकत नाही, आणि याची जाणीव स्वतः प्रो. अळतेकरांनासुद्धा आहे. मात्र आलेली शंका आणि सुचलेलें अनुमान व्यक्त करणें हें ते आपलें कर्तव्य मानतात, आणि तेंहि योग्यच आहे. दडपून अनुमानें बांधण्याअैवजी अशीं शंकास्थळें दाखविणें याचीच संशोधनांत अत्यंत जरूरी असते. खऱ्या संशोधनाची अिमारत यावरच बांधतां येते.

तीर्थयात्रा या प्रकरणांतील नामदेवाच्या तीर्थावळीच्या अभंगाची छाननी चांगली झाली आहे. ज्ञानेश्वर आणि त्यांचें वारकरीपंथाशीं नातें याबाबत निश्चित अशीं अनुमानें अजून बांधावयाचीं आहेत. यासंबंधी प्रो. अळतेकरांनी पा. ८३ वर केलेलें विवेचन चिंत्य आहे.

'विवाद आणि शंका' हें प्रकरण प्रस्तुत ग्रंथांतील अेक वाचनीय प्रकरण म्हणून दाखवितां येअील. ज्ञानेश्वरीचा कर्ता ज्ञानदेव आणि अभंग लिहिणारा ज्ञानदेव हे अेकच कीं दोन हा अेक अजून अनिर्णित असा प्रश्न आहे. महाराष्ट्रांत यासंबंधी बरेच वादविवाद रंगले आहेत. प्रो. अळतेकरांनी या सर्व वादविवादांचा सारांश दिला आहे. दोन ज्ञानेश्वर म्हणणारे भारद्वाज आणि त्यांचें मत खोडूं पाहणारे भिंगारकरबुवा या दोघांच्या भूमिका, त्यांचे मुद्दे आणि निष्कर्ष या सर्वांचें स्पष्टीकरण प्रो. अळतेकरांनी या प्रकरणांत केलें आहे. ज्ञानेश्वरी आणि ज्ञानदेवी अभंग यांची भाषा जरी सोडली (अर्थात् ती तशी टाळतां येत नाही) तरी त्यांच्या शिकवणींतहि बराच फरक आढळतो. प्रो. अळतेकरांच्या मतें हा फरक त्या दोन ग्रंथांतील नसून तो केवळ आगंतुक आहे, आणि त्याला कारण कांही अभंग क्षेपक असावेत. अळतेकरांचें हें अनुमानहि विचारार्ह आहे. परंतु नक्की कोणते अभंग क्षेपक आहेत याचा प्रथम निर्णय लावला पाहिजे.

प्रो. अळतेकर ज्ञानदेवी अभंग हे ज्ञानेश्वराचेच (कांही क्षेपक अभंग वजा करून) मानतात. परंतु प्रस्तुत ग्रंथांतील अुदाहरणांत त्यांचा कोठेच अुपयोग केलेला दिसत नाही. निदान 'काव्यसंपदा' या प्रकरणांत तरी त्यांचा अुपयोग करणें जरूर होतें. ज्ञानेश्वरीला तर अुपमा नाहीच, परंतु त्यांचे अभंगहि तितकेच अनुपमेय आहेत. 'In the field of Lyric of devotion— of the lyric of divine love,— of the romance of piety and love of the spirit, Maharashtra literature stands unrivalled, even perhaps unequalled, unapproached and unapproachable' असें प्रो. वा. ब. पटवर्धन यांनी महाराष्ट्रसंत-वाङ्मयाबद्दल म्हटलें आहे तें ज्ञानेश्वरांच्या अभंगांना पुरेपूर लागूं पडतें. परमेश्वराबद्दल वाटणाऱ्या भक्तिभावना ज्यांत ओसंडून आल्या आहेत असे अभंग लिहिणाऱ्या संतकवींत ज्ञानेश्वर रेसभरहि मागे नाहीत. तेव्हा त्यांच्या अभंगांवरहि अेखादें स्वतंत्र प्रकरण प्रो. अळतेकरांनी प्रस्तुत ग्रंथांत लिहावयास हवें होतें.

ज्ञानेश्वरांची 'काव्यसंपदा' (प्रकरण १० वें) वर्णन करतांना भक्तिरस निराळा मानण्याची जरूरी नाही असें प्रो. अळतेकरांनी प्रतिपादन केलें आहे. भक्ति हा शृंगाराचा अेक प्रकार आहे असें सांगून भक्तियुक्त शृंगाररसाचा अुत्कृष्ट परिपोष झाल्याचीं कांही अुदाहरणें त्यांनी दिलीं आहेत. भक्तिरस निराळा मानावा कीं न मानवा या बाबतींत मतभेद असला तरी भक्तियुक्त शृंगाराचीं म्हणून अुदाहरणें दिलीं आहेत तीं पाहून वाचकांचा थोडासा विरस होतो. म्हणजे दिलेलीं

हीं ज्ञानेश्वरींतील अुदाहरणें बरोबर नाहीत म्हणून नव्हे तर त्यांहीपेक्षा सरस अुदाहरणें कां दिलीं नाहीत म्हणून. भक्तिरसाकरिता देव आणि भक्त यांतील द्वैत स्पष्ट असावें लागतें. भक्ताला देवाबद्दल वल्लभावल्लभासारखी विलक्षण ओढ असावी लागते. ज्ञानेश्वरी हा तात्त्विक स्वरूपाचा ग्रंथ असल्यामुळे वरील प्रकारचीं स्थळें तींत फार न आढळलीं तर नवल नाही. याकरिता भक्तिरसाचा किंवा प्रो. अळतेकरांच्या शब्दांत भक्तियुक्त शृंगाराचा अुत्तम नमुना पाहावयाचा असेल तर ज्ञानेश्वराचे अभंगच पाहावे लागतील. ' चंदनाची चोळी । माझें सर्वांग पोळी । ' यासारखे वर वर पाहतां अत्यंत शृंगारिक पण यथार्थत्वाने पूर्णतः आध्यात्मिक असेसुद्धां अभंग त्यांत अनेक दाखवितां येतील. परंतु प्रो. अळतेकरांचें अभंगांकडे लक्ष कसें गेलें नाहीं याचें आश्चर्य वाटतें. कदाचित् ज्ञानेश्वरी वाचल्यानंतर ते स्वतःच समारोपांत म्हणतात त्याप्रमाणे

सांगे मुकुलदलाचेनि ताटे । जो जेविला चंद्रकिरणें चोखटे ।
तो चकोरू काअी वाळुवंटें । चुंबितु असे ॥

अशी त्यांची स्थिति झाली असणें अशक्य नाही. परंतु ज्ञानेश्वरांच्या अभंगांतून 'चोखटें चंद्रकिरणें' आणि तीहि 'मुकुलदलांच्या ताटांतूनच' त्यांना गिळालीं असतीं खास.

अेकंदरींत चिकित्सापूर्ण दृष्टीने लिहिलेल्या ज्ञानेश्वरांवरील ग्रंथाची भासणारी अुणीव प्रस्तुत ग्रंथाने बव्हंशीं दूर झाली आहे. प्रस्तुत ग्रंथांत प्रो. अळतेकरांनी ज्ञानेश्वरांचें चरित्र आणि त्यांचें वाङ्मय यांचें विवेचन विस्ताराने केलें आहे, परंतु त्याबरोबरच तत्कालीन समाज त्यांतून झालेली ज्ञानेश्वरांची वाङ्मयनिर्मिति, ज्ञानेश्वरांनी केलेली भाषाक्रांति, वारकरीपंथाच्या संघटनेंतील त्यांचें कार्य अित्यादींचा विचार प्रो. अळतेकरांनी केला आहे त्यापेक्षा जास्त विस्ताराने केला असता तर बरें झालें असतें असें वाचकांस वाटल्यावांचून राहत नाही. ज्ञानेश्वरांकडे पाहतांना आज चिकित्सक दृष्टीबरोबर अैतिहासिक दृष्टीचीहि अत्यंत आवश्यकता आहे.

प्रो. अळतेकरांच्या लेखनशैलीबद्दलहि दोन शब्द लिहिणें जरूर आहे. चमत्कार प्रकरणांत वर्णाश्रमधर्माचें स्तोम माजविणाऱ्या सनातन्यांचा समाचार घेतांना प्रो. अळतेकर यांचा अभिनिवेश पाहण्यासारखा आहे. अुपरोध आणि अुपहास यांचीं शस्त्रें परजून अुभे ठाकलेले प्रो. अळतेकर ठिकठिकाणीं दिसतात. ज्ञानेश्वरीच्या त्यांनी केलेल्या अवगाहनामुळे, आणि प्रगाढ अभ्यासामुळे असेल कदाचित्, पण प्रस्तुत ग्रंथाची भाषा जरा जास्त अलंकारिक झाली आहे.

प्रस्तुत ग्रंथांत ज्ञानेश्वरी आणि ज्ञानेश्वरांचें वाङ्मय यांसंबंधीचे अनेक विवाद्य आणि अविवाद्य प्रश्नांचें विवेचन प्रो. अळतेकरांनी केलें आहे. त्यांतील अेकेक प्रश्नाचें महत्त्व स्वतंत्रतेने पाठपुरावा करण्याअितकें आहे. परंतु तसा अेकेकाचा पाठपुरावा करून त्यावर नवीन प्रकाश पाडण्याचा प्रस्तुत ग्रंथाचा मुळी हेतूच नाही. परंतु अशा प्रकारची चोदना मात्र प्रस्तुत ग्रंथाच्या वाचनाने मिळते आणि तीमुळे कुणी अितर विद्वानांनी (अगर स्वतः अळतेकरांनी) तिकडे लक्ष पुरविलें तर प्रस्तुत ग्रंथाचें खरें सार्थक होअील.

संतकवि नामदेव यांच्या चरित्रविषयक संशोधनांत 'पंजाबांतील नामदेव' हा अेक महत्त्वाचा मुद्दा अुपस्थित झालेला आहे. शीखांच्या आदिग्रंथांत ज्या कांही भक्तांची काव्यकृति समाविष्ट केली आहे त्यांत नामदेव नांवाच्या अेका कवीची काव्यकृति आढळते. त्याचप्रमाणे पंजाबांत बरेच नामदेवसंप्रदायी लोक आहेत, व कांही चरित्रकारांनी नामदेवाचें चरित्रहि लिहिलेलें आहे. या चरित्रकारांत नाभाजी हा प्रमुख मानला जातो. नाभाजीच्या भक्तिमाला ग्रंथांत नामदेवाचें चरित्र आढळतें. बाबा पूरणदास याने अि. स.

१८९८ मध्ये गुरुमुखी भाषेंत 'जन्मसाखी श्रीस्वामी नामदेवजीकी' या नांवाचा ग्रंथ लिहिला आहे. नामदेवाचे पंजाबी चरित्रकार त्याला मूळचा महाराष्ट्रीयच मानतात. महाराष्ट्रांतील नामदेव दीर्घायुषी होता व त्यानें आपल्या अुत्तरायुष्यांत अुत्तरहिंदुस्थानांत प्रवास केला अशा तऱ्हेचा पुरावा आपणांस त्याच्या काव्यांत आढळतो. या सर्व गोष्टींचा परिणाम महाराष्ट्रांतील नामदेव व पंजाबांतील नामदेव अेकच कीं दोन या प्रश्नाचें अुत्तर शोधण्यांत झाला आहे. नामदेव-चरित्राच्या दृष्टीने याला फार महत्त्व आहे. श्री. अ. का. प्रियोळकर यांनी या प्रश्नावर चांगल्या-पैकी प्रकाश पाडला आहे. ''शीखांच्या आदिग्रंथांतील नामदेव'' या त्यांच्या निबंधांतून त्यांनी या दोन्ही नामदेवांतील द्वैत सिद्ध केलें आहे. श्री. प्रियोळकरांनी वर अुल्लेखिलेल्या सर्व गोष्टींचा बारकाअीने विचार करूनच हा निष्कर्ष काढला आहे. याअुलट फिरते अितिहाससंशोधक श्री. शं. पु. जोशी यांनी 'पंजाबांतील नामदेव' या ग्रंथांत या दोन्ही नामदेवांतील अभिन्नता सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. श्री. जोशी यांनी मुद्दाम पंजाबची सफर करून गुरुमुखी भाषेचा अभ्यास केला आहे. धोमान येथील नामदेवाची म्हणून दाखविली जाणारी समाधि पाहून तेथील बावा लोकांशीं व अितर नामदेवसंप्रदायी लोकांशीं त्यांनी विचारविनिमय केला आहे. श्री. जोशी यांचे निष्कर्ष कोणाला अमान्य झाले तरी त्यांनी केलेल्या या स्तुत्य श्रमाबद्दल ते अभिनंदनास जरूर पात्र आहेत.

श्री. जोशी यांनी आपल्या पुस्तकाची विभागणी अेकूण चार प्रकरणांत केली आहे— १ नामदेवकालीन धार्मिक स्थिति, २ संत नामदेव यांचें पंजाबांतील स्मारक, ३ ग्रंथसाहेबां-तील नामदेवाची वाणी, आणि ४ नामदेव, जयदेव, त्रिलोचन. पैकी 'ग्रंथसाहिबांतील नाम-देवाची वाणी' यांत ग्रंथसाहेबांतील नामदेवाचे अभंग आणि त्यांचा अर्थ दिला आहे; आणि 'नामदेव, जयदेव, त्रिलोचन' या प्रकरणांत नामदेकालीन मानल्या गेलेल्या जयदेव व त्रिलोचन यांच्या प्रमुख काव्यकृति दिल्या आहेत. श्री. जोशी यांची नामदेवचरित्रासंबंधीचीं अनुमानें विशेषतः पहिल्या दोन प्रकरणांत आलीं आहेत.

पहिल्या प्रकरणांत प्रथम तत्कालीन निरनिराळ्या संप्रदायांची थोडक्यांत माहिती देअून श्री. जोशी हे नामदेवचरित्राकडे वळले आहेत. 'संतचरित्रांत असंभाव्य आणि अशक्य चम-त्कारांचा पूर आलेला दिसतो' ही गोष्ट ते कबूल करतात. परंतु ग्रंथसाहेबांतील नामदेवचरित्र-विषयक पुरावा देतांना मात्र (पा. १४) चमत्कारविषयक पद्यांचाहि हे आधार घेतात याचें नवल वाटतें. चमत्कारांचें प्राबल्य समाजावर असलें म्हणजे अेकाचे चमत्कार दुसऱ्या विभूतीवर लादले जातात. विभूतिपूजनाचा हा अेक मार्ग आहे. सत्यसंशो-धनांत अशा गोष्टींना महत्त्व देतांना थोडा विचारच करावा लागतो. नामदेवाच्या अुत्तरायुष्यां-तील हालचालींची विशेषशी माहिती दक्षिणेंत अुपलब्ध नाही. तेव्हा त्याचें परप्रांतीं परिभ्रमण होणें अशक्य नाही; आणि ज्या अर्थी अुत्तरहिंदुस्थानांत त्याचा संप्रदाय आढळतो त्या अर्थी नामदेवाचें वास्तव्य अुत्तरहिंदुस्थानांत दीर्घकाल असलें पाहिजे ही गोष्ट श्री. जोशी यांना निर्विवाद वाटते. श्री. जोशी यांना वाटणारी गोष्ट अशक्य नाही पण निर्विवाद आहे कीं नाही याबद्दल मात्र वाद अुत्पन्न होणें शक्य आहे. नामदेवाचा कोणी शिष्य आपल्या गुरूचें नांव धारण करून राहणें अशक्य नाही; परंतु श्री. जोशी या गोष्टीचा स्पष्ट अिन्कार करतात. 'कोणताहि पंजाबी पट्टशिष्य ...... हें नांव धारण करीत नव्हता.' असें ते म्हणतात. त्याचप्रमाणे शिष्यांना पंजाबांत 'चिम्बा' म्हणतात. ग्रंथसाहेबांत नामदेव आपणांस 'छिपा' म्हणवितो. तेव्हा छिपा आणि चिम्बा यांतील अर्थभिन्नत्वावरून व्यवसाय-

भिन्नत्व आणि म्हणून व्यक्तिभिन्नत्व दाखविणें अशक्य नाही. श्री. प्रियोळकरांनी या गोष्टीचा अुल्लेख केला आहे. परंतु श्री. जोशी यांना हें मान्य नाही. मान्य होणें किंवा न होणें हा प्रश्न अलाहिदा; पण श्री. जोशी हे अशा भिन्न मताच्या लोकांचा अुल्लेख ज्या प्रकाराने करतात तो मात्र गर्ह्य वाटतो. 'मध्यंतरीं महाराष्ट्रांतील कांही बैठ्या आणि अुपद्व्यापी लोकांनी...' असा त्यांचा अुल्लेख करून या लोकांच्या मताला ते 'अविचाराचे व मूर्खपणाचे' म्हणतात. अेके ठिकाणींच न राहतां परिभ्रमण करणें ही गोष्ट संशोधनास आवश्यक आहे. परंतु स्वतः हिंडून साधनसामुग्री गोळा केल्यानंतर शांतपणें तिचा विचार करून अनुमानें बांधणेंहि तितकेंच महत्त्वाचें आहे. हीं दोन्ही कामें अेकमेकांना पूरक आहेत. या दोन्ही गोष्टी जर अेकाच्याच हातून घडल्या तर अर्थात् चांगलेंच. श्री. जोशी यांनी असा प्रयत्न केला आहे. परंतु अेके ठिकाणीं राहून संशोधन करण्याचें कार्यहि कांही कमी योग्यतेचें ठरत नाही. श्री. जोशी यांनी अेक गोष्ट सिद्ध करतांना विरोधी मताच्या लोकांना वरील शब्दांत अहेर करण्याचें प्रयोजन नव्हतें. हा कांही वादविवाद नव्हे; हें सत्य-संशोधन आहे. कदाचित् आणखी कांही दिवसांनी नवीन कांही माहिती मिळाली तर श्री. जोशी आज ज्या गोष्टी सिद्ध करूं पाहतात त्याहि चुकीच्या ठरणें अशक्य नाही.

ग्रंथसाहेबांतील 'संतमंडळ' या पोटभागांत श्री. जोशी यांनी जयदेव-त्रिलोचनादि संतांची थोडक्यांत माहिती त्यांच्या प्रमुख पद्यांसह दिली आहे ती वाचनीय आहे. या संतमंडळींतील 'सैन' या संताबद्दल 'हा महाराष्ट्रीय होता असें म्हणणें अविचाराचें होअील' अशाच तऱ्हेचें अत्याग्रही विधान केलें आहे. सेना न्हाव्याचे म्हणून अुपलब्ध असलेले मराठी अमंग दुसऱ्या कोणा महाराष्ट्रीय सेनाचे नसून याच अुत्तरहिंदुस्थानी सेनाने मराठींत लिहिलेले अभंग आहेत असें त्यांचें म्हणणें आहे. महाराष्ट्रीय सेना न्हाव्याची चरित्रविषयक विशेष अशी माहिती अुपलब्ध नाही हें जरी खरें असलें तरी दक्षिणेंतील सेना न्हावी हा अुत्तरहिंदुस्थानी सेनाहून निराळा नसेलच असेंहि निश्चितपणें म्हणण्यास प्रस्तुत पुस्तकांत पुरेसा आधार नाही.

प्रस्तुत पुस्तकाचें दुसरें प्रकरण घोमान येथील नामदेवाच्या समाधीबद्दलचें आहे. नामदेवाच्या दोन समाध्या नामदेवाच्या अभिन्नत्वाच्या आड येतात. परंतु ज्या जागीं नामदेव राहत होते त्याच जागीं त्यांच्या मृत्यूनंतर हें स्मारक बहोरदास या त्यांच्या शिष्यांने बांधलें असें घोमान येथील बावा लोकांचें म्हणणें आहे. नांवाशीं निगडित झालेल्या स्थानीं समाधि बांधणें अशक्य नाही परंतु केवळ बावामंडळीचें असें म्हणणें आहे यावरून अनुमान बांधणें योग्य नव्हे. त्याचप्रमाणे तिकडील लोकांना ही भिन्नत्वाची कल्पना मुळीच सहन होत नाही असें ठिकठिकाणीं श्री. जोशी म्हणतात. परंतु सत्यसंशोधनांत कोणाच्याहि भावनांना फारशी किंमत नसते हें ते जाणत असतीलच. प्रस्तुत पुस्तकांत त्यांनी घोमान येथील समाधीचा व भिंतीवरील नामदेवाचा म्हणून मानलेला असे दोन फोटो दिले आहेत. त्याचप्रमाणे तेथील अितर स्मारकांची थोडक्यांत माहिती देअून नामदेवाच्या नांवाने चालविलेल्या शाळा, लायब्ऱ्या अित्यादींची माहिती दिली आहे. नामदेवाच्या मंदिरावर शीखांचें झालेलें आक्रमण आणि गुरुद्वार ॲक्ट, कोर्टाचा निकाल अित्यादि माहिती अुद्बोधक आहे.

श्री. जोशी हे अेक फिरते अितिहाससंशोधक आहेत. त्यांच्या परिभ्रमणांत आढळलेली नामदेवविषयक माहिती आणि त्यावरील त्यांचीं अनुमानें त्यांनी प्रस्तुत पुस्तकांत दिलीं आहेत. श्री. जोशी यांचीं सर्वच मतें मान्य होणारीं नसलीं तरी नामदेवविषयक संशोधनास त्यांनी हातभार लावला आहे. फिरतें संशोधन होणें कांही सर्वांनाच शक्य नसतें. तेव्हा बैठ्या

संशोधकांचा अुपरोधपूर्ण अुपमर्द न करतां श्री. जोशी हे शक्य तों त्यांच्याशीं सहकार्य करतील तर संशोधनाच्या दृष्टीने प्रगतीचें पाअूल पुढे पडेल असें येथे म्हटल्यावांचून राहवत नाही. प्रस्तुत पुस्तकाला प्रो. प्र. वा. बापट यांनी प्रस्तावना लिहिली आहे. नामदेवविषयक संशोधनाची त्यांनाहि तळमळ आहे. श्री. जोशी यांना या संशोधनास त्यांनीच प्रवृत्त केलें असल्याचें लेखकाच्या हृद्गतावरून दिसतें.

महानुभवीय साती ग्रंथांपैकी पांच ग्रंथ यापूर्वीच प्रसिद्ध झाले आहेत. अुर्वरित दोन ग्रंथांपैकी नरेंद्राचें रुक्मिणीस्वयंवर हा अनेक वाङ्मयगुणांनी युक्त असा सुंदर काव्यग्रंथ अमरावती अथील किंग अेडवर्ड कॉलेजचे मराठीचे अध्यापक श्री. वि. भि. कोलते यांनी मोठ्या परिश्रमपूर्वक संपादन करून महाराष्ट्रीय वाचकांपुढे ठेविला आहे. या काव्याच्या प्रसिद्धीकरणाने प्राचीन मराठी काव्यवाङ्मयांतील अेका बहुमोल काव्याचें आपणांस सम्यग्दर्शन घडलें असें रसिकांना वाटल्यावांचून खास राहणार नाही.

प्राचीन मराठी काव्याच्या हस्तलिखित पोथ्या मिळवून त्यांतील पाठभेदांची संगति लावून, त्यांतलें शुद्धाशुद्ध पाहून, विशेष जागीं सविस्तर टीपा देअून अगदी शुद्ध स्वरूपांत त्याचें संपादन करणें हें किती कष्टाचें आणि जिगजिगीचें असतें याची कल्पना सामान्य वाचकांना येणार नाही; पण अशा परिश्रमांची कल्पना ज्या अभ्यासकांना असते तेच अशा ग्रंथांचें विशेष चीज करतात. तेव्हा नरेंद्रकृत रुक्मिणीस्वयंवर ह्या काव्यग्रंथाचा अुपयोग अभ्यासक खात्रीने करतीलच. पण मूळ काव्यच अितकें गोड आहे की सामान्य रसिकांनाहि त्याचा आस्वाद घेतां येअील. ही सोय प्रो. वि. भि. कोलते यांच्या प्रयत्नांमुळे आज होत आहे यासाठी संपादक म्हणून ते अभिनंदनास पात्र आहेत.

ह्या पुस्तकाचें संपादन करतांना महानुभावपंथांतील ज्येष्ठ व श्रेष्ठ महंत श्रीदत्तलक्षराज, यक्षदेव गोपीराज, लासूरकर अित्यादि मंडळींकडून सारी साधनसामुग्री जमवून प्रो. वि. भि. कोलते यांनी चार पोथ्यांच्या साहाय्याने ग्रंथाचें संपादन केलें आहे. त्यांना योग्य वाटलेला पाठ मान्य करून अितर प्रतींतील पाठभेदांचा तळटीपांमध्ये अुल्लेख केला आहे. शेवटीं अर्थनिर्णायक टीपा म्हणून दिल्या आहेत त्यांत कांही विशेष पाठभेदांची योग्यायोग्यतेच्या दृष्टीने त्यांनी चर्चा केली आहे. प्राचीन भाषेच्या अभ्यासकांच्या दृष्टीने ह्याचाच विशेष अुपयोग होण्यासारखा आहे. पन्नासअेक पानांचा जोडलेला विस्तृत शब्दकोश आणि शेवटीं स्थळ, व्यक्ति, संगीतांतील पारिभाषिक शब्द यांसंबंधीची जोडलेली सूची ह्यांचाहि वरील दृष्टीनेच विशेष फायदा अभ्यासकांना होअील यांत बिलकुल शंका नाही.

चाळीसअेक पानांची विस्तृत प्रस्तावना प्रोफेसरमहाशयांनी जोडली आहे. त्यांतला पूर्वभाग–पाठभेद, निश्चित ओवीसंख्या, कविचरित्रांतील कांही दंतकथांचा निश्चय, काव्याचा लेखनकाल, काव्याचे आधारभूत ग्रंथ अित्यादिविषयींची चर्चा केवळ अभ्यासकांनाच अुपयोगी असली तरी नरेंद्राच्या काव्यगुणांविषयी संपादकांनी मार्मिक आणि रसिक बुद्धीने जें विवेचन केलें आहे तें सामान्य रसिकांच्या दृष्टीनेहि वाचनीय आणि मार्गदर्शक ठरेल यांत शंका नाही.

मराठवाड्यांतील गद्यविहार ह्या पुस्तकाने मराठवाड्यांतील बहुतेक विद्यमान गद्य लेखकांचा त्रोटक परिचय त्यांच्या लेखनाच्या द्वारा बृहन्महाराष्ट्रास होणार आहे. डॉ० वा. दा. गाडगीळांसारखे संग्राहक बुद्धीचे वाङ्मयभक्त प्रतिकूल परिस्थितींतहि मोठमोठे ग्रंथ जरी नाही तरी अशा तऱ्हेचीं वाचनीय आणि संस्मरणीय पुस्तकें संपादित करीत आहेत हीच मोठी अभिनंदनाची गोष्ट होय.

**म. सा. प. (१४-४-७)**

यांत अेकंदर २३ लेख संकलित केले आहेत. मराठवाड्यांतील पांचसहा प्रसिद्ध लेखकांचा जरी यांत समावेश केला गेला नाही तरी अेकंदरींत हा संग्रह प्रातिनिधिक स्वरूपाचा आहे असें म्हणावयास कांही प्रत्यवाय दिसत नाही. लेखकांच्या वयांत, निवासस्थानांत, सामाजिक दर्जांत जशी विविधता आहे त्याचप्रमाणे वृत्तींत, विचारप्रदर्शनांत व वाङ्मयप्रकारांत सर्वतोपरी वैविध्य दिसून येतें. त्यामुळेच हा संग्रह वाचतांना वैचित्र्यदर्शनाचा आनंद अनुभविण्यास मिळतो.

प्रो० चिं. नी. जोशी यांचा नागेशांच्या सीतास्वयंवराचा परिचय करून देणारा लेख किंवा कृष्णाकुमारांचा ललितवाङ्मयांतून आजवर झालेल्या मुसलमानी समाजाच्या चालीरीतींचें, राहण्यावागण्याचें, आशा-आकांक्षांचें चित्रीकरण याविषयी नवा दृष्टिकोन दाखवून देणारा टीकात्मक लेख, श्री.कानोले यांचा मुकुंदराजांची अंबानगरी कोणती हा कांहीसा संशोधनात्मक लेख किंवा अेम्. रघुनाथ आणि कोरेकल यांचे वैचारिक दीप आणि सर्वारंभ्याची ओळख हे विचारात्मक लेख विशेष अुल्लेखनीय वाटतात.

त्या मानाने ललितस्वरूपाचे म्हणून या संग्रहांत समाविष्ट केलेले लेख तितकेसे नावीन्यपूर्ण वाटत नाहीत. अर्थात् मराठी वाङ्मयाची बुद्धिपुरःसर खची केल्या जाणाऱ्या प्रदेशांतील लेखकांच्या पुढे जितक्या प्रामुख्याने आदर्श ललितलेखक यावयाला पाहिजेत तितके येत नसावेत, त्यामुळे तंत्राच्या आणि मांडणीच्या दृष्टीने जें नावीन्य आजच्या लेखनांत असावें अशी अपेक्षा महाराष्ट्रीय वाचकांची असते ती अभिनवतेची मागणी ह्या दूरस्थ बांधवांकडून पुरविली जात नाही म्हणून आश्चर्य मानण्याचें किंवा त्यांना दोष देण्याचें विशेष कारण नाही. तरी प्रद्युम्न ह्या लेखकांनी मराठीची कहाणी म्हणून ज्ञानेश्वरांच्या वाङ्मयाची पुन्हा अेकवार ओळख करून दिली आहे. तिचा कहाणीवजा प्रारंभ अगदी अभिनव म्हटला नाही तरी आकर्षक आहे यांत शंका नाही. तीच गोष्ट सौ. अुषा पगडी, बी. रघुनाथराव, पाहिनेरकर, सोवनी, डॉ. भाले सौ. सुशीलाबाअी फाटक अि० ललित लेखकांच्या लेखांची आहे.

अेकंदरींत ललित आणि गंभीर दोन्ही प्रकारच्या निवडक लेखांनी सजविलेला हा गद्य-विहार अिकडील त्याच त्या लेखकांच्या पुस्तकांना कंटाळणाऱ्यांना वाचनीय वाटेल यांत शंका नाही. शिवाय मराठवाड्यांतील व्यक्तींच्या बौद्धिक सहवासांतहि राहण्याचा आनंद पदरांत पडणार आहे.

बडोद्याचे साहित्यिक आणि मराठीचे प्राध्यापक श्री. दांडेकर यांनी सतत चार वर्षें परिश्रम करून आम्हांस मराठी नाट्यसृष्टींतील पौराणिक नाटकांचें दर्शन घडविलें आहे. या ग्रंथाचे दोन भाग असून त्यांपैकी पहिल्या भागांत मराठी नाट्यसृष्टीचा संकलनात्मक अितिहास दिला असून अुत्तरार्धांत मराठींतील अुपलब्ध छापील नाटकांचीं त्रोटक परीक्षणें दिलीं आहेत. अशा-प्रकारें या ४०० पानांच्या ग्रंथाची सजावट आहे. ग्रंथाचें मुद्रण सुंदर आहे !

'प्रस्तुत ग्रंथांत लेखकाने पौराणिक नाटकांची सर्वांगीण चर्चा केली असून ती अत्यंत अुद्बोधक व मार्मिक आहे. ललितें, तमाशे, कळसूत्री बाहुल्या, दशावतारी खेळ अित्यादिकांची या ग्रंथांत आलेली माहिती साधार व सोपपत्तिक असून तिने पौराणिक नाटकांवर नवीन प्रकाश टाकला आहे' असें प्रकाशकांनी पुस्तकाच्या मलपृष्ठावर आश्वासन दिलें आहे, तर 'परिचयां'त लेखक म्हणतात "प्रस्तुत ग्रंथांत जीं प्रमेयें (?) मांडलीं आहेत तीं मांडीत असतांना अस्सल साधनांचा (नाटकें, ललितें, तमाशे, कळसूत्री बाहुल्या) यांचा अुपयोग केला गेलेला वाचकांना स्पष्ट दिसेल." या दोन्ही आश्वासनांच्या कसोटीला प्रस्तुत ग्रंथ कितपत अुतरतो तें पाहूं.

या ग्रंथांत जी ललितांची माहिती आली आहे ती जरी साधार असली, तरी तिच

आधार डळमळीत पायावर आहे. लेखकांनी 'पाठक बुकसेलरांनी छापलेल्या' ललितसंग्रहांतील उतारे देऊन तद्वारा विवेचन केलें आहे. हें चोपडें अगदी आधुनिक असून महाराष्ट्रांत रूढ असलेल्या ललितांचा प्रकार त्यांत पूर्णांशाने प्रतीत होत नाही. या पुस्तकांतील कांही सोंगें वात्रट व हीन अभिरुचीचीं द्योतक आहेत (उदाहरणार्थ 'ब्राह्मण पूजा करतो'). महाराष्ट्र-भाषेंत ललितप्रकार एकनाथांच्या कालापासून रूढ आहे ह्याची दखल दांडेकरांस असल्याचें दिसत नाही. तसें असतें तर त्यांनी श्री. दंडवते यांच्या सामान्य पुस्तकाचा आधार घेण्या-ऐवजी एकनाथी वाङ्मय व तदुत्तर ललितांच्या वह्या मिळविल्या असत्या. पाठकांचें चोपडें प्रसिद्ध होण्याच्या पूर्वी १०० वर्षें तरी निदान होत असलेल्या ललितप्रकारांचीं कथानकें आम्हीं पाहिलीं आहेत, त्यावरून आम्हांला असें वाटतें की या पुस्तकांतील याविषयींचें विवेचन अधिकृत समजतां येणार नाही.

ललितापेक्षा तमाशाची माहिती देणें वा विवेचन करणें जरा सोपें आहे, कारण तमाशांतील जो मुख्य भाग लावण्या तो ग्रंथरूपाने प्रसिद्ध आहे. याचा फायदा घेऊन या प्रकाराचें सामाजिक महत्त्वदर्शक विवेचन करावयास हवें होतें. परंतु लेखकांनी दोन तीन लावण्याच उद्धृत करून आटोपतें घेतलें आहे. तोच प्रकार शाहिरी वाङ्मयाचा.श्री.अण्णा केळकरांचें पुस्तक या बाबतींत मार्गदर्शक झालें असतें. गोंधळ्यांबद्दलची माहितीसुद्धा व्यवस्थित दिलेली नाही. भारत इतिहास संशोधक मंडळांतून प्रसिद्ध झालेल्या गोंधळांच्या पोथ्यांच्या उपयोग करणें जरूर नव्हतें काय ?

आणि कळसूत्री बाहुल्यांच्या बाबतींत लेखकांनी कमालच केली आहे! ते ६० पानावर म्हणतात, "अस्सल महाराष्ट्रीय व अत्यंत जुनी अशी ही (कळसूत्री बाहुल्या) एकच संस्था असून जीव धरून राहिल्याचें पाहून सकौतुक अभिमान वाटतो." कळसूत्री बाहुल्या अस्सल महाराष्ट्रीय हा शोध दांडेकरांस कोठे लागला? अकराव्या शतकांतील बालरामायण या नाटकांत चार कळ-सूत्री बाहुल्या रंगभूमीवर आणीत व त्यांच्या द्वारें अभिनय करवीत असा स्पष्ट उल्लेख आहे. ह्याचा लेखक एक काश्मिरी पंडित होता. हें उदाहरण अलीकडचें म्हणून सोडून दिलें तरी जावा, ब्रह्मदेश इत्यादि पौर्वात्य देश व इजिप्त, ग्रीस इत्यादि पाश्चात्य देशांत कळसूत्री बाहुल्यांचे खेळ (Puppet plays) सर्रास होत असत हें स्पष्ट आहे. लेखकांनी Dramatic Dances of Non-Europian Races सारखीं अधिकृत पुस्तकें पाहिलीं असतीं तर त्यांस असलें बेजबाबदार विधान ठोकून देतां आलें नसतें.

दशावतारी नाटकांचें विवेचन करण्याचें लेखकांनी कटाक्षाने टाळलें आहे. रत्नागिरीस झालेल्या दशावतारी नाटकास लेखक हजर होते हा त्यांचा या विषयावरील साधार व्यासंग. वस्तुतः रत्नागिरीस झालेलें नाटक दशावतारी नव्हतें. तें भाव्यांच्या नंतरचें त्यांनी प्रसृत केलेल्या नाटकाचें भ्रष्ट अनुकरण होय. आज ४५० वर्षांपासून अगदी आजतागायत चालू असलेला दशावतारी नाट्यप्रकार हा भाव्यांच्या नाटकांचा आजोबा होय. या नाटकांचीं हस्त-लिखितें जीं आम्हीं पाहिलीं आहेत त्यांवरून आमचें असें मत झालें आहे की लक्ष्मी नारायण कल्याण नाटकापूर्वीहि २००-२५० वर्षांपासून हीं नाटकें होत. शिवाय हीं नाटकें करणाऱ्या नाटक मंडळींस सुटलेलीं वर्षासनें २५० वर्षांपूर्वीपासून सुटलीं आहेत ! भाव्यांनी आपल्या कवितेच्या प्रस्तावनेंत ज्या हरदासांचा उल्लेख केला आहे ते हरदास म्हणजे हीं नाटकें करणारे कोकणांतील पुनाळेकर हरदास असावे असें दिसतें. मराठी पौराणिक नाटकाचें मूळ जर कोठे आहे हें सांगावयाचें असेल तर या दशावतारी नाटकांचाच अभ्यास करावयास पाहिजे.

याप्रमाणे दांडेकरांच्या 'साधार विवेचना'चा फोलपणा दाखवला. त्यांच्यावर ही आपत्ति येण्याचें कारण त्यांनी परिचयांत आश्वासन दिल्याप्रमाणे अस्सल साधनें मिळविण्याची कोशीस केली नाही. ग्रंथसंग्रहालयांतील नाटकें व दंडवते यांचीं पुस्तकें अैतिहासिक संशोधनास पुरेशीं नाहीत. त्यामुळे भाव्यांच्या पूर्वीच्या नाट्यसृष्टीचें दर्शन दांडेकरांसच झालेलें नाही तर ते तें आम्हांस कसें घडविणार ?

बरें, भाव्यांच्यानंतरच्या नाटकांचा अितिहास लिहितांनाहि दांडेकर 'रंगभूमि मासिक' भाव्यांच्या कवितेची प्रस्तावना व किर्लोस्करचरित्र यांजशिवाय पुढे गेले नाहीत, नाही तर 'पेशवाअीच्या सावलींत' या पुस्तकांत नानासाहेब चापेकरांनी दहा पानें माहिती नाटकांसंबधाने दिली आहे तिचा अुपयोग दांडेकरांनी केला असता, त्याचप्रमाणे मराठी नाटकांचें मूळ कशांत आहे याची माहिती ज्ञानेश्वरींतील त्रोटक अुपमावगुंठित माहितीपेक्षा अेकनाथी वाङ्मय, जुन्या दशावतारी नाटकांच्या पोथ्या, ललितांचीं हस्तलिखितें अित्यादि 'अस्सल' साधनांतच त्यांना सांपडली असती.

या वेळच्या नाट्यप्रकारांचा अितिहास देतांना अगर नाट्यसृष्टीचें दर्शन घडवितांना त्यांचा समाजाशीं संबंध, तत्कालीन चालीरीतींचें प्रतिबिंब त्यांतील तत्त्वप्रतिपादन अित्यादींचे ओझरतें विवेचन न करणें हें अशा ग्रंथास भूषणावह नाही. दशावतारी नाटकांतील गणपति व त्याचा गणराजपद्धतीशीं संबंध, शंखासुराच्या भाषणांतील व्यवहारज्ञान, लावणीवाङ्मयाची अुपपत्ति व युद्धोत्तर संकटांशीं तिचा संबंध अित्यादि समाजशास्त्रीय मुद्यांचा विचार होणें जरूर होतें. अेवढें हें निव्वळ दोषदर्शन करण्याचें कारण या पुस्तकाच्या लेखकाचें वाङ्मयांतील स्थान आणि त्यांचा हें पुस्तक संदर्भग्रंथ म्हणून समजण्याचा आग्रह, सयाजीमालेतर्फे प्रसिद्धि आणि युनिव्हर्सिटीची आर्थिक मदत यांमुळे ज्या अपेक्षा वाटतात त्या फलद्रूप झालेल्या नाहीत. यांतील अपुऱ्या माहितीवर व अुथळ संशोधनावर आधारलेल्या 'प्रमेयां'वर अधिकृत म्हणून तें शिक्का बसण्याचा संभव आहे म्हणूनच हें अप्रिय लेखन करावें लागलें.

किर्लोस्करांच्यानंतरच्या नाटकांबद्दची माहिती नवीन नसली तरी सुंदर भाषेंत व व्यवस्थित दिली आहे. शेवटचीं परीक्षणें निव्वळ जंत्री देण्यापेक्षा बरीं आहेत. या पुस्तकानंतर जीं पुस्तकें लेखक लिहिणार आहेत त्यांच्या बाबतींत त्यांनी जास्त काळजी घ्यावी. 'विशेषतः 'रंगभूमि' हा विभाग लिहितांना जुन्या रंगभूमीचें विवेचन करावें लागेल. त्या वेळीं आत्मचरित्रांतील अुतारे देण्याहून कांही 'अस्सल साधनें' आहेत याची दखल घ्यावी.

## शिक्षणशास्त्र

**अितिहास कसा शिकवावा ?**— लेे० श्री. शं. दा. चितळे; प्रका० श्री. वि. गं. केतकर, अ. वि. गृह, ६२४ सदाशिव, पुणें २; मूल्य १। रु.

अितिहासाचें योग्य अध्ययन म्हणजे काय हें नीट ठरल्याशिवाय त्याच्या अध्यापनपद्धतीविषयी निश्चित आंखणी करतां येणें शक्य नाही. स्वतंत्र राष्ट्राची राष्ट्राच्या अितिहासाकडे पाहण्याची दृष्टि आणि परतंत्र राष्ट्राला राष्ट्राच्या अितिहासाकडे पाहावयास लावण्याची दृष्टि यांत केव्हाहि तफावत पडणार. असें असलें तरी कार्यकारणपरंपरा समजून घेणें, घडामोडींचें पृथःकरण करतां येणें, अैतिहासिक कालाच्या विशालत्वाची कल्पना येणें, संस्कृति व पूर्वज यांच्याविषयी योग्य त्या समजुती होणें, वर्तमानकाळच्या घडणींची छाननी करणें आणि

आशा-आकांक्षांची रूपरेषा ठरविण्यास स्फूर्ति मिळणें अित्यादि बाबी अितिहासाच्या अध्ययनाने साध्य व्हाव्या याविषयी सहसा मतभेद असणार नाही. आपल्याकडे श्री. वि. द. घाटे, अिन्स्पेक्टर ऑफ स्कूल्स, प्रो. वि. पां. बोकील यांच्यासारख्या अनुभवी अितिहासज्ञ व शिक्षणपद्धतिज्ञ अशा विद्वद्वरांनी योग्य पद्धतीचें ज्ञान देणारीं अुत्कृष्ट पुस्तकें प्रसिद्ध केलींच आहेत. परंतु तीं आंग्लभाषेंत असल्याने बहुसंख्याक अध्यापकांना त्याचा अुपयोग प्रत्यक्ष करून घेतां येत नाही. ही अुणीव श्री. शं. दा. चितळे यांनी 'अितिहास कसा शिकवावा' हा ग्रंथ मराठींत लिहून भरून काढली आहे. मराठींत अितिहासाच्या अध्यापनावर हा पहिलाच ग्रंथ होय. या ग्रंथाने शैक्षणिक वाङ्मयांत अुत्कृष्ट व नावीन्यपूर्ण भर पडली आहे. श्री. चितळे यांच्या या स्तुत्य, अभिनव व आवश्यक कृतीबद्दल शिक्षणप्रेमी जनता त्यांचें स्वागतच करील. प्रस्तुत ग्रंथांत अितिहासाध्ययनाच्या तथाकथित अुद्देशांसंबंधी साधकबाधक पण समर्पक विवेचन करून त्यापासून अिष्ट तोच निष्कर्ष काढला आहे. आरंभींच्या ह्या प्रकरणावर लेखकांनी अधिक भर दिला आहे व तो अगदीं रास्त आहे. मात्र नागरिकत्वाच्या मूलभूत कल्पनांचे ठसे विद्यार्थ्यांच्या मनावर ठसले पाहिजेत. या बाबतींत 'Through History he will be introduced to civics and become acquainted with the social forces around him' हीं Mr. Adams यांचीं वाक्यें समर्पक वाटतात.

अितिहासाध्ययनाच्या प्रचलित सर्व पद्धतींचा अूहापोह सुमारें ७।८ प्रकरणांत केला असून प्रत्येक पद्धतींतील या विषयापुरत्या योजना नीटनेटक्या मांडल्या आहेत. श्री. चितळे हे नामवंत व जातिवंत शिक्षक असल्याचा निर्वाळा प्रस्तावनालेखक प्रो. बोकील यांनीच दिला आहे, तेव्हा हीं प्रकरणें तन्मयतेने लिहिलीं गेलीं असल्यास नवल नाही. त्यांतहि शिक्षणाचें शास्त्र व व्यवहार यांचा गोड संगम पाहून वाचकास समाधान लाभतें. मात्र कथनपद्धति व व्याख्यानपद्धति ह्यांचें अेकीकरण न करतां त्यांचें भिन्नत्व दाखवून, त्यांचा अुपयोग कोठे कोठे करतां येतो हें दाखविणें अगत्याचें होतें.

पद्धतीच्या ज्ञानाबरोबरच पद्धति ज्या ज्या साधनांच्या जोरावर वापरावयाची त्या सर्वांचा मुद्देसूद अूहापोह पुढील ५।६ प्रकरणांतून केला आहे.

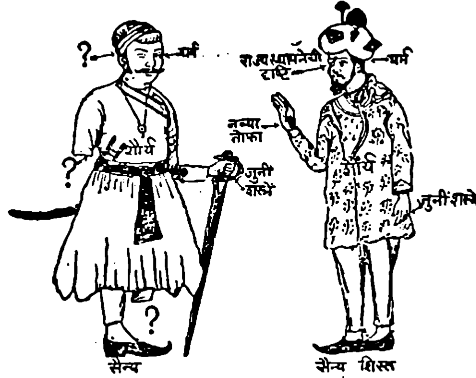
नाट्यीकरण हा अितिसाच्या अभ्यासाचा आत्मा म्हणावा लागेल. परिस्थितीचें यथातथ्य चित्रण नाट्यीकरणाशिवाय होणार नाही आणि अितिहासांत तर परिस्थितीच्या यथातथ्यतेची अधिक जरूरी. अशा या महत्त्वाच्या प्रकरणाचें विवेचन मार्गदर्शक झालें आहे. विविध साधनें, अितिहासमंदिर, वर्गाबाहेर अितिहास, अनुबंध अभ्यासक्रमाची आंखणी, फळ्याचा अुपयोग व सारांश हीं प्रकरणें शास्त्रशुद्ध व आटोपशीर लिहिलीं गेलीं आहेत.

वाचनाने, समजुतीने विषय शिकण्यापेक्षा चित्रांच्या साहाय्याने विषय सुलभतेने शिकतां येतो. अितिहासांत चित्रें म्हणजे राजे, महाराजे, गव्हर्नर वगैरेंचीं असा सामान्य प्रघात, पण वर्ण्य विषयाचें चित्रीकरण करून विषय कसा सुलभ व आकर्षक करतां येतो याचे नमुने चितळे यांनी आपल्या ग्रंथांत दिले आहेत. हीं अेक प्रकारचीं कोडींच म्हणाना ! स्वयंशिक्षणतत्त्वाचें शंभर टक्के पालन व आकर्षकता यांचा सुंदर मिलाफ या चित्रीकरणयोजनेंत साधला आहे. पुस्तकांतील अुत्कृष्ट वाक्यें अुद्धृत केलीं जातात. त्याच तत्त्वावर जरा पुढे जाअून पुस्तकांतील चित्रें कां अुद्धृत करतां येअूं नयेत? म्हणून मुद्दाम पुढील पानावर नमुन्यादाखल दोन चित्रें

(१)




(२)




लेखकाच्या परवानगीने दिलीं आहेत. हीं चित्रें व पृष्ठ ६५ वरील हिंदुस्तान व परदेश यांतील समकालीन घडामोडीं-च्या कालपट, तसेंच परिशिष्टांत दिलेल्या कालपटासह पेशवा-अींचा वंशवृक्ष या योजना अभिनव वाटतात. हें पाहिलें म्हणजे प्रस्तुत विषय लेखका-च्या अंगीं किती बाणला आहे व विषयप्रतिपादनाची कल्पकता किती तीव्र आहे याची जाणीव झाल्याशिवाय राहत नाही.

परीक्षा प्रकरणांत परीक्षा कशी घ्यावी याचा अूहापोह करून प्रश्नांचे कांही आधुनिक नमुने दिले आहेत. त्यांचा सर्रास अुपयोग तातडीने होणें जरूर आहे. पण अितिहासाचें अध्ययन व परीक्षासमन्वय दाखविला असता तर अभ्यास-कांची अधिक सोय झाली असती. अध्यापन व परीक्षा हें शिक्षण या अेका वस्त्राचे अुभे-आडवे भाग आहेत. त्यांची वीण ज्या कुशलतेने बनेल त्यावर शिक्षणरूपी वस्त्राची मजबुति वा सौंदर्य अवलंबून असणार. याचा परामर्श घ्यावयास हवा होता.

पाठ शिकविण्यापूर्वी पाठाची तयारी करतांना पाठाच्या सर्वांगांचा विचार ज्यांत केला जातो तें तंत्र म्हणजे पाठाचें टांचण. टांचणें तयार करणें खरोखरच कौशल्याचें काम आहे. त्यांत नुसतीं तत्वें सांगून जमणारें नाही. म्हणून श्री. चितळे यांनी आपल्या ग्रंथांत शेवटीं टांचणांचे अुत्कृष्ट नमुने दिले आहेत. ते निःसंशय मार्गदर्शक होतील.

## नाटक

**चार चांदण्या**— [चार अेकांकी संगीत नाटिका.] ले०– सदाशिव अनंत शुक्ल; प्रका० व मुद्रक– श्री. मंगेश नारायण कुळकर्णी, कर्नाटक पब्लिशिंग हाअुस, चिरा बाझार, मुंबअी नं. २; मूल्य १। रुपाया.]

अलीकडे थोड्या दिवसांत चारपांच तरी नाटिकांचे संग्रह प्रसिद्ध झालेले दिसतात.

लघुकथांचें युग संपत येऊं पाहत असून, मराठी वाङ्मयांत आता नाटिकांचें नवयुग सुरू व्हावयाचें आहे, याचें निदर्शक प्रतीक म्हणून या "चार चांदण्या" आणि त्यांच्या सख्या-सहचरी यांचें प्रकटन व प्रकाशन मानावयाचें कीं काय असा प्रश्न साहित्यसमीक्षकांच्या मनांत क्षणभर सहज अुद्भवल्याशिवाय राहणार नाही.

श्री. शुक्ल हे आज कितीतरी वर्षे लोकप्रिय नाटककार म्हणून ख्यातनाम आहेत. त्यांच्या लेखणींतून अुतरलेल्या या नाटिकांतून त्यांच्या नाट्यवाङ्मयाचे सर्व बरेवाअीट गुण कमीजास्त प्रमाणांत आढळून येतात. सर्व नाटिकांचे विषय आधुनिक आणि सामाजिक आहेत. मनोरंजनाबरोबर बोध देण्याची लेखकाची तळमळ सर्व नाटिकांतून दिसून येते. परंतु त्यांतल्या त्यांत "समाज सेविका" आणि "शिकलेले शहाणे" यांत मनोरंजनाबरोबर बोध देण्याअैवजी बोधासाठीं मनोरंजक माध्यमाचा लेखकाने अट्टाहासाने अुपयोग केला आहे कीं काय असा भास होतो. तरी पण श्री. शुक्ल यांचे संवाद खटकेबाज आणि पदललित असल्यामुळे अेरव्ही नाटकांत नीरस आणि कंटाळवाण्या वाटाव्यात अशा व्यावहारिक तात्त्विक चर्चा, त्यांच्या या नाटिकांतून बऱ्याचशा धकून जातात असें दिसतें. या दोन्ही नाटिकांतील मुख्य दोष म्हणजे त्यांच्या कथानकांतील वस्तु अखंडप्रवाहित नसल्यामुळे वाचकाला पुढे काय होणार आहे याची अटकळ आरंभींच होते व तिला कोठेच मुरड न पडल्यामुळे त्याचें कुतूहल वृद्धिंगत न होतां कमी कमी होत जातें व त्याला या नाटिकांचें वाचन अगदी अळणी वेचव वाटतें हा होय. याच्या अुलट, "डोळ्यांत धूळ" व "रात्रीचा पाहुणा" या दोन नाटिकांचीं कथानकेंहि "समाजसेविका" किंवा "शिकलेले शहाणे" यांच्या कथानकांअितकींच सरळ व साधीं आहेत पण त्यांच्या कथानकाचा विकास लहान लहान पलटे व वळणें घेत झालेला असल्यामुळे वाचकाला त्यांच्या परिपोषामध्ये अेक प्रकारची गति आढळते. त्यामुळे अखेरपर्यंत वाचनांतील त्यांची अुत्कंठा कायम राहते; त्यांचें वाचन त्याला रुचकर, खमंग वाटतें.

परिणामकारकतेसाठी व विनोदासाठी अतिरंजन करण्याची लेखकाला मुभा असते खरी, पण तिलाहि कांही मर्यादा असणें आवश्यक आहे. "माटुंग्याचा बंगला विकला — वाळकेश्वराच्या बंगल्याची डागडुजी चालल्येय्. सगळं फर्निचर तिकडेच पडलंय्. तीन चाळी आहेत आमच्या" अशी थाप, "किती भिकार जागा आहे ही ! हवेचा बुंद नाही अगदी. कसे राहतां अिथं कुणास ठाअूक !" या वस्तुस्थितीच्या वर्णनात्मक प्रश्नानंतर मारणारी आणि ती अैकून घेणारी, अशा दोघीहि मुली अलौकिकच म्हटल्या पाहिजेत. (पृष्ठ २०). तसेंच, बी.अे. ची परीक्षा नापास होअून नौकरी मिळत नाही म्हणून जीव देण्यास तयार होणारा तरुण नौकरी मिळतांच "मजुरापासून मॅनेजरपर्यंत सारीं कामं" करून अवघ्या सहा महिन्यांत "विलायतला धंद्याचं अुच शिक्षण घेण्यासाठीं पाठविण्या" अितका तयार होतो, ही प्रक्रिया सुद्धा सुरवंटाचें फूलपाखरूं होण्याच्या प्रक्रियेपेक्षाहि जास्त चमत्कारपूर्ण व आश्चर्यकारक वाटणारी आहे यांत संशय नाही.

पण अशा प्रकारचा भाबडा स्वप्नाळूपणा हा या नाटिकांच्या तात्त्विक भूमिकेचा पायाच आहे. शास्त्रीय तत्त्वान्वेषणाच्या दृष्टीने हा पाया किती भुसभुशीत आहे याची श्री. शुक्ल यांच्या लिखाणाबाबत तरी चर्चा करण्याचें कारण नाही. कारण आपण मोठे तत्त्वज्ञ लेखक आहोंत, जगाला कांही तरी नवीन आणि प्रचंड असा संदेश आपण आपल्या लेखनद्वारा देण्यास अुद्युक्त झालों आहोंत असा आव ते कधीच आणीत नाहीत. सोज्वळ आणि मनोरंजक लिखाण ते करतात आणि त्यांच्या वाचकांचीहि त्यांच्याकडून तेवढीच अपेक्षा

अनुक्रमणिका

असते. आपल्या चार चांदण्या या नाटिकांच्या द्वारा स्वतःची लेखनाची भूमिका आणि आपल्या वाचकांची आपल्याबद्दलची अपेक्षा या दोहोंचीहि जबाबदारी श्री. शुक्ल यांनी यशस्वी रीतीने पार पाडली आहे.

नाटिकांतून प्रसंगानुसार श्री. शुक्ल यांनी आपलीं ध्वनिमुद्रिकांच्या द्वारा लोकप्रिय झालेलीं भावगीतें घातलेलीं असल्यामुळे प्रयोगदृष्ट्या या नाटिकांना अधिकच शोभा आलेली आहे. सुश्लिष्ट, पदललित गीतांचे रचनाकार या नात्याने मराठी गीतलेखकांतील श्री. शुक्ल यांचें स्थान फारच वरच्या दर्जाचें आहे हें सांगण्याची जरूरच नाही, पण त्या पदवीला पूर्णपणें साजेल अशीच या नाटिकांतील भावगीतांची रचना झाली आहे हें सांगण्यासाठी त्या निर्विवाद्य सामान्य विधानाचाहि पुनरुच्चार करणें येथे जरूर पडलें. संमेलनें व समारंभ प्रसंगीं होणाऱ्या छोट्या नाट्यप्रयोगांना अुपयुक्त अशा या आपल्या सुंदर नाटिकांचें पुस्तकरूपाने संकलन करून श्री. शुक्ल यांनी हौशी नटवर्गाला अुपकृत केलें आहे यांत शंका नाही.

## कादंबरी

**१ नवें जग**— लें० श्री. पु. य. देशपांडे; प्रका० श्री. रा. ज. देशमूख, देशमुख आणि कं., २६४ नारायण, पुणें २; मूल्य २ रु.

**२ जग कुठें आहे?**— लें० श्री. ना. वि. कुलकर्णी; प्रका० श्री. वि. रा. खाडिलकर, महाराष्ट्र कुटुंबमाला, ३९२ नारायण, पुणें २; मूल्य १॥ रु.

**३ दडलेलीं पत्रें**— लें० श्री. श्रीनिवास कोचकर; प्रका० मानस प्रकाशन मंडळ, लष्कर (ग्वाल्हेर); मूल्य १ रु.

**४ आहुति**— लें० श्री. वि. म. कुलकर्णी; प्रका० श्री. त्रिं. मा. सातारकर, अुदय साहित्य प्रकाशन, ९६ गंज, पुणें २; मूल्य १। रु.

सुप्रसिद्ध समाजसत्तावादी लेखक श्री. पु. य. देशपांडे यांनी 'नवें जग' या कादंबरींत अेका आधुनिक तरुणीच्या जीवनांतील वैचारिक द्वंद्व रंगवितांना चालू जगांतील नव्या समाज-व्यवस्थेविषयीच्या विचारप्रवाहावर कांही प्रकाश पाडला आहे. चालू युद्धाच्या निमित्ताने हिंदुस्थानांतील राजकीय वातावरणांत जे निरनिराळे विचारप्रवाह सुरू झाले त्यांच्याशीं कथानकाचा संबंध जोडून लेखकाने कादंबरीस ताजेपणा आणला आहे. राष्ट्रीय सभा, हिंदुमहासभा व रॉयिस्ट या पंथांतील सूत्रचालकांविषयी भोवतालच्या तरुण पिढींत असमाधान आहे, तरुणांचीं मनें आकर्षून घेण्यासारखा कार्यक्रम वरील तीन पंथांपैकी कोणालाहि आंखतां येत नाही यामुळे तरुणांची निराशा झाली आहे, पुढाऱ्यांच्या मार्गदर्शनांतील जिव्हाळा नाहीसा झाल्यामुळे कार्याची तळमळ असलेले तरुण आपल्याला सुचेल त्या मार्गाचा अवलंब करीत आहेत, देशांतील तरुण पिढीस हिंदु राष्ट्राची भव्य कल्पना व हिंदु संस्कृतीचा जाज्वल्य अभिमान अुत्स्फूर्त करीत आहे असें लेखकाने सुचवून (पृ. १४१) आणि 'विराटभारतवाद' या नव्या (!) तत्त्वप्रणालीची घोषणा केली आहे. या विराट भारतवादाला चालू महायुद्ध ही बलसंवर्धनाची सुवर्णसंधि वाटत आहे. या निमित्ताने आपण शस्त्रसंपन्न झालें पाहिजे असा अखिल तरुण पिढीस या विराटभारतवादाचा संदेश आहे. पण विराटभारतवादाचा हा अंदाज ही योजना फोल आहे असें कादंबरीच्या शेवटीं दाखवून समाजसत्तावादाचा विजय सूचित केला आहे.

हे विचार ज्यांच्या जीवनांत लेखकाने घातले आहेत त्यांना ते पेलतात असें वाटत

नाही. कादंबरीची नायिका 'तरु' हिच्याकडून लेखकाने सगळें कथानक वदविलें आहे. ती तरुलता, तिचा आतेभाऊ विना आणि विनाचा 'जुळा आत्मा' (?) 'अरविंद' या तिघांवर सगळें कथानक अुभारलें आहे. विना आणि तरुलता यांना लहानपणापासून अेकमेकांबद्दल ओढ वाटत होती. भरपूर सहवासहि दोघांत झाला. परंतु विनाने तरुलतेस बंदुक उडवावयास शिकवितांना तिच्या कांही चुकांबद्दल तिचा अुपहास केला. निशाणबाजी हें पोरींसोरींचें काम नाही असें तो म्हणाला. त्याबरोबर तरूच्या मनाने प्रतिक्रिया सुरू केली. आणि तेथे विरोध-विकासवाद सुरू झाला. विनाला विरोध, अविरत विरोध, करण्याचें व्रत तरुने घेतलें. परंतु त्याच्या प्रभावी व्यक्तित्वापुढे पुष्कळ वेळां तिचें मन घायाळ होअी. यासाठी अेकाच कॉलेजांत असूनहि तरु विनास टाळूं लागली. अेका जाहीर सभेंत तिने विनाच्या भाषणावर सडकून टीका केली. परंतु तिचें मन विनाकडे सारखें ओढ घेत असल्याने तिचा विनास विरोध करण्याविषयी धीर सुटूं पाहत होता. आपणांस केविलवाणें आत्मसमर्पण करावें लागेल कीं काय अशी तिला भीति वाटूं लागली.

अशा वेळीं तिला अरविंद भेटला आणि 'रितेपणाची भयानक जाणीव' 'हताश हृदयाचा केविलवाणा विभ्रम' दूर करण्यासाठी तरूने अरविंदाचा स्वीकार केला आणि कांही काळ ती वास्तवताविस्मृतींत रंगून गेली. विना कॉलेज सोडून हटवादीपंथाने नवें जग अुत्पन्न करण्या-साठीं कार्य करीत होता. तरू 'युद्धांत शिरा' असा संदेश तरुणांना देअूं लागली; अरविंद युद्धा-वर जाण्यास निघाला. आपण विरोधांत विनाचा पराभव केला असें तरुलतेस वाटूं लागलें. तिने अरविंदाशीं लग्न लावून टाकलें— हिंदु सनातनपद्धतीने विवाह केला आणि अेक रात्रहि अेकान्त न मिळतां अरविंद युद्धावर गेला ... अरविंद युद्धांतून जखमी होअून परत आला. दरम्यान तरूच्या मनाची विनाकारण ओढ अनावर झाली आणि अरविंद परत आला तो पौरुष गमावून हें 'प्रत्यक्ष' कळल्यावर ती त्याला लाथाडून विनाकडे गेली. अरविंदाची पौरुष-हानि हा तिला आपल्या मतांचा पराभव आणि विनाचा विजय वाटला. विनाने तिचा कधीच तिटकारा केला नव्हता; अुलट तो तिची वाट पाहत होता. ज्या युद्धाने अरविंदास खची केलें त्या युद्धावर संतापत आणि अरविंदाची कींव करीत विनाने तरुलतेस हृदयाशीं घट्ट धरून ठेविलें!! अरविंदाचा नाश तरुलतेसारख्या अुच्छृंखल पोरीने केला हें वाचकास पटलें तरी कादंबरी-चा नायक (?) विना सांगणार 'अमानुष समाजरचनेच्या अुदरांतून अदयास आलेल्या धोतांडांनी' (पृ. १८७) त्याचा नाश केला ! युद्धांतील जखमांनी पौरुषत्व नाहीसें झाल्यावर त्याचा तिरस्कार करणारी स्त्री— तरुलता— कोणत्या नव्या जगास जन्म देणार आहे कोणास ठाअूक ?— ती अरविंदाला घेअून विनाकडे जावयाचा बेत करीत होती— तोंच विना अेकाअेकीं नाहीसा झाला आणि विनाच्या नव्या जगाकडे दृष्टि लावीत जगणें हेंच तिचें जीवन व नवें जग ठरलें.

या कथानकांत आरंभीं सांगितलेल्या विचारप्रवाहास, विराटभारतवादास किंवा विनाच्या समाजसत्तावादास कोठे स्थान आहे असें वाटत नाही. अरविंद जखमी झाल्याने व पौरुषहीन झाल्याने विराटभारतवादाचें, शस्त्रसिद्धीसाठी युद्धाची संधि साधण्याचें धोरण फोल कसें ठरतें आणि त्यामुळेच विनाच्या दहशतवादाचा विजय कसा ठरतो हें अेक कोडें आहे.

महाराष्ट्र कुटुंबमालेचे संचालक श्री. ना. वि. कुलकर्णी यांची प्रश्नचिन्हांकित कादंबरी 'ग्रहणापूर्वी सुटका' या कादंबरीचा 'जग कुठें आहे?' हा तिसरा भाग आहे. पूर्वीच्या दोन भागांतील कथासूत्राने ही कादंबरी कांहीशी पहिल्या दोन भागांशीं संबद्ध असली तरी तिच्यांत स्वयंपूर्णत्वहि आहे. कारण या कादंबरींतील कथानक महाराष्ट्र कुटुंबमालेंत रंगविलेल्या मध्यम-

वर्गांतील अेक जीवनकथा आहे. आधुनिक कालांत जगणाऱ्या समाजाचें जीवन हीच अेक मोठी समस्या आहे. त्या दृष्टीने आधुनिक कथावाङ्मयांत त्या समस्येचा धागा सर्वत्र आहेच. त्या जीवनांत अनेक नव्या प्रश्नांची गर्दी अुडाली आहे आणि या कादंबरीच्या लेखकांसारखे विचारी लेखक अत्यंत अेकाग्रपणें ती गल्लत पाहत असतां, त्यांच्या मनांत अकच प्रश्न अुमा राहतो की, जग कुठे आहे ? जग प्रगतीकडे चाललें आहे कीं अवनतीकडे घसरत आहे ? क्रांति चालली आहे कीं अुत्क्रांति चालली आहे ? कीं नुसतें कांही माथेफिरूंनी बंड माजविलेलें आहे ? कांही याला नवें जग म्हणतात, कांही नवे संसार म्हणतात. श्री. कुलकर्णी यांना त्यांतील नावीन्य कळलें आहे, परंतु त्या नावीन्याचा अर्थ काय, त्या नावीन्याचा प्रभाव काय याबद्दल ते साशंक आहेत. सार्वजनिक कार्यक्षेत्रांत कार्य करणारे लोक, अुपदेशकाच्या भूमिकेवरून अुपदेश करणारे लोक स्वतः खाजगी जीवनांत अत्यंत बेछूटपणें वागतात. त्यांच्या-भोवतीं जमलेली तरुण पिढी लौकिक जीवन व वैयक्तिक जीवन यांतील विसंगति हीं समर्थनीय समजतात आणि आपल्या पुढाऱ्यांच्याकडे पाहून नैतिक जीवनाविषयी बेफिकीरपणें वागतात. तरुण-तरुणींच्या दीर्घ सहवासांत अेकमेकांविषयी अुत्पन्न झालेलें आत्यंतिक प्रेमहि अेकदम पलट खातें आणि आपल्या प्रेयसीची फसवणूक करणाऱ्या प्रियकरांना विवाहबाह्य आकर्षणाच्या पायीं प्रेमासह प्रेयसींना लाथाडतांना कांहीहि वाटत नाही, स्त्रीविषयक आकर्षणाचा अंमल अितका जारी आहे की अत्यंत अेकनिष्ठ तत्त्वचारी गृहस्थहि अुतारवयांतसुद्धा त्या आकर्षणाच्या आहारीं जातो— अित्यादि प्रसंगांचें मनोवेधक चित्रण करून अशा प्रसंगांनी व्यापलेल्या जीवनाकडे पाहून वाचकांसहि प्रश्न पडतो की, जग कुठें आहे ? लेखक नुसता प्रश्न अुमा करून थांबले नाहीत तर त्या प्रश्नाचें त्यांनी अुत्तरहि सुचविलें आहे. वरील व्यक्तींच्या हातीं जर जगाचीं सूत्रें सांपडलीं तर जगांत अनवस्था प्रसंग ओढवेल. अुपयुक्ततावाद, पार्थिव सुखावर अुभारलेला अुपयुक्ततावाद जीवनासह जगाला निरुपयोगी केल्याखेरीज राहणार नाही हें श्री. कुळकर्णी यांनी या कादंबरींत सुचविलें आहे. 'नवें जग ?' वाचल्यावर 'जग कुठे आहे ?' हा श्री. कुळकर्ण्यांचा प्रश्न वाचकांचें मन व्यापून टाकल्याखेरीज राहणार नाही.

श्री. श्रीनिवास कोचरकर यांनी आजच्या समाजांतील स्त्रीपुरुषसंबंधाच्या बाबतींतील कांही गोष्टी अुजेडांत आणणारीं हीं पत्रें लिहिलीं आहेत. जे निरनिराळ्या कारणांनी दडले जातात, बोलले जात नाहीत असे कांही विचार या पत्रसंग्रहांत आपणांस वाचावयास मिळतील अशी अपेक्षा वाचकांच्या ठिकाणीं अुत्पन्न होते. आणि तें कांहींसें खरें आहे. कारण आपली पत्नी आपल्या मित्राची प्रेयसी आहे हें कळल्याबरोबर त्या मित्रास पत्नीशीं वाटेल त्या स्वरूपाचें प्रेम(?)संबंध ठेवण्यास परवानापत्र पाठवितो. स्वतःला अेखाद्या पुरुषाची बहीण समजणारी स्त्री आपल्या मानलेल्या भावाला "भाअी, तुला घेववतील तेवढीं तूं माझीं चुंबनें घे आणि माझे गाल कुस्कर ! ! ! " (पृ. ८२) असें पत्राने कळवते आणि तें मनाच्या पावित्र्याला अनुसरून ! असे मित्र आणि अशा बहिणी नि त्यांचे भाअी यांच्या या भावना समाजांत दडलेल्या होत्या त्या येथें पत्ररूपाने कळतात ! स्वैराचारासाठी धडपडणारीं, चरफडणारीं हीं पात्रें पुन्हा आपली संस्कृति, आपला प्रिय देश, आत्माहुती यांच्याहि गप्पा मारतात. वहिणीचीं शेकडो चुंबनें घेणारा हा अनिलभाअी मित्राने स्वतःच्या पत्नीविषयीहि परवानगी दिल्यावर मात्र अेकदम समाजाच्या घडीबद्दल कां कळवळा दाखवतो तें कळत नाही ! थोडक्यांत म्हणजे नावीन्याच्या मोहाने कोठलें तरी कांही तरी अुकरून काढण्याचा लेखकाने

प्रयत्न करूं नये असें सांगावेंसें वाटतें. अुलट अशा गोष्टी दडपून नेस्तनाबूत करणें हेंच समाज-कार्य होय ! आणि या ग्रंथासहि ग्वालेर दरबारने २०० रु. पारितोषिक दिलें आहे ! (असें लेखकाने कळविलें आहे !)

श्री. वि. म. कुलकर्णी यांनी 'आहुति' या कादंबरींत अेका नालायक धनाढ्य पतीच्या पायीं त्याच्या सच्छील आणि लोकसेवेची तळमळ असलेल्या पत्नीच्या जीवनाची कशी 'आहुति' पडली हें दाखविलें आहे. समाजांत कंटकवृत्तीचे लोक समाजसेवकाच्या भोवतीं अनेक रूपांनी कसे वावरत असतात हें या कथेंत चांगलें दिसून येतें. लोकसेवा करणाऱ्या व्यक्तीच्या मार्गांत वैयक्तिक जीवनांतच अपरिहार्य संकटें अुत्पन्न होतात आणि तीं संकटें लौकिक संकटांपेक्षाहि फार दुस्तर असतात हें ताअीच्या जीवनावरून दिसून येतें. ग्रामीण जीवनांतील कंटकमय माग दाखवून त्या क्षेत्रांतील अुत्साही कार्यकर्त्यांना अेक प्रकारें अुपकारक असें ज्ञान लेखकाने पुरविलें आहे आणि त्या कंटकांतून मार्ग काढण्यासाठी कोणत्या प्रकारचें व्यक्तित्व लागतें हें ताअीच्या स्वभावचित्राने चांगलें स्पष्ट केलें आहे. आज ज्या समाजदोषांविरुद्ध मोहीम करण्याच्या योजना शहरांत चालू आहेत ते दोष ग्रामीण जीवनांत आहेत. त्या जीवनाशीं अपरिचित राहून समाजाची पुनर्रचना करण्याचे प्रयत्न यशस्वी होणार नाहीत हें लेखकास दाखवावयाचें आहे. हें दाखवितांना कळकळीच्या नि तळमळीच्या पोटीं कां होअीना परंतु अतिरंजनाचा दोष कांहीं ठिकाणीं अुत्पन्न झाला आहे. परंतु ग्रामीण जीवनाच्या सूक्ष्म अवलोकनाच्या गुणापुढे तो दोष फारसा शिल्लक राहत नाही. अेका कार्यकर्तीच्या जीवनांतील हे अनुभव पुरुष कार्यकर्त्यांनाहि वाचनीय वाटतील यांत शंका नाही.

## लघुकथा

**१ कौवळीं किरणें**— लें० श्री. दिनकर द. पाटील; प्रका० श्री. दा. ना. मोघे, स्कूल व कॉलेज बुकस्टॉल, कोल्हापूर; मूल्य १। रु.

**२ जुना बाजार**—लें० श्री. ग. खं. पवार; प्रका० श्री. शांताराम आठवले, टिळक रस्ता, पुणें २; मूल्य १। रु.

**३ पाणपोअी**— लें० श्री. पां. गो. लोहोकरे; प्रका० श्री. हे. ग. करमरकर, २० नारायण पेठ, पुणें २; मूल्य १। रु.

**४ न बोलायच्या गोष्टी**— लें० श्री. य. ग. बझे; प्रका० श्री. ल. ना. चापेकर, आर्यसंस्कृति मुद्रणालय, टिळक रस्ता, पुणें २; मूल्य १ रु.

**५ निवाडे**— लें० श्री. ना. धों. ताम्हनकर; प्रका० श्री. रा. ज. देशमूख, देशमूख आणि कं., २६४ नारायण, पुणें २; मूल्य २। रु.

मराठी लघुकथेच्या प्रांगणांत आता खूपच नवोदित लेखक अुतरले आहेत आणि दर महिन्याला बाहेर पडणाऱ्या पुस्तकांत लघुकथांचा संग्रह नाही असें क्वचितच झालें आहे. कथा-वाङ्मयाच्या आघाडीवर असणाऱ्या फडके, खांडेकर, काणेकर अित्यादींचें लेखनहि झपाट्याने चालू आहे. पण या थोरांच्या हातून अधूनमधून अुत्कृष्ट कलाकृति अुतरत असल्या तरी आता त्यांच्या लेखनाला ठराविकतेच्या मर्यादा पडूं लागल्या आहेत ही गोष्ट निर्विवाद. या ठराविक-तेच्या चाकोरींतून लघुकथेची चाल बाहेर पडावयाची असेल तर आता नवीन लेखकांकडेच आशेने पाहिलें पाहिजे.

या दृष्टीने 'कोवळीं किरणें' या संग्रहांतील 'दिवाळीची भेट', 'सुखस्वप्न' आणि 'देह व मन' या गोष्टी अुल्लेखनीय आहेत असें म्हणावेंसें वाटतें. या लघुकथांत रेखाटलेलीं सावकार, कारकून आणि व्यसनासक्त पतीची स्त्री यांचीं चित्रें सहानुभूतीने काढलीं गेल्यामुळे परिणामकारक वठलीं आहेत.

पण अुरलेल्या सर्व कथांचे विषय आणि कल्पना जुन्या आणि अति वापरलेल्या अशा आहेत. प्रेमकथांतील प्रेमभावना तर सर्वस्वीं अुथळ व कृत्रिम वाटते. त्यांत जिव्हाळा व सखोलतेचा अभाव असल्याने त्या कथांची भाषा व सजावट रेखीव असूनहि त्या नीरस व पोरकट वाटतात. या प्रेमकथांतून रेखाटलेल्या सर्व नायिका प्रियकरासाठी हपापलेल्या, प्रेमाचा अनुभव घेण्यास अधीर झालेल्या सहजसाध्य अशा दाखविल्या आहेत. लेखकाचा स्त्रीस्वभावाचा अनुभव कल्पनारम्यतेच्या कोटींत शोभेल असाच दिसतो. बाकीच्या लघुकथांतून कलासक्ति कीं प्रेम, पतित स्त्रियांचा प्रश्न अित्यादि प्रश्न हाताळले आहेत. परंतु लेखकाला वास्तवतेची कल्पना अजून नीटशी झाली नसल्याने या सर्व कथांत अतिरंजितता आणि मडकपणा आला आहे.

या पुस्तकांतलें बहुतेक सर्व लेखन अजून तें अनुकरणावस्थेंत असल्याची साक्ष देतें. सुरुवातीच्या कथांत बारीकसारीक गोष्टींचें व हालचालींचें सूक्ष्म वर्णन करण्याची प्रो. फडक्यांची लकब अुचलल्याचें दिसून येतें. पण या वैशिष्ट्याचा योग्य ठिकाणीं योग्य अुपयोग करून घेतां न आल्याने हीं वर्णनें त्या त्या कथांना भारभूत झाल्याचें दिसून येतें. नंतरच्या गोष्टींत खांडेकर-पद्धतीचा संवाद लिहिण्याचा प्रयत्न लेखकाने करून पाहिल्याचें दृष्टीस पडतें. कांही ठिकाणीं तो प्रयत्न जमला असला तरी त्यामुळे कथांची गति अुगीचच रेंगाळली असल्याचें प्रत्ययास येतें.

'जुना बाजार' या श्री. पवार यांच्या संग्रहांतील 'अदृश्य जखम' ही गोष्ट परिणामकारक आहे. तिची कल्पना अिंग्रजीवरून घेतल्याचें लेखकाने सुरुवातीस नमूद केलें आहे. 'पतंग आणि ज्योति' हें या संग्रहांतलें अेक अुत्तम गद्य-काव्य आहे. श्री. पवारांनी अशींच गद्य-काव्यें लिहिण्याचा प्रयत्न करावा असें सुचवावेंसें वाटतें. 'रूपगर्विता' आणि 'सौंदर्योपासक' यांत सौंदर्याच्या आवडीमुळे व सौंदर्याच्या गर्वामुळे आयुष्याचें कसें नुकसान होअू शकतें हें दाखविलें आहे. 'पहिलें प्रेम' या कथेंत प्रथमदृष्टिपातांत अुद्भवणाऱ्या प्रेमामुळे कधी कधी हास्यास्पद प्रसंग कसे अुद्भवतात हें लेखकाने दिग्दर्शित केलें आहे.

अुरलेल्या कथा मात्र परिणामशून्य आणि नीरस वाटतात. रचनाचातुर्याची अुणीव ठिकठिकाणीं प्रतीत होते. संयमाचा अभाव असल्याने सर्वत्र पाल्हाळ झाल्याचें दिसून येतें.

श्री. पां. गो. लोहोकरे यांनी नअू कथांची 'पाणपोअी' वाचकांसाठी घातली आहे. श्री. लोहोकरे यांच्या लघुकथांचा थाट जरा जुनाट वळणाचा वाटतो. प्रस्तुत संग्रहांतील लघुकथांत 'प्रेमवेडी' ही अेक प्रदीर्घ कथाहि आढळते. 'प्रेमवेडी'चा अवतारहि वर अुल्लेखिल्याप्रमाणे जरी जुन्या वळणाचा असला तरी या संग्रहांतील अेक अुत्तम कथा म्हणून हिच्याकडे बोट दाखवितां येअील. सूर्याजी आणि चंद्रराव हे दोघे भाअू आणि चंद्रावती ही सूर्याजीची पत्नी या तिघांभोवतीं या कथेची गुंफण केली आहे. प्रेम हें या कथेचें सूत्र म्हणतां येअील. गोष्टीच्या पार्श्वभूमीसाठी घेतलेलें जहागिरदारांचें जुनाट घराणें, त्यांची गढी, शेजारचा गोदावरीचा डोह अित्यादींचीं वर्णनें परिणामकारक आहेत. 'प्रेमवेडी' या प्रदीर्घ कथेप्रमाणेच 'प्रेमासाठी' ही लघुकथाहि या संग्रहांतील अेक उत्कृष्ट लघुकथा आहे. विशेषतः रोशनला स्वतः सुखी करूं शकत नाही असें पाहून गुलाब तिला दुसऱ्याशीं निका लावण्याबद्दल शपथ घालतो आणि शेवटीं चार पैसे मिळूं लागल्यावर तिला लग्नाकरिता बोलावणें पाठवितो. परंतु ज्या

गफुरशेटमुळे त्याला बरे दिवस आले असतात त्याच्याशींच तिचें लग्न लागल्याचें ती सांगते. लघुकथेंतील भावनाविष्कार मोठा संयमपूर्ण झाला आहे. अितर कथांपैकी 'मिळवती बायको' हीहि अेक बऱ्यापैकी गोष्ट आहे.

श्री. लोहोकरे यांनी आपल्या 'पाणपोअी'करिता आणलेलें पाणी जर ठराविक झरा सोडून निरनिराळ्या अनेक झऱ्यांतून आणलें तर त्यांच्या पाणपोअींतील पाणी आकंठ प्राशन करण्यास दूरदूरचे प्रवाशीहि धावतील अशी आशा प्रस्तुत पाणपोअीने निर्माण होअू शकते.

'न बोलायच्या गोष्टी' हा श्री. यशवंत गणेश वझे यांचा नवीन कथासंग्रह आहे. समाजांत अशा कांही गोष्टी असतात की त्या फक्त मनांत ठेवायच्या असतात, त्यांचा अुच्चार करावयाचा नसतो, निदान सामान्यतः त्यांचा अुचार जाहीरपणें करावयाला कुणी धजावत नाही. श्री. वझे यांनी हा धीटपणा दाखविला आहे. प्रस्तुत संग्रहांत 'कोबी', 'ह्यावलाक येलीस', 'अेकसष्ठीचे बळी', 'चंद्र-सूर्य कीं काजवे ?' आणि 'गैरसमज' या गोष्टी वरील सदरांत मोडणाऱ्या आहेत. पैकी 'कोबी' ही गोष्ट सोडली तर बाकीच्या गोष्टी नुकत्याच कांही दिवसांपूर्वी घडलेल्या कांही प्रसंगांवरून सुचलेल्या दिसतात. त्यांतील व्यक्तींची तोंडओळखहि विनाप्रयास होअू शकते. रत्नागिरी किंवा सोलापूर येथील साहित्यसंमेलनप्रसंगीं घडलेल्या गोष्टींना श्री. वझे यांनी अितकें प्रातिनिधिक स्वरूप देअून 'न बोलायच्या गोष्टीं'त त्या कां समाविष्ट केल्या समजत नाही. अुपरोध-अुपहासगर्भ आणि टीकात्मक गोष्ट लिहितांना वाचकांना माहीत असलेले प्रसंग नि व्यक्ति घ्याव्या लागतात हें खरें, परंतु त्यांना सार्वजनिक आणि सामाजिक असें स्वरूप असल्यास जास्त चांगलें. 'चंद्र-सूर्य कीं काजवे ?' ही अेक या संग्रहांतील अुत्कृष्ट रूपककथा (Allegory) आहे. अत्रे, फडके आणि खांडेकर या व्यक्तींवर आणि त्यांच्या साहित्यावर लेखकाने टीका केली आहे. या साहित्यिकांच्या साहित्यावर मतें देण्याचा अधिकार सर्वांनाच पोहोचतो परंतु त्यांच्या खाजगी चारित्र्याबद्दल अुल्लेख करतांना त्याची मर्यादा कितपत पाळावी हा प्रश्न मात्र अजून अविवाद्य झाला नाही. परंतु अेकंदरींत या कथेवरून श्री. वझे हे चांगल्यापैकी अुपरोध-अुपहासपूर्ण रूपककथा लिहू शकतात याची साक्ष पटते.

'मंदिरांतील अंधार' ह्या कथेंत अेका विशिष्ट जातीने स्थापन केलेल्या शाळेंत जातीयतेचें वारें कसें धुमाकूळ घालीत होतें आणि त्यामुळे परजातीय विद्यार्थ्याला कसा अुपसर्ग पोहचत असे याचें अुत्तम चित्र रंगविलें आहे. परजातींतील हुशार विद्यार्थ्याचा अितर विद्यार्थ्यांनी मत्सर करणें, त्याच्यावर किटाळ आणणें, मुख्याध्यापकानेहि सारासार विचार न करतां त्याला आजारी पडेपर्यंत छडीने चोपणें अित्यादि वर्णनें परिणामकारक झालीं आहेत. 'अपवादाचे क्षण' हीहि चांगल्यापैकी भावकथा आहे. असहाय आणि तरुण अशा बालविधवा विद्यार्थिनीस मास्तरांनी केलेली मदत आणि त्यामुळे त्यांच्या पत्नीचा झालेला गैरसमज यावर ही कथा आधारलेली आहे. यांतील प्रभा या विद्यार्थिनीचें चित्र अत्यंत करुणरसपूर्ण रंगविलें आहे. 'वा भाअी !!' ही कथा अेका बोलघेवड्या आणि फसव्या अशा भाअींवर आधारली आहे. समाजवादाच्या पुरस्कारार्थ निघालेल्या भाअींत अशा तऱ्हेचीं कांही 'काळीं मेंढरें' नसतीलच असें जरी नसलें तरी या अपवादात्मक अुदाहरणामुळे खऱ्या आणि कळकळीच्या कार्यकर्त्यांवर मात्र अन्याय झाल्याखेरीज राहणार नाही. कामगारांची चळवळ कामगारांनीच लढवावी हें तत्त्व जरी मान्य असलें तरी कामगारांत जागृति अुत्पन्न करण्याचें काम सुबुद्ध अशा पांढरपेशांचें नाही असेंहि म्हणतां येणार नाही

लेखकाने आपल्या भूमिकेंत 'पुरोगामी साहित्य', 'कलेसाठी कला' आणि 'जीवना-

साठी कला' अित्यादींची बरीच टर अुडविली आहे. श्री. वझे यांचें लेखन त्यांच्या समजुती-प्रमाणे या कोठल्याच पंक्तींत बसणारें नाही. स्वतंत्र वृत्ति ही केव्हाहि चांगली. पण वरील तत्त्वांची टर अुडविणाऱ्यांचाहि अेक पंथ होअूं पाहत आहे. आणि त्यांत देखील श्री. वझे यांनी सामावून घेअूं नये अशी अेक मित्रत्वाची सूचना त्यांना द्यावीशी वाटते. 'साहित्यिक-श्रेष्ठतेबरोबर प्रामाणिकपणा व व्यक्तिमत्व यांच्या बळावर' श्री. वझे यांचा विश्वास आहे. त्याचप्रमाणे न बोलणाऱ्या गोष्टींची यादी अजून कितीतरी राहिली आहे. श्री. वझे हे अशाच धीटपणाने त्यांना वाचा फोडतील आणि वाचकांच्या मनांतील मळमळ दूर करतील अशी आम्ही अुमेद बाळगतों.

श्री. ना. धों. ताम्हनकर यांनी समाजांतील अनेक प्रश्नांचा नीट विचार करून हे 'निवाडे' केले आहेत. हे निवाडे यमरायाच्या न्यायालयांत झाले आहेत. आणि हे यमलोकीं चुकून जाअून आलेल्या केसोबच्चाजी यांनी समक्ष अैकले आहेत. माणसांच्या जगांतील न्यायान्यायाच्या कल्पना कशा अेकांगी आहेत हें ह्या 'निवाड्यां'वरून आपल्या लक्ष्यांत येअील. आणि कोणत्याहि गोष्टीची योग्यता ठरवितांना किती दूरवर विचार करावा लागतो हें यम-राजाच्या न्यायदृष्टीवरून आपणांस कळावें हा लेखकाचा हेतु आहे. हाडांचीं काडें करून विद्वान झालेला मनोहर सहस्रबुद्धे यमराजांनी शरीराची हानि केल्याबद्दल अपराधी ठराविला, आणि स्वतःच्या अपमृत्यूमुळे पत्नीवर आलेल्या वैधव्याचें पातक त्याच्या माथीं आहे. तेंच जगांत बैलोबा ठरलेला ढवळ्या बैल हा प्रामाणिकपणामुळे मनुष्यजन्मास यमराजांनी लायक ठरला. शिक्षणासाठी नैसर्गिक भावना बाजूस ठेवून विदुषी ठरलेली कुमारी गांधारी आत्मवंचना व राष्ट्रघात हे गुन्हे करणारी गुन्हेगारीण ठरली, कारण तिने ज्या विद्येचा ध्यास घेतला ती विद्या वांझ ठरली! दातृत्वाने धर्मरक्षक ठरलेला महाराजा दौलतसिंग खऱ्या न्याय-दृष्टीने धर्मघातकी ठरविला, कारण त्याची दानपद्धति आजच्या धर्मास घातक ठरली, आणि आपल्या प्रजेला निरक्षर टेवून त्यांचा अेक प्रकारें घात केल्याने हा दानशूर राजा यमधर्माने पुत्रघातकी ठरविला. समाजाने सर्व बाजूंनी अुपासमार चालविल्यामुळे त्याची प्रतिक्रिया म्हणून दरवडे घालूं लागलेला दंड्या दरवडे यमधर्माने अदण्ड्य ठरविला, कारण दंड्या दरवडे हा सत्तेने धुंद झालेल्यांना वटणीवर आणीत होता. यमराजाने त्याला भूलोकीं देवांचें कार्य केल्याबद्दल स्वर्गवासाचें पारितोषिक दिलें. मामलेदारीण बाअीसाहेब यांचा खटला अैकून भूलोकास आश्चर्याचे धक्केच बसतील. पतीची बौद्धिक सहवासाची भूक आणि प्रमाणबद्ध यौवनसंपन्न स्त्रीदेहाच्या अुपभोगाची भूक या दोन भुकांची पर्वा न करतां बाअीसाहेबांनी मामलेदारांची केलेली पतिसेवा फोल ठरली आहे! यमधर्माची ही आधुनिकता अिहलोकीच्या पामरास केव्हा कळणार असेंच कित्येक असंतुष्ट रसिक पति म्हणत नसतील का? नामदेवबुवा म्हणजे अगदी देवमाणूस, परंतु त्याची भक्ति आधुनिक युगांत खोटी ठरली. आणि अखंड देवपूजा, नाम-संकीर्तन अित्यादि गोष्टी करूनहि श्रद्धा आंधळी राहिल्याने शेवटीं तो देवद्रोही आणि बुद्धिभेदी ठरला! जेथे नामदेवबुवांचा असा निकाल लागला तेथे चित्रपटतारका सारिकादेवी या स्वजाति-कलंक-भगिनीसंसारनाशिका न ठरल्या तरच आश्चर्य! कारकुनींत रखडणारा, केवळ चहा पिअून जगणारा शांताराम आनंदकर नोकरींतील अपमानाच्या प्रतिक्रियेने पत्नीस छळत होता त्यामुळे माणसांनी त्याची कींव केली तरी यमधर्माने त्याला सापाचा जन्म ठोठावला! आणि महाराष्ट्रीय गाढव झालेला चिल्या हा मात्र गाढवाच्या जन्मांत गाढवासारखा वागल्यामुळे (बुद्धि नसल्याने याने कांही पापहि केलें नाही नि पुण्यहि केलें नाही) त्याला यमराजांनी पुढील जन्मीं प्रोफेसर

केला ! निवाड्याच्या शेवटीं मल्या मुस्कुटे याची कैफीयत आहे. त्यांत मल्याने माणसाच्या जगामध्ये चाललेली दंडेली स्वानुभवाने सांगितली आहे आणि लवकरच क्रांति होऊन सगळें ठीक होईल असा निर्वाळा देऊन देवगुरूंनी त्याचें सांत्वन केलें आहे !

अशा रीतीने निवाडापद्धतीने चालू समाजांतील मोंदूपणावर, अरेरावीवर श्री. ताम्हनकर यांनी परिणामकारक टीका केली आहे. परंतु ही टीका करतांना त्यांनी निवाड्याचें रूपक एक-सारखें चालू ठेवल्याने तें कंटाळवाणें होतें आणि कित्येक वेळां निवाड्याची पार्श्वभूमि नाहीशी होऊन आपण लेखकाचें व्याख्यान ऐकत आहोंत असें वाटतें. परंतु तें व्याख्यानहि लेखकाच्या भाषाप्रभुत्वाने वाचनीय होतें हेंहि नमूद केलें पाहिजे.

## ललितनिबंध

**१ दाजी— (भाग २ रा.)** ले० श्री. ना. धों. ताम्हनकर; प्रका० किर्लोस्कर प्रेस, किर्लोस्करवाडी; मूल्य १॥ रु.

**२ पुष्पांजली—** ले० श्री. के. डी. माटे; प्रका० कुसुमकान्त डी. माटे, धुळें; मूल्य १ रु.

श्री. ना. धों. ताम्हनकर यांनी 'दाजी'ची हकीगत लिहिण्याच्या निमित्ताने एका लेखनतंत्राचा आश्रय केला आहे. श्री. कृ. कोल्हटकर हे या लेखनपद्धतीचे प्रवर्तक म्हणतां येईल. कोणी तरी एक सर्वव्यापी काल्पनिक व्यक्ति तयार करून तिच्या जीवनकथेंतील निरनिराळ्या प्रसंगांच्या निमित्ताने निरनिराळ्या प्रचलित विषयांतील आपलीं मतें लेखकाने सांगावीं अशी ही पद्धति रूढ झाली आहे. नुसत्या मतप्रवचनास व्याख्यानाचें किंवा निबंधाचें कांहींसें रूक्ष स्वरूप येतें त्यापेक्षा कांहींसे विनोदी प्रसंग निर्माण करून ती व्याख्यानबाजी सुसह्य करण्याचा हा प्रयत्न आहे. निबंध व कथा यांच्या मधला हा प्रकार आहे. त्यांत कथाभाग हा केवळ निमित्तमात्र ! मुख्य रोख निबंधात्मक मतप्रवचन !

दाजी हें पात्र श्री. ताम्हनकरांनी याच हेतूने निर्माण केलें आहे. आणि तें अतिशय चातुर्याने तयार केल्याने त्यांत जिवंतपणाहि आला आहे. परंतु पहिल्या भागाप्रमाणेच दुसऱ्या भागाच्याहि बाबतींत एक गोष्ट लक्ष्यांत येते ती ही की, लेखकास बऱ्याच विषयांसंबंधींचीं मतें सांगावयाचीं आहेत आणि तीं सगळीं सांगण्याचें काम एकट्या दाजीवर पडलेलें. इतक्या विविध विषयांवरचीं मतें सांगण्यासारखे अनुभव व प्रसंग एकाच व्यक्तीच्या आयुष्यांत येत नाहीत. त्यामुळे कथासूत्राच्या सुसंगतीकडे काणाडोळा करून दाजीला सारखा बोलत ठेवावा लागला आहे. दाजीचे बंधुतुल्य मित्र व त्यांच्या पत्नी यांनी या भावोजीला कांहीं तरी कारणें उकरून बोलत ठेवला आहे ! दुसऱ्या भागांत हा वाचाळपणा मधून मधून कंटाळवाणा झाला आहे ! परंतु तो कंटाळा फार वेळ टिकत नाही. याचें श्रेय लेखकाची अत्यंत ओघवती भाषा ! संभाषणें असोत, वृत्तान्तकथन असो भाषेचा जिवंतपणा सर्वत्र अनुभवास येतो.

या दुसऱ्या भागांत दाजीच्या भोवतीं ज्या प्रसंगांची मंगळागौर रचली आहे ते प्रसंग म्हणजे देशी चित्रपट, षष्ठ्यब्दिसमारंभ, संस्थानांतील अंधळपट्टी, समाजांतील मिरासदारी, अस्पृश्योद्धाराची चालू कल्पना, देशभक्तांची– विशेषतः गांधीभक्तांची– बुवाबाजी, पोषाकपद्धतीं-तील फॅशन व गरजा, भाषाभिमानाचें योग्य स्वरूप, अहिंसातत्त्वांतील व्यवहार्यता, सत्याग्रह, धर्माभिमानाचें खरें स्वरूप या विषयांशीं बादरायणसंबंध असलेले प्रसंग होत. वरील विषयां-

वरील आपलीं मतें सांगण्यासाठी दाजीस निरनिराळ्या प्रसंगांकडे धाव ठोकावी लागली आहे. त्यासाठी तो कधी अचानक नाहीसा होतो आणि कधी अचानक प्रकट होतो ! केव्हा केव्हा तो कांही विचित्र वर्तनाने सर्वांचें लक्ष आपल्याकडे वेधतो आणि ओघानेच मग असें कां असा प्रश्न त्याला त्याचे बंधुतुल्य मित्र किंवा वैनी विचारतातच; आणि मग तो त्या प्रस्तुत विषयावरचीं मतें सांगतो. या मतांच्या द्वारें लेखकाने आपल्या विचारसरणींतील व्यापकता व तर्कशुद्धता वाचकांच्या प्रत्ययास आणून दिली आहे. कथनास ताजेपणा आणण्यासाठी प्रसंग निवडतांना ते केवळ काल्पनिक निवडले नाहीत तर प्रत्यक्ष घडलेल्या प्रसंगांचेंच वाङ्मयीकरण केलें आहे. हे लेख मासिकांतून येत होते त्या वेळीं हा ताजेपणा चांगला प्रत्ययास येत होता. ग्रंथरूपाने वाचतांना ते प्रसंग लगेच आठवतात. अुदा० पृ.५० वरील संतपटावरील टीका, 'पष्ठयब्दीविषयी तुमचं मन मोडायचं माझ्या जिवावर येतं' असें म्हणून रावसाहेबांनी अनुमति देणें (पृ.५५), शृंगारपूर संस्थानांतील दसऱ्याची शिलंगणस्वारी, पृ. १७० वरील नीरापानाचा अुल्लेख, भाषाशुद्धीविषयी सावरकर आणि मराठी मायबोलीचे गृहस्थ, कंकणपूर संस्थानांतील सत्याग्रह, गेला पंचरंगी सामना (हा तर स्पष्टच अुल्लेख आहे) (पृ.२३९) अित्यादि ठिकाणीं कोणत्या प्रत्यक्ष घडामोडींच्या आधारें हें विवेचन चाललें आहे हें सहज ओळखतां येतें.

मताविषयी थोडक्यांत असें सांगतां येअील की त्या मतावर किर्लोस्करी मतांची चांगलीच छाप आहे. परंतु या ठिकाणीं अट्टाहास, कलात्मक अेकांगीपणा पुष्कळच कमी केला आहे. धर्माबद्दलचीं दाजीचीं मतें (पृ. १७७ व पृ. २५७) हीं प्रचारकी थाटाचीं असलीं तरी सारासारविचार दाखवणारीं प्रतिपादनस्थलें या ग्रंथांत बरींच आहेत. "परदेशी दारूगोळ्यानं देशी लोकांच्या महत्त्वाकांक्षा, कल्पकता धुळीस मिळविण्याचं आणि जनतेच्या मनांत देवदास्याची अफू टोचण्याचं पातक महाभाग करीत आहेत" ही देशी लोकप्रिय चित्रपटकारावरील टीका, तामसी हेतूंनीं लडबडलेला नटवेपणा प्रेक्षणीय असला तरी प्रेक्षणार्ह खास नाही ही शृंगार-पूरच्या दसरासमारंभावरील टीका, मुलांच्या मनोविकासाच्या दृष्टीने आअी व बाप यांचीं कर्तव्यें, अहिंसेच्या अतिरेकावरील व्यवहार्य विचार, अस्पृश्योद्धाराच्या नांवाखाली चाललेली मिरासदारी, देवालाच सत्त्वहीन आणि निरर्थक करून टाकणारे दुसऱ्याला देवलसी (?) बनविणारे सनातनी, राममंदिरांचीं आराममंदिरें करण्याची योजना, साधेपणा नि स्वदेशी या तत्त्वांबरोबर गांधीवादांत शिरलेला भोंदूपणा आणि आडमुठेपणा, भाषाशुद्धीविषयी शुद्धि आणि फाजील सोवळेपणा या विषयींचें तारतम्य अित्यादि विचार अत्यंत मननीय आहेत. ते विचार मांडण्याची दाजीची पद्धति परिणामकारक आहे. आपलीं मतें प्रत्यक्ष आचरणांत आणण्यासाठी दाजीने केलेलीं साहसें चित्तवेधक आहेत आणि लोकमत दुरुस्त करण्यासाठी अितकी यातायात करून शेवटीं आपल्या कार्याविषयी दाजीला वाटूं लागणारा निरुत्साह, निराशा, अुद्वेग हीं हृदयस्पर्शी आहेत.

असा हा आपला मित्र दाजी नेहमीं आपल्या स्मरणांत राहील. दाजीचे वाचक दाजीला कधी विसरणार नाहीत. आणि त्याच्याबरोबरच त्याचे प्राणप्रिय मित्र आणि वहिनी, दाजीच्या पत्नी आणि विम्या हेहि आपणांस आपल्या कुटुंबीयांअितकेच प्रिय होतील.

पहिल्या भागाच्या शेवटीं भूकंपांत पडलेला दाजी दुसऱ्या भागांत 'मास्को'हून धावत आला तसाच क्षणभर नैराश्याने 'संपलेला' दाजी तिसऱ्या भागांत पुन्हा आपलें पराक्रम दाखवील अशी आशा आहे.

अनुक्रमणिका

'पुष्पांजली' हा गद्यकाव्याचा अेक रम्य नमुना कै. रवींद्रनाथ ठाकूर यांच्या पद्धतीची वारंवार आठवण करून देणारा आहे. विरह, संगमोत्सुकता, दुर्दम्य आशावाद, अेकांतिकता, अैहिकाच्या नश्वरतेची जाणीव अित्यादि भावना या पुष्पांजलींत काव्यमय गद्यांत अुत्कटपणें मांडल्या आहेत. भाषेचेंहि लेखकास काव्यानुकूल देणें आहे. कल्पनाशक्तीचें सामर्थ्यहि अनेक ठिकाणीं व्यक्त झालें आहे. निसर्गदृश्यांचीं वर्णनें वाचतां वाचतां वाचकास दृष्टिसुख देतात अितकी अर्थवाही रचना या पुष्पांजलींत आहे. हीं पुष्पें ज्या दिव्यतेच्या पायीं वाहिलीं आहेत ती दिव्यता लेखकाच्या प्रतिभारूपाने तरी वाचकास प्रतीत होते. रवींद्रबाबूंचें गूढत्व (mysticism) सोडलें तर ही पुष्पांजली त्यांच्या अनेक गीतांजलींची आठवण देणारी वाटते.

---

# स्त्रियांच्या म्हणी

( ५८ व्या अंकावरून पुढे )

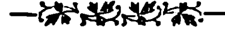
(५४१) फार बायका तेथे पीठ नाही, फार दादा तेथे मीठ नाही.
(५४२) भाअू सक्खा, वैरी पक्का.
(५४३) सासू तशी सून, घराचा गूण.
(५४४) माझें मी वाणीं (वाखाणीं) जग देतें गाऱ्हाणीं.
(५४५) ज्याला नाही लाज, त्याला पृथ्वीचें राज (राज्य).
(५४६) आधीच रडवी, त्यांत माहेरची आडवी.
(५४७) शेतकऱ्यासारखा दाता नाही, कुटल्याशिवाय देता नाही.
(५४८) देव्हारीं असे अन्नपूर्णा, अन् गृहीं अन्नचि मिळेना.
(५४९) अडाणी भट, वाजंत्र्यांचा गजर.
(५५०) म्हाताऱ्याची बाअील लाडकी, भिकाऱ्याचें पोर लाडकें.
(५५१) लिंबावांचून कडू नाही, मयेवांचून रडूं नाही.
(५५२) अहेर खणाचा, गजर वाजंत्र्यांचा.
(५५३) बडा घर पोकळ वासा, पाहिल्या तर ढेकूणपिसा.
(५५४) नाकीं नाही कांटा, रिकामा ताठा.
(५५५) कांही नाही लागत, पायलीची आगत.
(५५६) कांही नाही खात, पातलीचा भात.
(५५७) नको नको, पायलीचे चाखो.
(५५८) ज्याचें नाक नकटें, त्याला सारा गांव चिकटे.
(५५९) लाज नाही मना, कुणी कांही म्हणा.
(५६०) पदरीं पडलें झोंड, हसून करा गोड.

नीलकंठ शंकर नवरे

म. सा. प. (१४-४-९)

अनुक्रमणिका

# हिंदी शास्त्रीय परिभाषेचा प्रश्न



(लेखक—प्रा. दे. द. वाडेकर, अेम्. अे.)

**प्रास्ताविक.**

हिंदुस्थानांत जे अनेक शिक्षणविषयक प्रश्न देशाच्या विशिष्ट राजकीय व सामाजिक परिस्थितीमुळे विशेष महत्त्व पावले आहेत त्यांतच अेक शिक्षणाचें (माध्यम) वाहित्र काय असावें हा आहे. या प्रश्नासंबंधी हिंदुस्थानांत कित्येक वर्षें बराच विचार झाला असून सांप्रत त्यासंबंधी शिक्षणतज्ज्ञांचें मत बहुतांशीं देशी भाषांना अनुकूल असेंच झालें आहे. या मतास अनुसरून सरकारनेहि दुय्यम शिक्षणाच्या शाळांतून द्यावयाचें शिक्षण त्या त्या देशी भाषेंतून द्यावयाची वैकल्पिक परवानगी दिली आहे. याहीपुढे जाअून अुच्च विश्वविद्यालयीन शिक्षणहि देशी भाषेंतूनच देण्याची कल्पना व प्रथात अजून तितका रूढ झालेला नाही; परंतु याहि बाबतींत बनारस विश्वविद्यालयासारख्या संस्था अिंटरपर्यंतचें शिक्षण देशी भाषेंतून देण्याचा प्रयोग करीत आहेत ही समाधानाची गोष्ट आहे.

देशी भाषांतून विविध विषयांचें शिक्षण मुलांस देण्याच्या बाबतींत सर्वांत मुख्य अडचण जर कोणती असेल तर ती म्हणजे शास्त्रीय स्वरूपाचे विषय शिकवितांना भासणारी देशी भाषेंतील शास्त्रीय परिभाषेच्या अभावाची अडचण. भौतिक शास्त्रें हीं आपणांस बहुतांशीं युरोपियन राष्ट्रांची देणगी आहे. गेल्या तीनचारशें वर्षांत युरोपियन देशांत भौतिक शास्त्रांचा अुदय व प्रगति हीं फार झपाट्याने झालीं; आणि साहजिकच या शास्त्रांची रचना करितांना शास्त्रज्ञांना नवीन पारिभाषिक शब्द निर्माण करावे लागले. अर्थात् या परिभाषानिर्मितींत शास्त्रज्ञांनी बहुतेक युरोपियन भाषांची जननी म्हणून प्रथम ग्रीक व नंतर लॅटिन या भाषांतील शब्दसंपत्तीचा सर्रास अुपयोग केला ही गोष्ट अगदी साहजिक आणि सरळच झाली. यामुळे शास्त्रीय परिभाषेच्या रूपाने युरोपियन भाषांत अेका नवीन व विपुल शब्दसंग्रहाची महत्त्वाची भर पडली. शिवाय ही भर मुख्यतः ग्रीक व लॅटिन या सर्वांस सामान्य अशा मूळ भाषांतील असल्याने ती युरोपीय भाषांपुरती थोडीफार अैक्यसंपादकहि झाली. यावरून पाहतां शास्त्रीय परिभाषा ही सर्व देशांतून शक्यतोंवर अेकच असल्यास तीपासून होणारा फायदा व सोय हीं फार महत्त्वाचीं आहेत यांत शंका नाही.

युरोपमध्ये जो भौतिकशास्त्रांचा अुदय व विकास झाला असें वर म्हटलें त्याबरोबरच तिकडे भौतिकेतर (मानविक)[1] शास्त्रांचाहि विकास होत होता ही गोष्ट लक्ष्यांत ठेविली पाहिजे. अर्थात् या विकासाबरोबरच याहि शास्त्रांची परिभाषा बनत होती. किंबहुना 'शास्त्र' (Science) ही संज्ञा कोणत्याहि अेका विशिष्ट अभ्यासविषयापुरती मर्यादित न राहतां ती कोणत्याहि विषयाबद्दल प्रत्यक्ष आणि अनुमान या साधकबाधक प्रमाणपरीक्षणांच्या पद्धतीने केलेला विचार या सर्वसामान्य अर्थाने रूढ झाली; व यामुळे शास्त्रीय विचारांचेंच अेक वेगळें शास्त्र होअून

१. Humanistic.

त्यांचीहि परिभाषा ठरूं लागली. अशा रीतीने 'शास्त्रीय परिभाषा' म्हणजे केवळ भौतिक शास्त्रांतील परिभाषा अेवढाच त्या शब्दसमूहाचा आशय न राहतां कोणत्याहि विषयाचा शास्त्रीय विचार करतांना अुपयोजिलेली परिभाषा असा विस्तृत अर्थ त्यास प्राप्त झाला. या शास्त्रीय परिभाषेने सर्वच युरोपीय भाषा गेल्या कांही शतकांत फार संपन्न झाल्या आहेत यांत शंका नाही.

**प्रारम्भ.**

हिंदुस्थानांत अर्थात्‌च ह्या युरोपीय शास्त्रीय भाषा-परिभाषेच्या द्वारें शास्त्रीय विषयांचें शिक्षण द्यावयाचें म्हटलें तर प्रथमतः ही विदेशी भाषा-परिभाषा शिकण्यांतच विद्यार्थ्यांचा बराच वेळ जाणार; आणि युरोपांतल्याप्रमाणे शास्त्रीय विचार आमच्या देशांत पूर्वी झालेला नसल्याने आमची स्वतःची मूळची शास्त्रीय परिभाषा साहजिकच तयारहि नाही. म्हणूनच हिंदुस्थानांत मुलांना शास्त्रीय विषय शिकवितांना त्या त्या विषयांकरिता देशी परिभाषा निर्माण करण्याचा प्रश्न अुद्भवतो.

आपल्या देशांत तीनचार वर्षांपूर्वी प्रांतांतून काँग्रेसने अधिकारस्वीकार केल्यानंतर साहजिकच प्रांतीय काँग्रेस सरकारांनी शैक्षणिक सुधारणेच्या कार्यास अुत्साहाने हात घातला. मुंबअी सरकारांत या प्रश्नाचा विचार चालू असतांना शास्त्रीय परिभाषेचा प्रश्न पुढे आला. तेव्हा मुंबअी सरकारने आपल्या विचारासाठी आपले अेक शिक्षणाधिकारी प्रो. बी. अेन्. सील, डेप्युटी डायरेक्टर ऑफ पब्लिक अिन्स्ट्रक्शन, यांना या प्रश्नासंबंधी साधकबाधक विचारांचें पत्रक तयार करण्यास सांगितलें. त्यांनी तें तयार केल्यानंतर त्यांत 'शास्त्रीय परिभाषा निश्चित करावयाची तर ती केवळ प्रांतीय नसून अखिलभारतीय स्वरूपाची असावी; व तशी ती असावयाची तर त्यासंबंधी प्रथमतः हिंदुस्थान सरकारतर्फे सेंट्रल ॲडव्हाजरी बोर्ड ऑफ अेज्युकेशन अिन अिंडिया (हिंदुस्थान सरकारचें मध्यवर्ति शैक्षणिक सल्लागारमंडळ) या संस्थेने विचार करून हिंदुस्थान सरकारचें त्याबाबतचें अखिल भारतीय धोरण ठरविलें पाहिजे; म्हणजे मग पुढील कामासाठी योग्य त्या (अखिल भारतीय व प्रांतीय) समित्या नेमून हिंदुस्थानची शास्त्रीय परिभाषा बनवितां येअील' अशा तऱ्हेची विचारसरणी मांडण्यांत आली. त्यामुळे प्रो. सील यांचें हें पत्रक मुंबअी सरकारने पुढील विचारासाठी हिंदुस्थान सरकारच्या मध्यवर्ति शैक्षणिक सल्लागार मंडळाकडे (Central Advisory Board of Education in India) पाठविलें. (नोव्हेंबर १९३९).

यानंतर या सल्लागारमंडळाने हा प्रश्न विचारांत घेअून त्यासंबंधी (१) हिंदुस्थानांतील प्रांतीय भाषांकरिता स्वीकारावयाची शास्त्रीय परिभाषा ही सर्व भाषांस सामान्य असावी, व (२) हें अुद्दिष्ट अिंग्रजी शास्त्रीय परिभाषेचा आयता स्वीकार करूनच अुत्तम रीतीने साध्य होअील, असा आपला अभिप्राय नमूद केला. तथापि या प्रश्नाचा जास्त सावेपाने विचार व्हावा या हेतूने मंडळाने त्यासाठी अेक आठ सभासदांची 'शास्त्रीय परिभाषा समिति' (Scientific Terminology Committee) नेमिली व तिला अधिक सभासद स्वीकृत करण्याचा अधिकार दिला. (मे १९४०).

या समितींत पुढील आठ सभासद होते: (१) सर अकबर हैदरी, अध्यक्ष, (२) सर के. रामुन्नी मेनन, (३) मि. अेस्. सी. त्रिपाठी (ओरिसाचे शिक्षणाधिकारी), (४) मि. डब्ल्यू. अेच्. अेफ्. आर्मस्ट्रॉंग (पंजाबचे शिक्षणाधिकारी), (५) सर झिआअुद्दीन अहमद, (६) पंडित अमरनाथ झा (अलाहाबाद विश्वविद्यालयाचे कुलगुरु), (७) डॉ. यू. अेम्. दाअूदपोटा (सिंधचे

शिक्षणाधिकारी), व (८) हिंदुस्थान सरकारचे अेज्युकेशनल कमिशनर. या समितीने पुढील तीन सभासद स्वीकृत करून घेतले: (९) डॉ. अब्दुल हक (दिल्लीच्या अंजुमान-इ-तरक्की-इ-अूर्दू या संस्थेचे चिटणीस), (१०) डॉ. अेम्. अेस्. भटनगर (पंजाबमधील शास्त्रीय आणि औद्योगिक समन्वेदक) व (११) डॉ.मुजफरोद्दीन कुरेशी (हैदराबादच्या अुस्मानिया विद्यापीठांतील रसायनशास्त्राध्यापक). असे अेकूण या समितीचे अकरा सभासद झाले. या समितीच्या सभा आक्टोबर (१५ व १६) १९४० मध्ये हैदराबादेस भरल्या. त्या वेळीं निजाम सरकारचे शिक्षण-मंत्री व अुस्मानिया विद्यापीठाचे कुलगुरु नबाब महदीयारजंग बहादूर हेहि विशेष निमंत्रणावरून हजर होते. या समितीचा अहवाल व शिफारशी या नुकत्याच हिंदुस्थान सरकारच्या शैक्षणिक सल्लागारमंडळाने आपल्या निर्णयांसह प्रसिद्ध केल्या आहेत. त्यांचाच त्रोटक परिचयपरामर्श या लेखांत घ्यावयाचा आहे.

वरील 'शास्त्रीयपरिभाषासमिती'पुढे विचारासाठी जे कागदपत्र मांडण्यांत आले होते त्यांची माहिती करून घेणें फारच बोधप्रद होणार आहे. कारण या कागदपत्रांवरून व त्यांवरूनच तयार केलेल्या विषयसूचिकेवरून हिंदी शास्त्रीय परिभाषेच्या प्रश्नास मुंबअी सरकारकडून मुळांतच कसें अनिष्ट वळण दिलें गेलें हें स्पष्टपणें दिसून येतें. म्हणून या कागदपत्रांची व विषय-सूचिकेची माहिती प्रथम थोडक्यांत देअून मग समितीच्या निर्णय-शिफारशींकडे वळूं.

**कागदपत्र.**

समितीपुढे ठेविलेल्या कागदपत्रांत अग्रपूजेचा मान अर्थात्‌च मुंबअी सरकारने पाठविलेल्या प्रो. सील यांच्या पत्रकास दिलेला आहे. याशिवाय या पत्रकासंबंधी व त्यांतील विषया-संबंधी माहिती व आपापल्या दृष्टीने विचार प्रदर्शित करणारीं हैदराबादचे शिक्षणाधिकारी, मद्रास सरकार, पंडित अमरनाथ झा, डॉ. अब्दुल हक व डॉ. मुजफरुदिक कुरेशी यांचीं पत्रकेंहि समितीपुढे विचारासाठी ठेवण्यांत आलेलीं होतीं.

१. प्रो. सील यांच्या मूलभूत पत्रकांतील विचारांचा सारांश सामान्यतः पुढीलप्रमाणे देतां येअील. सर्व दर्जोचें शिक्षण देशी भाषांतून देण्यांत यावें हें तत्त्व सर्वमान्य आहे. परंतु त्याकरिता आवश्यक तें शास्त्रीय वाङ्मय व परिभाषा तयार केल्याखेरीज हें तत्त्व परिणामकारक रीतीने अमलांत येअूं शकणार नाही; आणि हें वाङ्मय व परिभाषा तयार करण्याचें काम खासगी ग्रंथकर्त्यांच्या प्रयत्नावर सोंपविल्यास संकुचित व स्थानिक दृष्टीचा प्रादुर्भाव होअून तें हिंदुस्थानच्या सांस्कृतिक अैक्याच्या आड येअील. यासाठी (१) शास्त्रीय परिभाषा ही सार्व-भारतीय पाहिजे व (२) ती बहुतांशीं आंग्लभाषेंतूनच स्वीकृत करावयास पाहिजे. (३) कांही थोडे दुय्यम महत्त्वाचे शब्द खुद्द प्रांतिक भाषांतून, व (४) त्यांच्या संस्कृत अगर पर्शो-अरेबिक यांसारख्या मूल भाषांमधून (मातृभाषांतून) स्वीकारावे लागतील. (५) अशा तऱ्हेची संमिश्र परंतु मुख्यतः **दत्तक घेवविलेली आंग्लरूप परिभाषा नेमून देण्याचें काम** सरकारनेच योग्य त्या सार्वभारतीय व प्रांतिक समित्यांकडून करविलें पाहिजे; व (६) या परिभाषेप्रमाणे न लिहिलेल्या पुस्तकांच्या अुपयोगास बंदी करून (७) शास्त्रीय शिक्षकांस अगर ग्रंथकर्त्यांस अितर स्वतंत्र परि-भाषा वापरण्याची मुभा न ठेवितां (८) **ही सरकारमान्य परिभाषाच वापरण्याची सक्ती** केली पाहिजे. (९) अशा रीतीने तयार झालेल्या पुस्तकांचाच अुपयोग शिक्षणसंस्थांनी सतत करीत राहिल्यास कोणतीहि परिभाषा रूढ व सर्वमान्य होअूं शकेल.

प्रो. सील यांच्या पत्रकांतील मुख्य विचारसरणी या प्रकारची आहे. याशिवाय त्यांच्या पत्रकांत त्यांनी आपल्या मुख्य सिद्धांताच्या (म्हणजे हिंदी शास्त्रीय परिभाषा ही मुख्यतः अिंग्रजींतून अुसनवारलेली पाहिजे याच्या) समर्थनार्थ कांही युक्तिवाद मांडले आहेत; शास्त्रीय-संज्ञांचें अेक कामचलावू वर्गीकरण दिलें आहे; व हिंदी शास्त्रीय परिभाषेची जरूरी असलेल्या शास्त्रांची अेक तात्पुरती यादीहि दिली आहे. पैकी त्यांचे मुख्य युक्तिवाद पुढीलप्रमाणे आहेत:

१. सर्व हिंदुस्थानांत अेकच परिभाषा असणें हेंच राष्ट्रीय भावनांना अनुरूप होअील, व त्यायोगें संस्कृत व पर्शो-अरेबिक पक्षांचीं भांडणें मिटतील व दोन वेगळ्या परिभाषा बनविण्याची आपत्ति टळेल. शिवाय, अर्वाचीन शास्त्र ही सर्वच पश्चिमेची देणगी आहे; आणि पाश्चात्य असो कीं पौर्वात्य असो, ज्ञान हें ज्ञान असल्याने पाश्चात्य शास्त्रीय ज्ञानाबरोबर पाश्चात्य परिभाषाहि स्वीकारण्यांत स्वाभिमान दुखावण्याचें कांही कारण नाही. २. पाश्चात्य शब्द स्वीकारल्याने देशी भाषांचें ध्वनिमाधुर्य व प्रवाह बिघडेल हाहि युक्तिवाद देशी भाषांची व्यंजनस्वरात्मक प्रकृति पाहिल्यास टिकत नाही; आणि शिवाय परदेशी शब्दांचा स्वीकार करतांना त्यांच्या अुच्चारांत थोडा फरक करण्यासहि हरकत नाही. ३. परदेशी शब्दांस देशी शब्दांचें कल्पनासाहचर्य लाभत नाही हाहि आक्षेप टिकत नाही. शब्द मूळचे स्वीकारले जातात ते त्यांच्या कल्पनासाहचर्यामुळे नसून त्यांच्या अंगच्या सोयीस्करपणामुळे होय; आणि शब्दांस प्राप्त झालेलें कल्पनासाहचर्य हें मूळचें नसून तें दीर्घ अुपयोगाने प्राप्त होतें. ४. कोणत्याहि भाषेच्या वाक्यतन्त्रावर जोपर्यंत परिणाम होत नाही तोपर्यंत त्या भाषेंत होणाऱ्या परकी शब्दांचा भरणा आक्षेपार्ह असूं नये. अिंग्रजी भाषेंत अफाट ब्रिटिश साम्राज्यांतील अनेक भाषांतील शब्दांचा भरणा झाला आहे. ५. पाठ्यपुस्तकांच्या लेखकांतील अनिर्बंध स्पर्धेमुळेच शेवटीं अिच्छित प्रकारची परिभाषा आपोआप ठरून जाअील हीहि कल्पना अिष्ट नाही. या अनिर्बंध (Laissez faire) धोरणामुळे पुष्कळसे श्रम वायां जातील, आणि मुख्य प्रश्नाची सोडवणूक लांबणीवर मात्र पडेल. ६. शास्त्रविषयांच्या शिक्षकांच्या नुसत्या तोंडी शिकवण्यावरहि प्रमाणभूत परिभाषा ठरविण्याचें काम अवलंबून ठेवितां येत नाही, कारण त्यामुळे विषयांत भयंकर बजबजपुरी माजेल. ७. आपले विद्यार्थी युरोपीय विद्यापीठांत अुच्च अभ्यासासाठी व समन्वेषासाठी जावयाचे असतात, व त्यांना शास्त्रीय समित्यांचीं नियतकालिकें व अहवाल वाचावयाचे असतात. त्यासाठी अिंग्रजी परिभाषाच येथीलहि शिक्षणांत वापरणें अिष्ट होअील. शिवाय खेडेगांवांतील अगदी गरीब विद्यार्थ्यांसहि विद्यापीठीय शिक्षण घेणें सुलभ व्हावयाचें असल्यास खेडेगांवी व शहरी शिक्षणांत भेद न ठेवतां खेडेगांवी शिक्षणांतहि अिंग्रजी परिभाषेचा अुपयोग अिष्ट होअील. शिवाय पुष्कळसे अिंग्रजी पारिभाषिक व शास्त्रीय शब्द हे व्यापारांतील-कारखान्यांतील वगैरे कामकरी मंडळींच्या अुपयोगाने पूर्वीच स्वीकृत झाले असून त्यांना आता हाकून देतां येत नाही. सारांश, शास्त्र हें जागतिक आहे; व म्हणून शास्त्रीय परिभाषाहि कांही मर्यादेपर्यंत तशीच असावी.

२. हैदराबादच्या शिक्षणाधिकाऱ्यांनी समितीस सादर केलेल्या पत्रकांत शास्त्रीय परिभाषेच्या प्रश्नाबद्दल निजाम सरकार व अुस्मानिया विद्यापीठ यांच्या धोरणाचा खुलासा केला आहे. अुस्मानिया विद्यापीठांत अुच्च पदवीपरीक्षेपर्यंतचें सर्व शास्त्रीय व साहित्यिक शिक्षण अुर्दू या देशी भाषेंतून द्यावयाचें असें धोरण आरंभापासूनच आहे हें मशहूर आहे. या शिक्षणकार्यासाठी अुपयुक्त अशी ग्रंथसंपत्ति निर्माण करण्यासाठी निजाम सरकारने कित्येक वर्षांपूर्वी 'ट्रान्सलेशन ब्यूरो' नांवाचें खातें निर्माण करून व त्यावर लक्षावधि रुपये खर्च करून विपुल ग्रंथरचना करवून घेतली आहे. या ग्रंथरचनेच्या कामांत साहजिकच अुस्मानिया विद्यापीठास शास्त्रीय

परिभाषेसंबंधाने आपलें धोरण ठरवावें लागलें. तें धोरण असें की (१) शास्त्रीय विषयांतील आंतरराष्ट्रीय नामकरणपद्धति[१] ही जशीच्या तशी स्वीकारावी व ती अिंग्रजी व अुर्दू या दोन्हीं लिपींत लिहावी; (२) तसेंच आंतरराष्ट्रीय प्रतीकें आणि प्रतीकसूत्रें[२] हींहि जशींच्या तशीं स्वीकारावीं; आणि (३) बाकीच्या सर्व परिभाषेच्यां बाबतींत भाषांतरपद्धति स्वीकारून संज्ञांचें अुर्दूत भाषांतर, अिष्ट तर नवीन शब्द बनवून, करण्यांत यावें. अशा या त्रिवर्गीकृत शास्त्रीय परिभाषेंत—आणि परिभाषेचें हेंच वर्गीकरण शास्त्रीय आहे— तिसऱ्या प्रकारच्या पारिभाषिक शब्दांची (म्हणजे अुर्दूत **भाषांतरित,** अिंग्रजींतून जसेच्या तसे स्वीकारलेले नव्हत) संख्या सर्वांत मोठी असणार; आणि देशी भाषेंतून शिक्षण द्यावयाचें तर हेंच धोरण युक्त आहे यांत शंका नाही. या कारणास्तव प्रो. सील यांचा अिंग्रजी परिभाषा दत्तक घेण्याचा सिद्धांत (की ज्याप्रमाणे शास्त्रीय परिभाषेपैकीं सुमारें शेंकडा ८० शब्द अिंग्रजी असणार तो) देशी भाषांतून शिक्षण देण्याच्या धोरणाचा खंबीर पुरस्कार करणाऱ्या निजाम सरकारच्या शिक्षणाधिकाऱ्यांस मान्य नाही. किंबहुना, प्रो. सील यांच्या सिद्धांताचा स्वीकार म्हणजे आजवर शिक्षणाचें वाहित्र म्हणून अिंग्रजी भाषेचा होत असलेला अयोग्य पुरस्कार पुढेहि तसाच चालू ठेवणें होय असेंच या शिक्षणाधिकाऱ्यांचें मत आहे. प्रो. सील यांनी सुचविलेल्या हिंदुस्थान सरकारच्या शैक्षणिक सल्लागारमंडळाने शास्त्रीय परिभाषाप्रश्नासंबंधांत नेमावयाच्या अखिल भारतीय मंडळाची कल्पना त्यांस पसंत असून या मंडळाने अुस्मानिया विद्यापीठांतील अनुभवानुसार पारिभाषिक वर्गीकरण, भाषांतर किंवा स्वीकार या संबंधी अुद्भवणाऱ्या प्रश्नांचा निर्णय देणें हें मंडळाचें कर्तव्य असावें असें त्यांचें मत आहे. मात्र, प्रो.सील यांनी अुर्दू भाषेचा जो पर्सो-अरेबिक भाषांत अंतर्भाव केला तो त्यांस सर्वस्वीं मान्य नाहीं. अुर्दू भाषेंतील क्रियापदें व्रजभाषेंतून घेतलेलीं असल्याने अुर्दू ही अेक संमिश्र स्वरूपाची भाषा आहे; आणि म्हणून अितर कोणत्याहि भाषेपेक्षा सार्वभारतीय शास्त्रीय परिभाषेसाठी मूलभाषा म्हणून अुपयोजिली जाण्याचा तिचा अधिकार अधिक मोठा आहे; व याच दृष्टीने अुस्मानिया विद्यापीठांत तयार झालेली प्रस्तुतची अुर्दू शास्त्रीय परिभाषा ही सार्वभारतीय परिभाषा म्हणून चांगली अुपयोगी पडूं शकेल असें त्यांचें मत आहे.

३. मद्रास सरकारने सादर केलेल्या पत्रकांत मद्रासकडे परिभाषाविषयक झालेल्या मागील सरकारी प्रयत्नाचा निर्देश करण्यांत येअून मद्रास सरकारनेच नवीन नेमलेल्या अेका समितीचा त्यास नुकताच सादर झालेला अहवालहि दिलेला आहे. अि.स. १९२३ सालीं मद्रास सरकारने आपल्या अिलाख्यांतील चार मुख्य भाषांत (कन्नड, तेलुगु, तामीळ व मल्याळम्) शास्त्रीय पारिभाषिक शब्दांच्या याद्या तयार करण्यासाठी अेक समिति नेमिली होती व तिने १९३१ सालीं हें काम संपविल्यानंतर या याद्या सरकारने छापल्या. परंतु त्यांस विद्वन्मान्यता न मिळाल्यामुळे सरकारनेहि त्यांस शालेय अुपयोगासाठी विशेष अशी पसंती दर्शविली नाही. अलीकडे (१९३८-३९) मद्रास सरकारने दुय्यय शाळांतील शिक्षणांत देशी भाषा हें वाहित्र म्हणून अुपयोजिण्याचें ठरविल्याने या प्रश्नास अधिक महत्त्व प्राप्त झालें आहे; आणि म्हणून जून १९४० मध्ये सरकारने अिलाख्यांतील प्रचलित देशी भाषांत, त्यांना सामान्य अशी प्रमाणभूत शास्त्रीय परिभाषापद्धति तयार करण्याबाबत, सामान्य तत्त्वें ठरविण्यासाठी ना. श्रीनिवासशास्त्री यांच्या अध्यक्षतेखाली अेक समिति नेमिली. याहि समितीपुढे अितर कागदपत्रांबरोबर (प्रो. परांजपे व प्रो. सोमयाजी यांचीं पत्रकें) प्रो. सील यांचेंहि पत्रक होतेंच. समितीने आपल्या अहवालांत प्रो. सील यांच्या सार्वभारतीय शास्त्रीय परिभाषेच्या कल्पनेचें स्वागत

---

१. Nomenclature. २. Symbols and Formulæ. ३. Terminology.

केलें असून अशी सार्वभारतीय परिभाषा तयार झाल्यानंतर तिच्या अनुरोधाने प्रांतीय परिभाषा सुधारून घेतां येतील असा अभिप्राय व्यक्त केला आहे. समितीने दक्षिण हिंदुस्थानांतील भाषांत त्यांना सामान्य अशी प्रमाणभूत शास्त्रीय परिभाषापद्धति तयार करण्याबाबतचीं सामान्य तत्त्वें पुढीलप्रमाणे ठरविलीं आहेत :– (१) हल्ली खालच्या शिक्षणांत अुपयोगांत असलेले परदेशी शास्त्रीय पारिभाषिक शब्दांचे त्या त्या दक्षिणभारतीय भाषेंतील पर्यायशब्द हे रूढ झालेच आहेत व ते तसेच शिक्षणांत स्वीकारावेत. अितरहि (नैसर्गिक पदार्थ अगर घटना अित्यादिकांचीं नांवें वगैरे) दक्षिणभारतीय भाषेंतील रूढ शास्त्रीय शब्द तसेच स्वीकारावेत. या प्रकारच्या शब्दांचा समूह त्या त्या भाषेचा वेगवेगळा असेल. (२) साम्यदर्शक (Conceptual) किंवा गुणधर्मवाचक (Abstract) कल्पना व्यक्त करण्याकरिता किंवा त्या प्रकारचें नामकरण करण्यासाठी सर्व दक्षिणभारतीय भाषांना सामान्य अशी प्रमाणभूत परिभाषा तयार करणें जरूर आहे; आणि त्यासाठी द्राविडी भाषांकरिता संस्कृतचा व अुर्दूकरिता फारशी-अरबीचा आधार घ्यावा. या प्रकारच्या शब्दांचा समूह साहजीकच लहान असेल. (३) वरील दोन्ही प्रकारांत न बसणारी अितर परिभाषा अिंग्रजींतून अेनजिनसी घ्यावी व ती दक्षिणभारतीय लिप्यांतून (जरूर तर पुढे कंसांत मूळ अिंग्रजी स्वरूपासह) लिहावी. (४) गणितादि शास्त्रीय पुस्तकांत अरबी अंक व अिंग्रजींत रूढ असलेलीं चिन्हें कायम ठेवावीं. सरकारने विशिष्ट व सामान्य समित्या नेमून या तत्त्वांनुसार परिभाषा तयार करवून घ्यावी व ती प्रस्तुत समितीने पसंत केल्यावर लेखक, प्रकाशक, शिक्षक व परीक्षक यांनीं तिचा अुपयोग करण्याबद्दल सरकारने सक्तीचा हुकूम काढावा. मात्र ठराविक काळानंतर योग्य अधिकाऱ्यांकडून या परिभाषेची फेरतपासणी व सुधारणा होत राहील अशी तरतूद सरकारने करावी; म्हणजे शेवटीं सर्वांना सामान्य व सर्वांना स्वीकार्य अशी परिभाषा तयार होअून तिच्या अुपयोजकांस प्रतिस्पर्धी परिभाषांचा मोह राहणार नाही.

४. पंडित अमरनाथ झा यांनी 'हिंदी भाषांतील शास्त्रीय परिभाषा' या आपल्या पत्रकांत शास्त्रीय परिभाषा तयार करण्याबाबत प्रांतांप्रांतांतून आजवर जे प्रयत्न झाले त्यांचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. या आढाव्यांत बडोदें सरकारने प्रो. टी. के. गज्जर यांच्या मार्फत अि. स. १८८८ सालापासून देशी भाषांत शास्त्रीय ग्रंथांची निर्मिति करविण्यासाठी केलेल्या आद्य प्रयत्नांचा सादर अुल्लेख प्रथमतःच केलेला आहे. हिंदींतील काशीची नागरी प्रचारिणी सभा, प्रयागची विज्ञानपरिषद्, व श्री. सुखसंपत्तिराय भंडारी यांचा अिंग्रजी-हिंदी कोश अित्यादिकांच्या प्रयत्नांचा अुल्लेख पंडित झा यांनी केला आहे. बंगालींत बंगीय साहित्य परिषद् व कलकत्ता विद्यापीठ यांचेहि प्रयत्न अुल्लेखनीय आहेत. मराठी आणि गुजराथी भाषांतील कार्याची माहिती त्यांना नाही; परंतु बंगाली आणि हिंदी परिभाषांत बरेंच साम्य असून या परिभाषा मराठी व गुजराथी भाषकांसहि सुलभ वाटतील अशी पंडितजींची अटकळ आहे. अुर्दूमधील अंजुमान अि-तरक्की-अि अुर्दू व अुस्मानिया विद्यापीठ यांच्या प्रयत्नांमुळे बरेंच कार्य झालें आहे. बिहार सरकारने नेमिलेल्या 'हिंदुस्थानी समिती'नेहि हिंदी व अुर्दू या दोन्ही भाषांत अुपयोजितां येतील अशा शोधिलेल्या किंवा बनविलेल्या पारिभाषिक शब्दांच्या याद्या अलीकडे तयार केल्या आहेत. तसेंच 'आक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस' या प्रकाशक संस्थेनेहि अलीकडे (१९३९) प्रसिद्धिलेली 'पारिभाषिक शब्दांची यादी' ही (अिंग्लिश, अुर्दू, हिंदी व मराठी) कित्येक दृष्टींनी अुद्बोधक आहे. अुदाहरणार्थ, या यादींतील हिंदी व मराठी पारिभाषिक शब्दांची कलकत्ता विद्यापीठाच्या यादींतील शब्दांशीं तुलना केली असतां या तिन्ही

भाषांत कित्येक शब्द अभिन्न असल्याचें स्पष्ट होतें. किंबहुना, हिंदी, मराठी व बंगाली (आणि गुजराथीहि ?) भाषांत हजारों शब्द (संस्कृतोत्पन्न असल्याने) अभिन्नच असल्याचें दाखवितां येईल. (अर्थात्‌च या भाषांस व त्यांच्या भाषकांस अेकच परिभाषा अुपयोजितां येईल.) अुर्दूने अरबी व फारशी भाषांचा मूलाधार अुपयोजिल्यामुळे हिंदी, बंगाली, मराठी व गुजराथी प्रांतांत अुर्दू परिभाषा समजणार नाही असेंहि आपलें मत पंडितजींनी नमूद केलें आहे. तसेंच, नागरी प्रचारिणी सभा, बिहार हिंदुस्थानी समिति, विज्ञान परिषद् व अंजुमान तरक्की-अि-अुर्दू या संस्थांनी आपआपल्या परिभाषा तयार करतांना स्वीकारलेलीं मूलभूत तत्त्वेंहि पंडितजींनी माहितीकरिता आपल्या पत्रकांत नमूद केलीं आहेत. परंतु विस्तारभयास्तव त्यांचा येथे जास्त अुल्लेख करतां येत नाही. त्यांच्या पत्रकाच्या शेवटीं त्यांनी काढलेला निष्कर्ष मात्र येथे मुद्दाम नमूद केला पाहिजे : संस्कृतोत्पन्न शास्त्रीय परिभाषा ही हिंदवासीयांपैकी अेका मोठ्या बहुसंख्य लोकसमूहास आकलनीय होणार असली, तरी त्यांच्यापैकी दुसऱ्या अेका महत्त्वाच्या लोकसमूहास फारशी किंवा अरबीमूलोत्पन्न शब्द जास्त परिचित वाटतील; या वस्तुस्थितीकडे दुर्लक्ष्य करितां येत नाही. यांपैकी कोणत्याहि लोकसमूहास केवळ संस्कृतमूलोत्पन्न किंवा केवळ अरबी-फारशी-मूलोत्पन्न परिभाषा स्वीकारण्याची सक्ति करण्याचा प्रयत्न केल्यास कटु वाद अुत्पन्न होतील. बरें, संस्कृत किंवा अरबी-फारशी आधारावर सर्व शास्त्रांतील सर्व पारिभाषिक शब्द बनवितां येतील हें शक्य नाही; आणि नवीन बनविण्याचे शब्द केवळ संस्कृत किंवा केवळ अरबीमधूनच घेण्याची मर्यादा स्वीकारल्यास जातीय बेबनावहि अुत्पन्न होअील. शिवाय, हिंदुस्थानांत अिंग्रजी पारिभाषिक शब्द सांप्रत मूळचेच अुपयोगांत व आकलनीय असून तेच पुढेहि तसेच अुच्चशास्त्राभ्यासकांस आकलनीय व अुपयुक्त राहतील. त्यांचाच (अिंग्रजी पारिभाषिक शब्दांचा) स्वीकार केल्याने त्यांचे हिंदी पर्यायशब्द बनविण्यांत खर्च होणारी कार्यशक्ति व काल यांचा अपव्यय वांचेल; व हे (अिंग्रजी) पारिभाषिक शब्द प्रत्येक युरोपियन भाषेंत बहुतेक अेकच असल्याने त्यांच्या ज्ञानामुळे परदेशी शास्त्रीय ग्रंथ व नियतकालिकें हींहि सुगम होतील. या सर्व कारणांसाठी सर्व हिंदी भाषांतील सर्व शास्त्रीय लिखाणांत अिंग्रजी परिभाषेचा स्वीकार करणें अिष्ट आहे.

५. डॉ. अब्दुल हक यांनीहि आपल्या पत्रकांतील अेका परिच्छेदांत शास्त्रीय परिभाषा बनविण्यासंबंधांत अुर्दूत झालेल्या कार्याचें अैतिहासिक वृत्त दिलें आहे. या वृत्तांत अेकोणिसाव्या शतकांत बंडापूर्वीच्या काळांत दिल्ली कॉलेज या संस्थेने किती मोठें (सुमारे २०० पुस्तकें), विविध व अुपयुक्त कार्य केलें याचें व अलीकडे म्हणजे चालू शतकांत अुस्मानिया विद्यापीठ व अंजुमान-अि-तरक्की-अि-अुर्दू यांनी तेंच कार्य कसें जोमदार रीतीने चालू ठेविलें आहे याचें अुपयुक्त वर्णन आलें आहे. आणखी अेका परिच्छेदांत त्यांनी हिंदी परिभाषेच्या प्रश्नाबद्दल आपली सर्वसामान्य भूमिका सांगितली आहे. हिंदुस्थानांत शास्त्रीय परिभाषा ठरवावयाची ती अखिल भारतीय स्वरूपाची म्हणजे सर्व भाषांस सामान्य अशी ठरवावयाची झाल्यास ती मध्यवर्ति राजकीय सत्तेने– ब्रिटिश किंवा हिंदी– सक्तीने लादल्याशिवाय शक्य नाही. परंतु प्रस्तुत राजकीय घटनांचा प्रवाह पाहतां, ब्रिटिश सरकार आपल्या हिंदुस्थानांतील राजकीय सत्तेचें वितरण करीत आहे; आणि हिंदुस्थानांतील दोन मोठ्या जमातींपैकी कोणत्याहि अेका जमातीस आपली भाषा ही सर्वसामान्य हिंदी परिभाषेचा मूलाधार म्हणून दुसऱ्या जमातीवर लादतां येअील अेवढें राजकीय वर्चस्व अेकाच पक्षास देणारी हिंदी राज्यघटना केव्हाहि संस्थापित होणार नाही. तेव्हा अशा रीतीने कोणतीहि अखिल भारतीय स्वरूपाची सर्वसामान्य

अनुक्रमणिका

परिभाषा ब्रिटिश किंवा हिंदी राजकीय सत्तेकडून लादली जाणें शक्य नसल्याने, प्रश्न असा अुपस्थित होतो की हिंदुस्थानांतील असंख्य भाषांची असंख्य परिभाषानिर्मिति नियंत्रित करण्याच्या दृष्टीने दुसरा पर्याय कोणता? या दृष्टीने पाहतां, शक्य तितक्या जास्त भाषांच्या प्रकृतीस जमणाऱ्या सामान्य परिभाषा बनविणें हें आपणांपुढील ध्येय होय; आणि त्यासाठीं **हिंदी भाषांचे परस्परसाम्यदृष्ट्या कमींत कमी समूह** आपणांस बनविले पाहिजेत. असे समूह दोन होत :– (१) आर्य (यांतच अूर्दूचा समावेश होतो) व (२) द्राविड; आणि म्हणून हिंदुस्थानाला दोन परिभाषांची जरूरी आहे (आणि या दोन्हींतहि अेक सामान्य भाग म्हणून आंतरराष्ट्रीय परिभाषेचाहि अंतर्भाव होअीलच). पैकी आर्यभाषासमूहासाठी अूर्दूत झालेलें परिभाषीय कार्य आर्योत्पन्न भाषांस (बंगाली, मराठी, गुजराथी, सिंधी, पंजाबी अित्यादि) सामान्य अशा परिभाषेला मूलाधार सहज होअील. शेवटच्या परिच्छेदांत हकसाहेबांनी आपला अेकंदर निष्कर्ष नमूद केला आहे. त्यांच्या मतें अूर्दू भाषेजवळ आजच अशी परिभाषा आहे की तिचा कोणत्याहि आर्यभाषेस सहज स्वीकार करतां येअील; आणि तो झाल्यास तीनचतुर्थांश हिंदुस्थानास सर्वसामान्य परिभाषा पुरविली असें होअील; आणि याच तत्त्वावर द्राविड प्रांतासाठींहि सर्वसामान्य परिभाषा बनवितां येअील. परिभाषेचा प्रश्न फक्त याच मार्गाने सोडवितां येअील. मात्र जर दुर्दैवाने हिंदी भाषेच्या पक्षपात्यांनी, आज अूर्दूत अुपलब्ध असलेल्या परिभाषेच्या संस्कृत पर्यायाचा आग्रह धरला तर हिंदुस्थानांत अेकंदर तीन परिभाषा होतील :– अूर्दू व संस्कृत या दोन परिभाषा अिंडोआर्यन् भाषाप्रदेशासाठी, व द्राविड ही द्राविड प्रांतासाठी. म्हणून प्रो. सील यांची अिंग्रजींतून विपुलपणें यथास्थित अुचललेल्या सर्वसामान्य अखिल भारतीय परिभाषेची कल्पना ही अिष्टहि नाही आणि शक्यहि नाहीं. कोणतेंहि सुधारलेलें व प्रगतिप्रिय राष्ट्र परकी परिभाषेचा सर्रास भरणा आपल्या भाषेंत करीत नाही. अशा तऱ्हेचा भरणा केल्यास नेभळटपणा पसरेल[1], भाषा विद्रूप होअील व तिची प्रकृति दडपून जाअून तिचा आपलेपणा नाहीसा होअील. **युरोपांतील प्रत्येक देशाची स्वतःची शास्त्रीय परिभाषा**– तींत थोडा सार्वराष्ट्रीय भाग असला तरी– **वेगळी आहे**; आणि म्हणून अशी परिभाषा बनविण्याच्या निर्बुद्ध अुद्योगांत शक्तीचा अपव्यय करण्यापेक्षा अिंडो-आर्यन व द्राविड अशा दोन परिभाषा बनविणें हाच मार्ग समंजसपणाचा होअील.

६. डॉ. मुझफरुद्दीन कुरेशी यांनी आपल्या पत्रकांत अुस्मानिया विद्यापीठांत पूर्ण विचारान्तीं स्वीकारण्यांत आलेल्या परिभाषाव्यवस्थेचें स्वरूपदिग्दर्शन केलें आहे. शास्त्रीय परिभाषेचे दोन स्पष्ट विभाग पडतात : (१) सार्वराष्ट्रीय (यांत नामकरणपद्धति व चिन्हपद्धति यांचा अंतर्भाव होतो), आणि (२) राष्ट्रीय (यांत साम्यकल्पना, गुणधर्म, क्रिया, अुपकरणें, आकृति यांचा अंतर्भाव होतो). पैकी सार्वराष्ट्रीय परिभाषा ही अिंग्रजी स्वरूपांत (कांही अपवादांसह) स्वीकारण्यांत आली आहे; आणि राष्ट्रीय परिभाषेच्या संबंधांत मात्र (अिंग्रजी शब्दांस) आधीच अुपलब्ध असलेल्या अुर्दू पर्यायांचा स्वीकार करून बाकीच्या ठिकाणीं नवीन अुर्दू शब्द बनविले आहेत. प्रो. सील यांची अिंग्रजी शब्दांच्या आयत्या स्वीकाराची सूचना मान्य केल्यास सुमारें ५००० परदेशी शब्द त्यांच्या साधितांसह स्वीकारावे लागतील; आणि ते पचविणें हें कोणत्याहि देशी भाषेच्या आवाक्याबाहेरचें आहे. युरोपियन भाषांतहि ही परिभाषा सर्वसामान्य आहे असें नाही. हिंदुस्थानांतील अितर भाषांनी अुर्दूप्रमाणे अुपर्युक्त मार्ग स्वीकारल्यास 'सार्वराष्ट्रीय' परिभाषा ही देशांतील सर्व भाषांस सामान्य होअील. 'राष्ट्रीय' परिभाषेच्या विभागांत

१. Demoralising effect.

मात्र, हिंदुस्थानासाठी अेकच अेक राष्ट्रीय भाषा असल्याशिवाय अैक्य साध्य होणार नाही. परंतु डॉ. हक यांनी सुचविल्याप्रमाणे, हिंदुस्थानांतील भाषा आर्यन व द्राविडी अशा दोन भाषासमूहांत विभागून व त्यांपैकी प्रत्येक विभागापुरती सामान्य राष्ट्रीय परिभाषा बनवून, **भाषिक भेद कमी करतां येतील.** अुस्मानिया विद्यापीठांतील राष्ट्रीय परिभाषाविभाग अशा तऱ्हेने बनविण्यांत आला आहे की त्यांत अुर्दू भाषेच्या प्रकृतीला अनुसरून पर्शो-अरेबिक व संस्कृत या दोन्ही मूळभाषांतून शब्द घेतले आहेत. या कारणाने ही परिभाषा आर्यभाषांसाठी सामान्य परिभाषा म्हणून अुपयोगी पडेल.

## सरकारी शा. प. स.

हिंदुस्थान सरकारच्या मध्यवर्ति शैक्षणिक सल्लागारमंडळाने नेमलेल्या शास्त्रीय परिभाषासमितीपुढे परिभाषाविषयासंबंधाने जे कागदपत्र ठेवण्यांत आले त्यांचें स्थूल स्वरूप वरीलप्रमाणे आहे. या कागदपत्रांतून निष्पन्न होणारे खालील चारपांच मुद्दे सरकारी शास्त्रीय-परिभाषा-समितीच्या विचारासाठी व निर्णयासाठी विषयसूचिकारूपाने पुढे ठेवण्यांत आले:— (१) सबंध हिंदुस्थानासाठी सर्वसामान्य शास्त्रीय परिभाषा ठरवावी किंवा कसें; व ती ठरवावयाची तर तिचा मुख्य भाग पुष्कळसा अिंग्रजी परिभाषेंतून आयताच दत्तक घ्यावा किंवा कसें; (२) प्रत्येक हिंदी भाषेस (अ) अिंग्रजी (म्हणजे सार्वभारतीय), (ब) विशिष्टभाषीय, व (क) संस्कृत किंवा पर्शो-अरेबिक अशी त्रिविभागात्मक शास्त्रीय परिभाषा असावी किंवा कसें; (३) शास्त्रें विविध आहेत तर त्या सर्वांचाच प्रमाणभूत परिभाषा ठरविण्याच्या प्रश्नांत अेकदम अन्तर्भाव करावा किंवा नाही; (४) मध्यवर्ति शैक्षणिक सल्लागारमंडळाने अेक कायमचें विचारणामंडळ (Board of Reference), की ज्याचीं मतें सर्व शैक्षणिक अधिकारी व संस्था यांनी स्वीकारावींत असें, नेमावें किंवा काय; व (५) सभेंत अुपस्थित होणारे अितर प्रश्न.

वर दिलेल्या कागदपत्रांचा व अुपक्रमणिकेचा विचार करून शास्त्रीय परिभाषासमितीने आपला अहवाल व शिफारशी केल्या आहेत. प्रथमतः समितीने परिभाषेच्या प्रश्नाचा विचार करावयाचा तो शिक्षणाच्या सर्वच— म्हणजे प्राथमिक, दुय्यम व अुच्च— अवस्थांना अनुलक्षून करावयाचें ठरविलें; आणि कोणत्याहि **विशिष्ट** शास्त्रांस अनुलक्षून या प्रश्नाचा विचार करणें कठीण असल्याने समितीने त्या प्रश्नाच्या सर्वसामान्य स्वरूपाचाच विचार करण्याचें निश्चित केलें. या धोरणाप्रमाणे समितीने पुढीलप्रमाणे शिफारशी केल्या:—

(१) अखिल भारतीय परिभाषेच्या प्रश्नासंबंधांत अडचणी असल्या तरीहि, **अखिल** हिंदुस्थानाच्या दृष्टीनेच त्याबाबत सामान्य असा जो मार्ग काढावयाचा तो काढावा. या बाबतींत प्रमुख प्रांतिक भाषांच्या दृष्टीने पूर्वी झालेलें व प्रस्तुत होणारें कार्यहि विचारांत घ्यावें. स्वीकारावयाचे पारिभाषिक शब्द शक्य तितके काटेकोर (अव्यभिचरित) (Precise) व सोपे असावे, म्हणजे ते शैक्षणिक लोकांना आणि अितरेजनांनाहि सहज समजतील.

(२) आजच बरेचसे अिंग्रजी पारिभाषिक व शास्त्रीय शब्द अखिल हिंदुस्थानांतील पुष्कळशा लोकांना परिचित असल्याने, व विशेषतः, शास्त्राभ्यासाच्या अुच्चतर अवस्थेंतील सार्वराष्ट्रीय शास्त्रीय परिभाषास्वीकाराच्या जागतिक प्रवृत्तीमुळे, समितीने असें मत बनवलें की (अ) जेथे अिंग्रजी स्वरूपांतील सार्वराष्ट्रीय पारिभाषिक शब्द हिंदुस्थानांत आधीच सर्वसाधारण अुपयोगांत आहेत तेथे ते कायम ठेवावेत; आणि अितर बाबतींतहि अशा शब्दांचे (म्हणजे अिंग्रजी स्वरूपांतील सार्वराष्ट्रीय शब्दांचे) हिंदी पर्यायशब्द बनविण्यापूर्वी तेच मूळ शब्द हिंदुस्थानांतील

अुपयोगासाठीहि शक्यतो स्वीकारण्याच्या प्रश्नाचा प्रथम विचार करावा. हिंदी शास्त्रीय परिभाषेचा हा पहिला म्हणजे सार्वराष्ट्रीय विभाग होय. (ब) या सार्वराष्ट्रीय परिभाषेत, विशेषतः शिक्षणाच्या आधीच्या अवस्थांतून, देशाच्या सर्व भागांत स्वीकारणीय अशा खास हिंदी शब्दांची पुरवणी जोडली पाहिजे; आणि हिंदुस्थानी (अुत्तरहिंदुस्थानांतील) व द्राविडी (दक्षिणहिंदुस्थानांतील) अशा दोन स्थूल भाषासमूहांसाठी सामान्य परिभाषा बनविणें हें शक्य व अिष्ट होअील. आधीच अुपयोगांत असलेलें अथवा नवीन बनविलेले परंतु सोपेसे शब्द त्या त्या भाषासमूहांत सहज समजतील. महित[1] भाषांवर आधारलेल्या जाड्या किंवा पंडिती शब्दांस अुत्तेजन देअूं नये. हिंदी शास्त्रीय परिभाषेचा हा दुसरा म्हणजे खास भारतीय विभाग होय. (क) हिंदी शास्त्रीय परिभाषेच्या तिसऱ्या म्हणजे प्रांतीय किंवा केवळ स्थानिक विभागांत प्रांतिकभाषाविशिष्ट व सामान्य जनांच्या अुपयोगांतील शब्दांचा अंतर्भाव होअील. शिक्षणाच्या खालच्या अवस्थांतून सुगमतेच्या दृष्टीने अशा शब्दांची आवश्यकता स्पष्ट आहे. अर्थात् शिक्षणाच्या पुढील अवस्थांत या विभागांतील शब्दांअैवजी भारतीय किंवा सार्वराष्ट्रीय विभागांतील शब्द अुपयोजिले जातील.

(३ व ४) अर्थात् परिभाषेसारख्या बाबतींत निश्चलपणा शक्यहि नाही व अिष्टहि नाही. देशांतील अनुभव व देशाबाहेरची शास्त्रीय प्रगति हीं लक्षांत घेअून परिभाषा सुधारावी लागेल. तसेंच शिक्षणाच्या आधीच्या अवस्थांत वेगवेगळ्या प्रांतांतील शास्त्रीय परिभाषेंत (त्यांच्या प्रांतिक व स्थानिक विभागांमध्ये) महत्त्वाचे भेदहि असणार. तेव्हा अशा बाबतींतील शेवटचा निर्णय स्थानिक स्वरूपाचा व प्रांतीय किंवा संस्थानी सरकारच्या कक्षेतील असणार. तथापि त्याबद्दलचा सर्वसामान्य विचार करण्याकरिता म्हणून अेक मध्यवर्ति विचारणामंडळ (Central Board of Reference) नेमावें. तसेंच हिंदुस्थानी व द्राविडी या प्रमुख देशी भाषासमूहांसाठी आपापल्या विशिष्ट पारिभाषिक प्रश्नांबद्दल विचार करण्याकरता म्हणून अेक अेक विशेष विचारणामंडळ नेमावें. अशीं अेकंदर तीन मंडळें असणें जरूर आहे. या मंडळांची घटना– त्यांत शास्त्रीय किंवा भाषिक तज्ज्ञच असले पाहिजेत असें नाही, परंतु अशा प्रकारचे तज्ज्ञ सभासद स्वीकृत करण्याचा किंवा जरूरीप्रमाणे तज्ज्ञांच्या अुपसमित्या नेमण्याचा अधिकार त्यांस असावा– प्रांतीय सरकारांच्या सल्ल्याने मध्यवर्ति सरकारने ठरवावी व त्यांचे मार्गदर्शन व निर्णय प्रांतिक सरकारें व अितर समित्या यांनी मान्य करावे.

(५) सर्व शास्त्रविषयांत सार्वराष्ट्रीय चिन्हें व आकृति यांचा अवश्य स्वीकार करावा. तसेंच घोटाळा टाळण्यासाठी गणितांतील विधानें आणि प्रश्न अूर्दूसारख्या भाषेंतूनसुद्धा डावीकडून अुजवीकडे लिहावे.

(६) सरकारच्या जबाबदार अधिकाऱ्यांनी या समितीच्या शिफारशींना धरून पाठ्यपुस्तकें लिहवावयाचा अुपक्रम करावा व अशी संमत परिभाषा वापरणारीं पुस्तकेंच मंजूर केलीं जाण्याची व्यवस्था करावी.

सरकारी शास्त्रीय परिभाषासमितीच्या शिफारशींचें स्वरूप हें असें आहे. (पं. अमरनाथ झा यांनी आपली अेक अत्यंत संक्षिप्त पण महत्त्वाची भिन्नमतपत्रिका लिहिली असून तींत समितीच्या अहवालांत हिंदी भाषांचें जें हिंदुस्थानी व द्राविडी असें वर्गीकरण केलें आहे त्यास आक्षेप घेअून या भाषांचे त्यांनी स्वतः संस्कृत, पर्सो-अरेबिक, व द्राविड असे तीन वर्ग सुचविले आहेत.)

---

१. जुन्या अभिजात classical.

**सरकारी म. शै. स. मं.**

अशा तऱ्हेचा हा समितीचा अहवाल व शिफारशी समितीच्या अध्यक्षांनी मद्रासेस जानेवारी १९४१ मध्ये मध्यवर्ति शैक्षणिक सल्लागार मंडळास सादर केल्या. त्या वेळीं मंडळाने फक्त खाली दिलेला थोडासा फरक करून अेकंदर समितीच्या शिफारशी मान्य केल्या.

फरक असे :—

(१) समितीची शिफारस २ (ब) गाळावी. कारण शिफारस २ (क) याखालीहि लोकपरंपरा व प्रवृत्ति यांस धरून बनविलेल्या किंवा बनलेल्या नवीन शब्दांचा स्वीकार अशक्य नसल्याने हिंदी भाषांच्या या बाबतींतील योग्य त्या आकांक्षा त्याच शिफारशीने [२ (क)ने] पूर्ण होण्यासारख्या आहेत; आणि म्हणून शिफारस २ (ब) हिचा त्याग करून नसता घोटाळा टाळावा.

(२) हिंदी भाषांचे जे दोन समूह करावयाचे ते समितीने सुचविल्याप्रमाणे हिंदुस्थानी व द्राविडी असें न करतां तेच संस्कृत व पर्सो-अरेबिक असे करावे.

(३) समितीने शिफारस ५ मध्ये "गणितांतील विधानें आणि प्रश्न" असें म्हटलें आहे त्याच्या अैवजी गणितात्मक क्रिया आणि सूत्रें (processes and formulae) असें घालावें.

**परामर्श.**

या लेखाचा प्रमुख अुद्देश 'शास्त्रीय परिभाषा समिती'च्या अहवालाचा व त्यावरील मध्यवर्ति शैक्षणिक सल्लागार मंडळाच्या निर्णयाचा आपल्या मराठी वाचकांस परिचय करून देण्याचा असल्याने व परिचयहि बराच लांबल्याने या अहवालाचें विस्तृत परीक्षण या लेखांत करतां येणार नाही. परंतु या अहवालासंबंधी व त्यांतील विषयासंबंधी महत्त्वाच्या मूलभूत तत्त्वांबाबत कांही विचार अत्यंत संक्षिप्तपणें वाचकांपुढे मांडून हा लेख आता आटोपता घेतों.

प्रस्तुतचा अहवाल वाचून प्रथमच जर अेक कोणता विचार मनांत येत असेल तर तो हा की शास्त्रीय परिभाषेसारख्या देशी भाषांच्या विकासावर हमखास परिणाम करणाऱ्या महत्त्वाच्या प्रश्नाचा विचार करतांना सरकारने त्यासंबंधी **अभिजात लोकमत** काय आहे हें अजमावण्याचा पद्धतशीर प्रयत्न केलेला नाही. समिति नेमिली ती हिंदुस्थान सरकारच्या शैक्षणिक सल्लागारमंडळाने. तेव्हा ती नेमतांना तींत लोकमताचे प्रतिनिधि व भाषिक व शैक्षणिक तज्ज्ञ यांचा **योग्य** तो समावेश व्हावयास पाहिजे होता. समितींतील सभासदांची यादी पाहिल्यास ही अपेक्षा पुरी झालेली नाही असें स्पष्ट दिसतें. किंबहुना अध्यक्ष सर अकबर हैदरी यांनी समितींत नवीन सभासद स्वीकृत करून घेतांनाहि समितीस लोकमताच्या दृष्टीने प्रातिनिधिकत्व प्राप्त करून देण्याचा प्रयत्न केला नाही असेंहि म्हणावें लागतें. समितींत सरकारी अधिकारी व अुर्दू भाषेच्या पूर्वाभिमानाने निश्चित मत असलेल्या मंडळींचाच प्रामुख्याने समावेश करण्यांत आलेला दिसतो. यामुळे या समितीस प्रातिनिधिकत्वाच्या गुणाचा लाभ झालेला नाही यांत संशय नाही.

बरें, या दोषी घटनेच्या समितीने तरी अेकदा आपणांस सरकारने नेमल्यावर आपल्या विचारविषयक प्रश्नासंबंधी लोकमताचा अंदाज घेण्याचा पद्धतशीर व कसून प्रयत्न करावा हें अिष्ट होअील. परंतु तेंहि समितीने केलेलें नाही. समितीने केवळ मद्रास सरकारकडून व विशेषतः अुर्दू भाषा व साहित्य यांचें कार्य करणाऱ्या संस्थांच्या प्रतिनिधींकडून (यांपैकी दोन मंडळी तर

समितीचेच सभासद आहेत) शास्त्रीय परिभाषाप्रश्नाबाबत त्यांनी केलेल्या कार्याबद्दलचीं पत्रकें मिळविलीं आहेत. समितींतील फक्त अेका सभासदानें (पं. झा) या प्रश्नाबाबत मुद्दाम आपण-हून चौकशी करून बरीच माहिती मिळविली आहे व ती ग्रथित करणारें पत्रक समितीस सादर केलें आहे. प्रस्तुत समितीने अितर देशी भाषा व तत्साहित्य यांच्या अुत्कर्षासाठी खटपट करणाऱ्या संस्था व पंडित, शास्त्रीय विषयांचे अध्यापक, शिक्षणतज्ज्ञ, हिंदी सांस्कृतिक जीवनांतील नेते, अित्यादि **विनसरकारी मंडळींचें**, त्यांना साक्षीला बोलावून अथवा अितर मार्गांनी, फारसें कोणचेंहि **सहकार्य** मिळविलेलें नाही. ही या समितीच्या कार्यपद्धतींत मोटीच अुणीव राहिली आहे यांत शंका नाही. असें अुघड दिसतें की या समितीच्या विचारणेस लोकमताचा संपर्क असा तादृश घडला नाहीच. मग सल्लागारमंडळाने समितीची नेमणूक करतांना व तीस विशिष्ट अधिकार देतांना मुद्दाम हेतुपूर्वक तो संपर्क समितीस होअूं नये अशीच योजना केली की काय नकळे.

परंतु या सर्व अहवालावरून प्राथमिक व मूलभूत चूक झालेली दिसते ती मुंबअी सरकारची. मुंबअीस खेर सरकार अधिकारांत असतांना, त्यांनी देशी भाषांसाठी सामान्य शास्त्रीय परिभाषेसंबंधांत अेक पत्रक तयार करण्यास प्रो. सील (डेप्युटी डायरेक्टर ऑफ पब्लिक अिन्स्ट्रक्शन) यांस सांगितलें. हें काम प्रो. सील यांस सांगतांना सरकारने तें नक्की कोणत्या स्वरूपांत त्यांस सांगितलें व त्यांच्या नक्की कार्यमर्यादा (Terms of Reference) सरकारने काय घालून दिल्या होत्या हें समजण्यास मार्ग नाही. परंतु प्रो. सील यांनी मात्र जें पत्रक तयार केलें आहे त्यांतील प्रमुख शिफारस म्हणजे हिंदी शास्त्रीय परिभाषा ही बहुतांशीं अिंग्रजींतून आयतीच घेतली जावी ही पद्धती व ती प्रतिपादणारें पत्रक मुंबअी सरकारने खुद्द त्या शिफारशीविषयी कांहीहि मत प्रदर्शित न करतां मध्यवर्ति शैक्षणिक सल्लागारमंडळाकडे पाठविलें, या गोष्टीवरून ती शिफारस मुंबअी सरकारास मान्य आहे, किंबहुना तींतील तत्त्व सरकारनेच प्रथमतः आपणहून प्रो. सील यांस सुचवून तें प्रतिपादन करण्यासाठीच तुमचें पत्रक तयार करा असें मुंबअी सरकारने प्रो. सील यांस सांगितलें असावें अशी शंका येअूं लागते. असें असेल तर मुंबअीच्या माजी कॅंग्रेस सरकारची देशी भाषांच्या विकासाच्या प्रश्नाबद्दलची भूमिका अत्यंत आक्षेपार्ह होती असें म्हटलें पाहिजे. बरें, प्रो. सील यांनी सरकारने कांहीहि न सांगतां केवळ आपल्याच वैयक्तिक मताने तें पत्रक तयार केलें असें म्हणावें तर आपलीं वैयक्तिक व अेकांगी मतें अुच व जबाबदार सरकारी अधिकारी म्हणून पुढे मांडण्यांत प्रो. सील यांची अदूरदृष्टि दिसून येते असें म्हटलें पाहिजे; व तें अत्यंत अैकांतिक मताचें पत्रक, त्यांतील मुख्य अनिष्ट शिफारशींसंबंधी कांहीहि आक्षेप न घेतां, पुढे पाठविण्यांत मुंबअी सरकारचीहि चूकच झाली असेंहि म्हणणें प्राप्त आहे. किंबहुना, समितीच्या सबंध अहवालाचें निरीक्षण केलें असतां प्रो. सील यांच्या पत्रकांतील ही प्राथमिक अेकांगी शिफारस व तीसंबंधाचें मुंबअी सरकारचें मौन यामुळे समितीच्या शास्त्रीय परिभाषेबाबतच्या पुढील सर्वच विचारास अनिष्ट वळण दिलें गेलें असें म्हणण्यास हरकत नाही. समितीच्या शिफारशींत प्रो. सील यांच्याच शिफारशींभोवतीं समितीचे सर्व विचार घोंगावत राहिल्याचें स्पष्ट दिसतें.

यानंतर समितीच्या खुद्द विचारविषयासंबंधांतील जे प्रमुख दोन तीन मुद्दे आहेत त्यासबंधीच्या माझ्या स्वतःच्या दृष्टिकोणाचें थोडेंसें दिग्दर्शन करितों.

अखिल हिंदुस्थानासाठी अेकच शास्त्रीय परिभाषा ठरवावी कीं नाही असा अेक प्रमुख मुद्दा समितीपुढे विचारासाठी होता. याबाबत असा अेक विचार कांही मंडळींमध्ये सांपडतो की अेकच शास्त्रीय परिभाषा ठरविण्याचा प्रश्नहि काढूं नये. हिंदुस्थानांत प्रचलित भाषा अनेक.

त्यांच्या मातृभाषाहि (source or root languages) अनेक. तेव्हा त्यांना सामान्य अशी परिभाषा कशी ठरणार ? तेव्हा देशी भाषांना आपापल्या परंपरेप्रमाणे व प्रवृत्तीप्रमाणे स्वतंत्र वाढूं द्यावें; त्यांत मुद्दाम कोणीं— खासगी संस्थांनी अगर सरकारने— हात घालूं नये. परंतु मला असें वाटत नाही. हिंदुस्थानचे भौलोलिक, ऐतिहासिक व सांस्कृतिक ऐक्य (Unity) ही खरी गोष्ट आहे अशी या भडकलेल्या विचाराच्या दिवसांतहि मी खात्री बाळगून आहें. हें ऐक्य आजवरच्या काळांत अनेक कारणांनी, राजकीय विसंवादांचाहि त्यावर फारसा परिणाम न होतां, टिकूं शकलें. या कारणांचा येथे विस्तृत विचार करावयाचा नाही. परंतु या कारणांपैकी अेक महत्त्वाचें कारण म्हणजे हिंदुस्थानांतील बहुजनसमाजास पूज्य व जीवनास आवश्यक वाटणाऱ्या व अनेक भाषांतील ग्रंथांची व बहुजनसमाजाच्या बोलींची परिभाषा ही अेकाच किंवा सजातीय मातृभाषेच्या (source language) प्रपंचाने सिद्ध झाली होती हें होय. गज्जल म्हणणारा फकीर व दोहे म्हणणारा बैरागी हे याच भूमिकेवरून परस्परांच्या संगतींत रमत असत. परंतु अिंग्रजी राज्यामुळे आमचा जो पाश्चात्त्य शास्त्र वाङ्मयाशीं संबंध आला त्यामुळे आमच्या विचाराची दिशा व विषय झपाट्याने बदलले; आणि या नवीन दिशेच्या व विषयांच्या विचारांनी जर हिंदी भाषा समृद्ध करावयाच्या तर त्यासाठी त्यांनी म्हणजे त्या भाषांनी आपली स्वतःची वेगळी नवीन परिभाषा तरी बनविली पाहिजे. किंवा अिंग्रजींतील परिभाषा तरी सर्रास स्वीकारली पाहिजे असा प्रश्न अुपस्थित झाला आहे. या वेळीं हिंदभूमीच्या हितेच्छूंनी हिंदुस्थानचें जुनें सांस्कृतिक ऐक्य टिकविण्याच्या दृष्टीने तिच्या अनेक भाषांतील महत्त्वाच्या परिभाषेचें ऐक्य टिकविण्याचा मुद्दाम प्रयत्न केला पाहिजे. अशी परिस्थिति अुत्पन्न झाली आहे. हें ऐक्य पूर्वी आपोआप, निदान दीर्घप्रयत्नांशिवाय टिकत होतें. प्रस्तुत काळीं भेदप्रवृत्ति चहूंकडे अुचंबळून आणविण्यांत येत असल्याने ते ऐक्य टिकविण्याचा हेतुपुरःसर व चिकाटीचा प्रयत्न होणें जरूर आहे; आणि हा प्रयत्न करावयाचा तर हिंदी संस्कृतीचीं जीं प्रमुख अंगें आहेत त्यांचें ऐक्य, साम्य, सजातीयत्व टिकविणें हें साहजिकच अत्यंत आवश्यक आहे. भाषा ही अेक महत्त्वाचें सांस्कृतिक अंग आहे. तेव्हा हिंदीभाषांतील महत्त्वाच्या परिभाषेचें ऐक्य, निदान सजातीयत्व, टिकविणें हा या प्रयत्नाचाच अेक महत्त्वाचा भाग होय. म्हणून अखिल हिंदुस्थानासाठी अेकच शास्त्रीय परिभाषा असावी. हें नच जमलें तर निदान जितक्या सजातीय प्रचलित भाषांसाठी अेकच सामान्य परिभाषा बनवितां येअील तितकें बरेंच होअील; आणि ज्या भाषांना ही परिभाषा मानवणार नाही असें वाटेल त्यांना वेगळी परिभाषा बनविण्यास सजातीय गटाने स्वातंत्र्य द्यावें.

मग ही सामान्य परिभाषा कोणती ? ती बहुतांशीं अिंग्रजींतून आयतीच दत्तक घेतलेली असावी काय हाहि अेक समितीपुढे महत्त्वाचा मुद्दा होता. याला माझें अुत्तर नकारात्मक आहे. आजवर हिंदी भाषांचें महत्त्वाच्या परिभाषेबाबतचें ऐक्य प्राचीन अभिजात महित[1] भाषेचा प्रपंच विस्तारूनच टिकविलेलें आहे; व अलीकडील काळांतील नवीन विद्येच्या व विषयांच्या विचारांची अभिव्यक्ति करण्याकरिता जी नवीन पण सामान्य परिभाषा हिंदी भाषांनी बनवावयाची तीहि प्राचीन अभिजात हिंदी महित भाषेच्या प्रपंचविस्तारानेच बनविली पाहिजे. कारण या योगानेच हिंदी भाषांच्या विकासाचें ऐतिहासिक सातत्य टिकेल व त्यांची **नैसर्गिक** वाढ होअून ती वाढ **बहुजनसमाजासहि अुपयुक्त** ठरेल. निदानपक्षीं, प्राचीन अभिजात महित भाषेपासून जीवनरस घेअून अुत्पन्न केलेली नवीन शास्त्रीय परिभाषा बनविणें

१. Classical.

शक्य नाही असें ठरेपर्यंत तरी, दुसऱ्या मार्गाचा अवलंब करणें घातक ठरणार आहे यांत शंका नाही.

आतां कोणी म्हणतील कीं शास्त्रीय विचार प्रदर्शित करण्यासाठी पाहिजे तर देशी-भाषोत्पन्न परिभाषा अुपयोगी पडेल; परंतु अुच्च व **सार्वराष्ट्रीय** शास्त्रीय **समन्वेषाचें** काय? मानवी ज्ञानांत हिंदुस्थानने भर घालण्याच्या पवित्र व जागतिक कामांत तरी देशी परिभाषेच्या अभिमानाचा अडथळा न येअूं देतां अिंग्रजी शास्त्रीय परिभाषा स्वीकारणेंच परिणामीं हितकर ठरणार आहे, अशा तऱ्हेचा विचारहि कधी कधी पुढे मांडण्यांत येतो. हाहि विचार मला सर्वस्वीं मान्य नाही. संशोधन व समन्वेष यांचें जागतिक महत्त्व मला मान्य आहे; व त्यांतहि हिंदुस्थानने चमकलें पाहिजे अशी माझी आकांक्षा आहे. परंतु केव्हाहि अत्यंत अल्पसंख्य असलेल्या समन्वेषकांच्या सोयीसाठी बहुजनसमाजाच्या शिक्षणांत अिंग्रजी परिभाषा वापरावी हें केव्हाच युक्त ठरणार नाही. प्राथमिक शिक्षणापासून तों विद्यापीठांतील प्रथम पदवीपर्यंतचें शिक्षण हें **सर्वस्वीं देशी भाषेंतून** झालें पाहिजे, कारण तेथपर्यंतच्या शिक्षणाचें ध्येय समन्वेषक तयार करण्याचें नसून सुबुद्ध नागरिक तयार करण्याचें आहे. आमच्या पदवीधरांनी अुच्च शास्त्रीय व साहित्यिक विषयांचा अभ्यास करून नागरिक व ग्रामीण जीवनाचें नेतृत्व पत्करलें पाहिजे अशी आमची त्यांबद्दलची अपेक्षा असते. अर्थात् या नेत्यांना आपले अर्वाचीन, किंबहुना अद्ययावत शास्त्रीय व साहित्यिक वाङ्मयावरून निष्पन्न होणारे जीवनात्मक विचार आपल्या बांधवांस—बहुजनसमाजास—देशी भाषांतून सांगतां येतील अशा प्रकारचें शिक्षण आम्ही त्यांस देण्यास हवें; आणि ही विचारसरणी जर बरोबर असेल तर, प्रथमपदवीपर्यंतचें सर्व शिक्षण देशी भाषेंतून व देशी प्राचीन महितभाषोत्पन्न परिभाषेंतूनच देण्याची व्यवस्था आम्ही केली पाहिजे; हें शैक्षणिक धोरण तीपासूनच साहजिक निष्पन्न होतें. आमच्या बहुजन समाजाचें यशस्वी नेतृत्व या धोरणावर अवलंबून आहे; व म्हणून या धोरणाच्या निश्चयाबद्दल आम्ही जागरूक राहिलें पाहिजे.

मग समन्वेषकांच्या शिक्षणाचें काय असा प्रश्न शिल्लक राहतोच. हा शिष्यवर्ग अर्थात् अल्पसंख्य असणार हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. परंतु त्यांच्या शिक्षणाचीहि अुत्तम बूज राखली पाहिजे असें माझें मत आहे. अिष्ट व आवश्यक तर त्यांच्या शिक्षणाची वेगळी व्यवस्था करावी व त्याकरिता योग्य ती व्यवस्था करण्यासाठी जादा खर्च करण्याचें धोरण शिक्षण-संस्थांनी ठरवावें. परंतु असें त्यांचें वेगळें शिक्षण शक्य न झालें तरी त्यांची समन्वेषिक लायकी त्यांच्या अितरांबरोबरच्या सामान्य शिक्षणांतहि वाढविण्याची खटपट करितां येअील. अिंग्रजी भाषा हा आवश्यक अभ्यासविषय म्हणून आज विद्यापीठांत आहेच व पुढेहि राहावा. तेव्हा अुच्च दर्जाच्या समन्वेषिक शिष्यांस देशी परिभाषेबरोबरच तिचा अिंग्रजी पर्याय शिकविणें हें त्यांजवर फारसें जादा ओझें होअील असें वाटत नाही. अुलट, या अल्पसंख्य समन्वेषिक विद्यार्थ्यांच्या सोयीसाठी बहुसंख्य अितर विद्यार्थ्यांवर अिंग्रजी परिभाषा लादल्यास त्यांची मात्र बहुजन-समाजाचें नेतृत्व करण्याची लायकी मुळीच सुधारणार नाही.

समितीच्या शिफारशींतील सर्वांत महत्त्वाची व परिणामीं अनिष्ट अशी जी शिफारस की हिंदी शास्त्रीय परिभाषा ही बहुतांशीं अिंग्रजींतून अवतारिलेली असावी, तिजबद्दल मीं माझें प्रति-कूल मत सांगून स्वतःचें मत म्हणून असें प्रतिपादिलें की ही नवीन हिंदी शास्त्रीय परिभाषा बहुतांशीं देशी महित (प्राचीन अभिजात) भाषेवर आधारलेली असावी; व अशी अेकच हिंदी परिभाषा बनविणें शक्य नसलें, तर निदान प्रचलित भाषांचें सजातीयतेप्रमाणे कमींत कमी गट करून

त्यांसाठी बनवावयाच्या परिभाषा शक्य तितक्या कमी ठरवाव्या. त्या किती व कोणत्या या व अितर प्रश्नांत मी विस्तारभयास्तव तूर्त पडत नाही. परंतु समितीने आपल्या शिफारशींत प्रचलित भाषांचे हिंदुस्थानी व द्राविडी असे दोनच गट करून म्हणजे साहजिकच हिंदुस्थानी-मध्ये मराठी व अितर सर्व अुत्तरहिंदुस्थानांतील संस्कृतोद्भव भाषांचा अंतर्भाव करून, या भाषांवर जें संकट आणलें होतें तें पंडित अमरनाथ झा यांनी आपल्या अेकट्याच्या भिन्न-मतपत्रिकेने प्रतिकारिलें व सल्लागारमंडळानेहि आपल्या निर्णयांत या भाषांस स्वतंत्र स्थान दिलें याबद्दल माझें समाधान मी येथे नमूद करितों.

शेवटीं समितीच्या शिफारशींत सरकारच्या प्रयत्नांनी नवीनच बनविली जाणारी परिभाषा अुपयोजिणारीं पाठ्य पुस्तकेंच शिक्षणसंस्थांतील अुपयोगासाठी मंजूर करण्यासंबंधी, म्हणजे या परिभाषेची सक्ति करण्यासंबंधी, जी शिफारस आहे तिजबद्दल मला पूर्ण नापसंती व्यक्त करावयाची आहे. सरकारची सक्ति अेकाच परिस्थितींत समर्थनीय ठरेल. ती म्हणजे सरकारच्या प्रयत्नानें तयार झालेल्या परिभाषेस जर बिनसरकारी देशी शास्त्रज्ञ, भाषापंडित व शिक्षणतज्ज्ञ यांनी सामान्यपणें संमति दिली तर. अशी संमति मिळाल्यास मात्र सरकारने त्या परिभाषेची सक्ति केली पाहिजे; पण अेरव्ही नाही. परंतु प्रस्तुत समितीची नेमणूक, तींतील वातावरण व तिची कार्यपद्धति पाहतां अशा तऱ्हेची लोकमताची संमति व पाठिंबा मिळविण्याविषयीं सरकारची अुत्सुकता दिसत नाही. तेव्हा अशा स्थितींत सरकारने सक्तीचा अवलंब केल्यास त्याबद्दल नापसंती व्यक्त करावी लागेल यांत शंका नाही.

हिंदुस्थान सरकारच्या मध्यवर्ति शैक्षणिक सल्लागारमंडळाने नेमिलेल्या शास्त्रीय परि-भाषा समितीच्या नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या अहवाल-शिफारशींचें परिचयात्मक विवेचन व त्यांतून अुद्भवणाऱ्या कांही थोड्या स्थूल प्रश्नांबद्दल मतप्रदर्शन या लेखांत, मुख्यतः महाराष्ट्र-वाचकांच्या विचारास चालना देण्याच्या हेतूने, केलें आहे. या समितीच्या अहवाल-शिफारशींचें निरीक्षण व परीक्षण महाराष्ट्रांत काळजीपूर्वक व्हावें, व शक्य तर अेखादी 'महाराष्ट्र शास्त्रीय परिभाषा परिषद्' भरवून तिचें अधिकृत मत सरकारकडे वेळींच सादर करण्यांत यावें अशी महाराष्ट्र साहित्य परिषदेस नम्र पण आग्रहाची सूचना आहे.

———

# विष्णुशास्त्री पंडित

(ले. प्रा. गं. बा. सरदार, अेम्. अे.)

"विष्णुबावा ब्रह्मचारी, विष्णुशास्त्री पंडित, व दयानंद सरस्वती यांजसारखे देशोन्नत्यर्थ हरअेक प्रकारची सुधारणा करण्याविषयीं कायावाचामनेंकरून अश्रांत श्रम करणारे हे या कलियुगांतील केवळ ऋषीच होत."[1]

अेकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत महाराष्ट्रांत ज्या अनेक लहानमोठ्या धार्मिक व सामाजिक चळवळी झाल्या त्यांचा अुगम बहुधा खिस्ती धर्मोपदेशकांच्या धर्मप्रचारांतूनच झालेला आढळतो. ह्या धर्मोपदेशकांचें प्रचारकार्य किती व्यापक व बहुविध होतें त्याचें दिग्दर्शन विष्णुबावा ब्रह्मचारी व जोतीराव फुले यांच्या चरित्रांत प्रसंगोपात्त केलेलेंच आहे. खिस्तीधर्म व पाश्चात्य संस्कृति यांचें श्रेष्ठत्व महाराष्ट्रांतील आबालवृद्धांच्या मनांत पूर्णपणें बिंबविण्याचा त्यांचा आटोकाट प्रयत्न चालू होता. हिंदूंचे धर्मग्रंथ व समाजरचना ह्यांवर निकराचा हल्ला चढविण्याची अेकहि संधि ते वाया दवडीत नसत. सरकारचें शिक्षणविषयक धोरणहि त्यांना अनुकूलच होतें. ह्या सर्व गोष्टींचा महाराष्ट्रांतील तत्कालीन अर्धशिक्षित तरुणांवर अनिष्ट परिणाम झाल्याशिवाय राहिला नाही. आपला धर्म, भाषा, अितिहास, संस्कृति यांमध्ये कांही तथ्य नाही असा त्यांचा ठाम ग्रह बनला; व हरअेक बाबतींत अिंग्रजांचें हुबेहूब अनुकरण केल्याशिवाय आपणांस गत्यंतर नाही अशा न्यूनगंडाने ते पछाडले गेले. पाश्चात्यांचा देशाभिमान, शौर्य, शिस्त, शोधकता, चिकाटी अित्यादि मौलिक गुण आत्मसात् करण्याची या तथाकथित सुशिक्षितांच्या अंगीं मुळींच कुवत नव्हती. तेव्हा त्यांचा पोशाख, चालीरीति वगैरे बाह्य गोष्टींचें बेगडी अनुकरण करण्यांतच त्यांना भूषण वाटूं लागलें. मात्र ह्या सांस्कृतिक आक्रमणामुळें लोकांच्या धर्मभावनांवर पोट भरणाऱ्या सनातनी पंडितांचें धाबें दणाणलें. परंतु जुन्या पठडींतील बरेचसे शास्त्री पुणें पाठशाळेंत सरकारी नोकरीच्या पाशांत जखडलेले असल्यामुळे त्यांना फारशी हालचाल करतां आली नाही. मोरभट दांडेकर, कृष्णशास्त्री साठे, गंगाधरशास्त्री फडके अित्यादिकांनी ह्या खिस्ती आक्रमणाचा यथाशक्ति प्रतिकार केला. पण तो अपुरा व अेकांगी असल्यामुळे व्हावा तसा फलद्रूप झाला नाही. खिस्ती धर्मोपदेशकांच्या कोटीवर कोटी लढवून अुत्तराला प्रत्युत्तर देअून त्या वेळीं निभाव लागण्यासारखा नव्हता. आत्मसमर्थनापेक्षा आत्मपरीक्षणाकडेच आमच्यांतील जबाबदार पंडितांनी जास्त लक्ष्य द्यावयास हवें होतें. खिस्ती धर्मोपदेशकांच्या टीकेंतील ग्राह्यांश लक्षांत घेअून आपल्या समाजव्यवस्थेंत जरूर त्या सुधारणा घडवून आणण्याच्या खटपटीला ते लगोलग लागते, तर त्यामुळे आपल्या समाजाचें बळ खचित वाढलें असतें. परंतु आपल्या परंपरागत समाजरचनेंत कांही दोष असतील, ही कल्पनाहि या जीर्णमतवादी पंडितांच्या मनांत येणें शक्य नव्हतें. मात्र बाळशास्त्री जांभेकर, भाअू महाजन, दादोबा पांडुरंग, लोकहितवादी यांच्यासारख्या विचारी व दूरदर्शी पुरुषांनी हें बरोबर ओळखलें.

---

१. लोकहितवादी— स्वाध्याय पृ. २०५

जातिवैमनस्याच्या भावनेने आपला सबंध समाज पोखरला गेला आहे, कोट्यवधि लोक पिढ्यान् पिढ्या गाढ अज्ञानांत व दारिद्र्यांत खितपत पडले आहेत, पांढरपेशा वर्गांतील स्त्रियांची स्थितीहि अत्यंत शोचनीय व निराशाजनक आहे, धर्माच्या नांवाखाली शेकडो अज्ञानमूलक व हास्यास्पद कल्पना अुराशीं बाळगून आम्ही आपल्या प्रगतीच्या मार्गांत कांटे पसरीत आहोंत, ह्या सर्व दोषांचें निर्मूलन होअून आपला समाज समर्थ व संघटित बनला तरच आपणांस आधुनिक जगांत मानाचें स्थान प्राप्त करून घेतां येअील अशा तऱ्हेचा दूरवर विचार करून जांभेकर-महाजन-लोकहितवादीप्रभृति विचाराग्रणींनी लोकांच्या स्तुतिनिंदेची पर्वा न करतां महाराष्ट्राच्या सर्वांगीण सुधारणेचें कंकण हातीं बांधलें.

ह्या काळांत ज्या निरनिराळ्या सामाजिक सुधारणांचा धडाडीने पुरस्कार केला गेला त्यांमध्ये स्त्रीशिक्षण, प्रौढविवाह, जरठकुमारीविवाहनिषेध, पुनर्विवाह अित्यादि स्त्रियांच्या प्रश्नांचें स्थान फार महत्त्वाचें होतें. दर्पण, प्रभाकर, ज्ञानोदय, ज्ञानप्रकाश, ज्ञानप्रसारक अित्यादि नियतकालिकांतून ह्या विषयांची साधकबाधक चर्चा होअूं लागली होती. मुंबअी, पुणें, नाशिक, नगर, हरणअी, बाणकोट अित्यादि ठिकाणीं खिस्ती धर्मोपदेशकांनी मुलींच्या शाळा अुघडल्या होत्या. त्यानंतर अि.स.१८४५ त मुंबअीच्या सुशिक्षित तरुणांनी मुलींची शाळा स्थापन केली. अि. स.१८५१ त पुणें येथेंहि जोतीराव फुले यांनी मुलींसाठी शाळा काढली. अशा रीतीने हळूहळू महाराष्ट्रांत स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार होत चालला. बालविवाहाच्या घातुक चालीमुळे मुलींच्या शिक्षणांत व्यत्यय येत असे, व त्यांना आपलें हिताहित समजूं लागण्या-पूर्वीच त्यांचें जीवन परस्वाधीन होअून राही. त्यामुळे पत्नी ही पतीची सहधर्मचारिणी होण्या-अेवजी बहुधा त्याच्या पायाची दासी झालेलीच दिसून येअी. अेखाद्या स्त्रीचा पति अकालीं दिवंगत झाल्यास तिला पुनर्विवाहाची मोकळीक नसल्यामुळे तिचें जीवन अत्यंत दुःसह होत असे. ह्या सर्व प्रश्नांना तत्कालीन वृत्तपत्रांनी तोंड फोडलें होतें. त्यांतल्या त्यांत लोकहित-वादींनी आपल्या शतपत्रांत या सुधारणांचा निर्भीडपणें पाठपुरावा केला आहे. शास्त्रवचनांचा आधार असो वा नसो स्त्रीजातीची विटंबना ही यापुढे बंद झालीच पाहिजे अशी त्यांची सडे-तोड विचारसरणी होती.[1] अंतःकरणाच्या तळमळीने बाहेर पडलेल्या त्यांच्या अुद्गारांमुळे क्षणभर कट्टर सनातन्यांचें चित्तहि द्रवत असेल; पण दुसऱ्याच क्षणीं धर्माचा बागुलबोवा पुढें करून ते परंपरागत रूढीसमोर मुकाट्याने मान वाकवीत असतील. पिढ्यानपिढ्या झालेले संस्कार तडकाफडकी झुगारून देण्याचें धैर्य फारच थोड्या लोकांत असतें. त्यामुळे लोकहितवादींच्या अप्रिय पण पथ्यकर अुपदेशाची लोकांनी बिलकूल कदर केली नाही.

नुसत्या बुद्धिवादाने लोकांचीं मनें वळवीत बसण्यापेक्षा शास्त्रवचनांच्या आधाराने

---

१. "अितके दिवस तुम्ही स्त्रियांस या देशांत दुःखांत घातल्या. अजून तरी त्यांस या तुमच्या ब्राह्मणी पाशापासून सोडवावें. मनूचें वचन असो, याज्ञवल्क्याचें असो, कोणाचेंही असो, ब्रह्मदेवाचे का असेना. "बुद्धिरेव बलीयसी" असें आहे. त्यापेक्षां तुम्ही जें अुघड पाहतां त्याचा बंदोबस्त शास्त्रांत नाहीं म्हणून, करीत नाही हें योग्य नाहीं. शास्त्रास अेकीकडे ठेवा. आपली बुद्धि चालवा, विचार करून पाहा. घातक वचनावर हरताळ लावा. हा प्रसंग तुम्ही कसा जाणत नाही ? मी तुम्हा सर्वांस असें म्हणतों कीं, तुम्ही आपल्या मुली व वहिणी विधवा पाहतां, तेव्हां तुम्हांस लाज वाटत नाहीं काय ? त्यांस सुखी करण्यास तुम्हांस सामर्थ्य आहे, परंतु तुम्ही करीत नाहीं हा मूर्खपणा आहे. तुम्ही आजपर्यंत बायकांचे शाप घेतलेत व पुढें घेतां, त्याचे झाडे कोठें घाल ? लोकहितवादी– निबंधसंग्रह– पृ. ३२५.

कोणत्याहि सुधारणेचें समर्थन करतां आल्यास ती समाजाच्या त्वरित पचनीं पडेल अशा भावनेने कांही पंडितांनी प्राचीन धर्मग्रंथांचें परिशीलन केलें, व त्यांच्या अनुरोधाने ते नवीन सुधारणांचा पुरस्कार करूं लागले. अि. स १८४० च्या सुमारास विष्णुशास्त्री बापट यांनी 'पुनर्विवाहप्रकरण' या नांवाचें अेक लहानसें चोपडें प्रसिद्ध केलें. त्यांत स्त्रीशिक्षण व पुनर्विवाह या दोन्ही प्रश्नांचा त्यांनी धर्मशास्त्राच्या दृष्टीने थोडक्यांत अूहापोह केला आहे. त्यानंतर अि. स. १८५७ त बाबा पदमनजी यांनी 'यमुनापर्यटण' या नांवाची कादंबरी लिहिली. तींत त्यांनी हिंदुस्थानांतील विधवांच्या करुणास्पद स्थितीचें यथातथ्य वर्णन केलें आहे. ह्या ग्रंथाच्या पहिल्या आवृत्तींत आरंभीं दादोबा पांडुरंग यांचा 'विधवाश्रुमार्जन' हा संस्कृत निबंध जोडला आहे व लगेच पुढे त्याचा मराठींत सारांश दिला आहे. या निबंधांत दादोबा पांडुरंग यांनी पुनर्विवाहाविषयी शास्त्रदृष्ट्या त्रोटक विवेचन केलें आहे. हे दोन्ही प्रयत्न अगदीच किरकोळ स्वरूपाचे आहेत. विष्णुशास्त्री पंडितांनी मात्र ह्या दिशेने आपल्या प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली. आपली संस्कृति जितकी अुच्च तितकीच अुदार आहे. मंत्रदृष्ट्या ऋषींच्या पवित्र वचनांवर आपल्या धर्माची अुभारणी झालेली आहे. तेव्हा त्यांत अशा अन्याय्य व अमानुष रूढींना थारा मिळण्याचा मुळींच संभव नाही अशी त्यांची दृढ श्रद्धा होती. वेद, स्मृति व पुराणें यांच्या सतत व्यासंगाने ती तिळमात्र कमी न होतां अुलट दुणावली. म्हणूनच जुन्या धर्मग्रंथांच्या साहाय्याने आमच्या भ्रामक व वेडगळ समजुतींचें समूळ अुच्चाटन करण्याचें कार्य त्यांनी हातीं घेतलें.

समाजसुधारणेच्या कोणत्याहि कार्यांत आपलें सर्व सामर्थ्य अेकवटल्याशिवाय केवळ शाब्दिक काथ्याकूट करून लोकांचें मतपरिवर्तन होणें शक्य नाही याची विष्णुशास्त्री पंडितांना पूर्ण जाणीव होती. म्हणूनच स्त्रीजातीच्या अुन्नतीसाठी आपलें शक्तिसर्वस्व वेंचण्याचा त्यांनी निश्चय केला, व लोकनिंदेच्या निष्ठुर आघातांना बिलकूल न जुमानतां त्यांनी तो आमरण पाळला. ज्या ज्या वेळेला त्यांच्या कसोटीची पाळी आली, त्या त्या वेळीं ते आपल्या शब्दाला जागले व आपली तत्त्वनिष्ठा किती अढळ आहे याची त्यांनी जगाला खात्री पटवून दिली.

विष्णुशास्त्री पंडितांचें मूळगांव सातारा जिल्ह्यांतील बावधन हें होय. त्यांचे वडील परशुरामशास्त्री हे पुढे सातारकरांच्या आश्रयास येअून राहिले. तेथे अि. स. १८२७ त विष्णुशास्त्र्यांचा जन्म झाला. लहानपणीं त्यांनी वडिलांजवळ संस्कृत भाषेचें प्राथमिक शिक्षण घेतलें व नंतर वेदशास्त्रसंपन्न राघवेंद्राचार्य गजेंद्रगडकर व त्यांचे चिरंजीव नारायणाचार्य यांच्याजवळ बारा वर्षे राहून न्यायव्याकरणादि प्राचीन शास्त्रांचें परिश्रमपूर्वक अध्ययन केलें. अिंग्रजी शिक्षणाचें दिवसानुदिवस वाढत चाललेलें महत्त्व लक्षांत घेअून ते अि. स. १८४५ त पुण्यास आले, व संस्कृत पाठशाळेंतील अिंग्रजी वर्गांत त्यांनी आपलें नांव दाखल केलें. परंतु वडिलांच्या आकस्मिक निधनामुळे त्यांना दीड वर्षांतच अिंग्रजी शिक्षण अर्धवट सोडावें लागलें. मात्र व्याकरणशास्त्राच्या मूलभूत तत्त्वांशीं त्यांचा पूर्ण परिचय असल्यामुळे अेवढ्या अल्पावधींतहि त्यांनी अिंग्रजी भाषेचा कसून अभ्यास केला; आणि विद्यालय सोडल्यानंतरहि आपला व्यासंग अव्याहत चालू ठेवून त्या भाषेंत प्रावीण्य मिळविलें. त्या काळीं अगोदर संस्कृत विद्येचें शास्त्रोक्त अध्ययन करून मग अिंग्रजी शिक्षण घेतलेले अनेक शास्त्री नांवारूपास आले. महादेवशास्त्री कोल्हटकर, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, श्रीकृष्णशास्त्री तळेकर, कृष्णशास्त्री गोडबोले, कृष्णशास्त्री भाटवडेकर यांच्या गाढ विद्वत्तेपुढे कोणत्याहि आंग्लभाषाभिज्ञ पंडिताचें मस्तक नम्र झाल्यावाचून राहणार नाही. सुधारणेच्या कार्याला त्यांच्यापैकी बहुतेकांनी यथाशक्ति हातभारच लावला आहे. परंतु अुज्ज्वल

चारित्र्य, अलौकिक कार्यनिष्ठा, असामान्य नीतिधैर्य, लोकोत्तर त्याग अित्यादि गुणांत विष्णुशास्त्री पंडितांची बरोबरी करणारे महापुरुष त्या काळीं केवळ महाराष्ट्रांतच नव्हे तर अुभ्या हिंदुस्थानांतहि हाताच्या बोटांवर मोजण्याअितके असतील असें वाटत नाही.

वडिलांचें कृपाछत्र अेकाअेकीं गमावल्यामुळे विष्णुशास्त्र्यांना कुटुंबपोषणाचा भार आपल्या शिरावर घ्यावा लागला. अि. स. १८४८ त पंडितांनी सरकारी नोकरींत प्रवेश केला व त्यांना दरमहा ४० रुपये पगारावर ट्रान्सलेशन अेक्झिबिशनरची जागा मिळाली. भाषांतराच्या कामाशिवाय त्यांना अध्यापनाचें कामहि थोडें करावें लागे. ह्या खात्यांत काम करीत असतांना त्यांनी दोनतीन भाषांतरात्मक शालेय ग्रंथ प्रसिद्ध केले. बाळशास्त्री जांभेकर, दादोबा पांडुरंग, गोविंद नारायण, केरो लक्ष्मण छत्रे, महादेवशास्त्री कोल्हटकर वगैरे त्या काळचे नामवंत लेखक, व कार्यकर्ते शाळाखात्यांतूनच अुदयास आले होते. पंडितांनीहि आपली नोकरीचीं पंधरा सोळा वर्षे विद्यादानाच्या पवित्र कार्यांत खर्च केलीं.

कौटुंबिक आपत्तीमुळे जरी विष्णुशास्त्री पंडितांनी आपणांस सरकारी नोकरींत गुंतवून घेतलें होतें, तरी त्यामुळे त्यांना खरेंखुरें समाधान लाभलें नाही. जुन्या शास्त्रीघराण्यांत जरी त्यांचा जन्म झाला होता, तरी त्यांची दृष्टि पढिक पंडितांप्रमाणे पूर्वग्रहाने दूषित झालेली नव्हती. समाजांत प्रत्यहीं चालणाऱ्या घडामोडींकडे त्यांचें फार बारीक लक्ष असे. बदलत्या काळाचें स्वरूप त्यांनी अचूक ओळखलें होतें, आणि म्हणूनच सनातन्यांच्या रुढिप्रियतेचा व अविचारीपणाचा त्यांना मनस्वी संताप येत असे. शाळेच्या टीचभर आवारांत पांचपन्नास मुलांना तींच तींच ठराविक पाठ्यपुस्तकें शिकविण्यांत त्यांचें चित्त रमणें शक्य नव्हतें. त्यापेक्षा अधिक व्यापक व महत्त्वाच्या कार्याला त्यांनी आपलें आयुष्य वाहावें अशी अीश्वरी योजना होती. समाजांतील शेकडो अनाथ व असहाय स्त्रियांच्या दुःखांना वाचा फोडण्यासाठीच त्यांचा जन्म होता. ह्या आपल्या जीवित-कार्याची त्यांना ओळख पटतांच अि. स. १८६४ च्या सुमारास ते सेवानिवृत्त झाले, व लोकसेवेच्या अुच्च ध्येयाने प्रेरित होअून त्यांनी वृत्तपत्रव्यवसायांत लक्ष घातलें.

लोकजागृतीचें प्रभावी साधन या दृष्टीने नियतकालिकांचा प्रभाव नुकताच दृग्गोचर होअूं लागला होता. ज्ञानप्रकाश, शुभसूचक, वृत्तवैभव, अिंदुप्रकाश, वृत्तप्रकाश, नेटिव ओपीनियन अित्यादि वृत्तपत्रें दर आठवड्यास निघूं लागलीं होतीं. शालापत्रक, आनंदलहरी, कथाकल्पद्रुम, ज्ञानदर्पण, ज्ञानाकर अित्यादि लहानसहान मासिकेंहि मराठी भाषेंत प्रसिद्ध होत होतीं. श्रीकृष्णशास्त्री तळेकरांच्या नंतर विष्णुशास्त्री पंडित स्वतः शालापत्रकाचे संपादक म्हणून काम पाहात होते. सरकारी नोकरींतून मुक्त होतांक्षणींच त्यांनी वृत्तपत्रव्यवसायांत शिरकाव करून घेण्याची संधि साधली. अि. स. १८६४ च्या सुमारास ते अिंदुप्रकाशांतील मराठी विभागाचे अुपसंपादक म्हणून मुंबअीस गेले. अिंदुप्रकाश हें साप्ताहिक अि. स. १८६२ मध्ये निघालें. लक्ष्मण मोरेश्वरशास्त्री हळबे व केशव सखारामशास्त्री गाडगीळ हे या पत्राची व्यवस्था पाहात असत. अिंदुप्रकाशाच्या अिंग्रजी विभागाचे संपादक न्या. मू. रानडे होते व मराठी विभाग जनार्दन सखाराम गाडगीळ यांच्याकडे सोपविला होता. सुरवातीपासूनच पंडितांचा ह्या साप्ताहिकाशीं निकट संबंध होता. पुण्यास असतांना ते या पत्रांचे 'मुनीम' होते. अि. स. १८६४ पासून मात्र ते प्रत्यक्ष लिहूं लागले, आणि पुढे अखेरपर्यंत ते या पत्राचेच संपादक होते.

अिंदुप्रकाशाचीं सूत्रें हातीं घेतल्यानंतरच पंडितांच्या कार्याला खरी सुरवात झाली. त्यापूर्वी त्यांनी सरकारच्या आश्रयाने कांही शालेय ग्रंथ प्रसिद्ध केले होते. पण त्यांत त्यांच्या रुढि-

भंजक विचारसरणीला बिलकूल वाव मिळाला नाही. सेवानिवृत्त झाल्यानंतर स्त्रीजातीच्या अुद्धारासाठी प्राणपणाने झगडण्याचा त्यांनी निर्धार केला व त्या धोरणानेच अिंदुप्रकाशांत ते आपलीं मतें निर्भीडपणें मांडूं लागले. प्राचीन धर्मग्रंथांचें त्यांनी स्वतंत्र दृष्टीने आलोडन केलें; आणि त्यांच्या पाठबळावरच नवीन सुधारणांचा पुरस्कार करण्यास ते पुढे सरसावले. लेखन, भाषण, चर्चा, कीर्तन अित्यादि साधनांच्या द्वारा आपले विचार लोकांच्या गळीं अुतरविण्याच्या ते प्रयत्नाला लागले. अिंदुप्रकाशांत बालविवाह, पुनर्विवाह, केशवपन, जरठकुमारीविवाह अित्यादि प्रश्नांची सांगोपांग चर्चा करून विरोधकांच्या आक्षेपांचें सप्रमाण खंडन करण्याचा त्यांनी परिपाठ पाडला. प्राचीन काळीं समाजजीवनांत स्त्रियांचें स्थान फार मोठें होतें हें त्यांनी लोकांच्या निदर्शनास आणून दिलें. स्त्रियांना ज्ञानाचा अधिकार आहे किंवा नाही? आजन्म अविवाहित राहण्यास त्यांना शास्त्रांची कांही हरकत आहे काय? लग्नाच्या वयासंबंधी कांही किमान मर्यादा ठरवितां येअील किंवा नाही? विधवाविवाह सशास्त्र किंवा अशास्त्र आहे? अित्यादि अनेक गोष्टींचा अूहापोह करुन आपलीं निर्णायक मतें लोकांना पटवून देण्याची त्यांनी अविश्रांत खटपट केली.

पंडितांनी स्त्रियांच्या मूलभूत हक्कांचा जरी साकल्याने विचार केला होता, तरी पहिल्या प्रथम त्यांनी विधवाविवाहाचा प्रश्न प्रामुख्याने हातीं घेतला. महाराष्ट्रांत पुनर्विवाहाच्या प्रश्नाला अि. स. १८४० पासूनच चालना मिळाली होती. अि. स. १८४२ सालीं देळगांव येथे दोन ब्राह्मण बालविधवांचे पुनर्विवाह झाल्याचें वृत्त प्रभाकर पत्रांत प्रसिद्ध झालें होतें. याच सुमारास मुंबअीस 'परमहंस मंडळी' या नांवाची गुप्त संस्था स्थापन झाली होती. तिच्या अुद्देशपत्रिकेंतहि "विधवांच्या पुनर्विवाहाविषयी संमति असावी" असें प्रमुख कलम होतें. अि. स. १८५६ त विधवाविवाहाचा कायदा झाला. त्यामुळे ह्या सुधारणेच्या मार्गातील मोठी धोंड दूर झाली. सुसंघटित प्रयत्नांशिवाय पुनर्विवाहप्रतिबंधाच्या दीर्घकालीन रूढीचें निर्मूलन होणार नाही हें लक्षांत घेअून पंडितांनी ता. २८ जानेवारी १८६६ रोजीं पुनर्विवाहोत्तेजक मंडळीची स्थापना केली. ह्या सभेचे अध्यक्ष जमखंडीकर होते; व अुपाध्यक्षाच्या जागीं माधवराव विंचूरकरांची योजना केली होती. सभेचे चिटणीस स्वतः विष्णुशास्त्री पंडित होते. पहिल्या चार सहामाहींतील सभासदांची संख्या अनुक्रमें ११२, १३४, १६४, १९८ अशी होती. श्रीकृष्णशास्त्री तळेकर, काशीनाथ महादेव थत्ते, गोपाळराव देशमुख वगैरे लोकांनी सभासद मिळविण्याच्या कामीं बरेंच परिश्रम घेतले. यानंतर हळूहळू पुणें, रत्नागिरी, अहमदाबाद अित्यादि ठिकाणीं पुनर्विवाहोत्तेजक सभा स्थापन झाल्या. मुंबअी येथील सभेच्या विद्यमानें दर आठवड्यास ह्या प्रश्नाची चर्चा करण्यासाठी बैठक भरत असे. त्या वेळीं सनातनी पंडितांनाहि तेथे येअून वादविवाद करण्यास मोकळीक होती. लोकांचें औदासीन्य, भित्रेपणा व धर्मभोळेपणा या तीन गोष्टी मुख्यतः पुनर्विवाहाच्या चळवळीच्या आड येतात. तेव्हा त्या नाहीशा करण्याचा आटोकाट प्रयत्न करणें हेंच पुनर्विवाहोत्तेजक मंडळीचें मुख्य कार्य होतें. ह्या कामीं त्यांना नेटिव ओपीनियन, हिंदु, रिफॉर्मर, मित्रोदय अित्यादि पत्रांचा पूर्ण पाठिंबा होता.

आपल्या अंगीकृत कार्यावर पंडितांची जरी अढळ श्रद्धा होती, तरी त्यांच्या वृत्तींत दुराग्रहाचा लवलेशहि नव्हता. व्यावहारिक दृष्ट्या प्रतिपक्षांशीं तडजोड करण्यास ते नेहमी तत्पर असत. मतभेदांच्या मुद्यांवर अवास्तव जोर देअून भांडणें वाढवीत बसण्यापेक्षा अुभयपक्षांची कोणत्या बाबतींत अेकवाक्यता होण्यासारखी आहे अिकडे त्यांचें जास्त लक्ष असे. पुन-

विवाहाच्या प्रश्नावर जरी दुमत असलें, तरी बालविवाहाचे अनिष्ट परिणाम सर्वांस मान्य होण्याजोगे आहेत असें दिसून येतांच त्यांनी सनातनी व सुधारक या दोन्ही पक्षांना पसंत पडेल असें संमतिपत्र तयार केलें, व तें गोविंदशास्त्री लेले, गणेशशास्त्री मालवणकर, सदाशिवशास्त्री लेले, विष्णुशास्त्री पंडित, लक्ष्मणशास्त्री हळवे अित्यादि पंडितांच्या नांवांनी प्रसिद्ध केलें. त्यांत कन्येचा विवाह बारा वर्षांपासून सोळा वर्षांपर्यंत करावा, व पुरुषाने सतरा वर्षांपुढे पंचेचाळीस वर्षांपर्यंतच आपलें लग्न करावें असें स्पष्ट म्हटलें होतें.

"कन्येचा विवाह ती अुपवर झाल्यावर म्हणजे बारा वर्षांपासून सोळा वर्षांपावेतों रजोदर्शनाच्या पूर्वी करावा. अशा रीतीने कन्या ठेवण्यांत कदाचित् विवाहापूर्वी रजोदर्शन झाल्यास त्याबद्दल गोप्रदानात्मक वगैरे प्रायश्चित्त मन्वादिकांनीं सांगितलें आहे (हें ब्राह्मणकन्याविवाहविचार नांवाच्या पुस्तकांत लिहिलें आहे.) तें करून नंतर विवाह करावा; परंतु कन्या अुपवर होण्याच्या पूर्वी तिचा विवाह करूं नये. याप्रमाणेच पुरुषाने १७ वर्षांपुढे ४५ वर्षांपर्यंतच आपलें लग्न करावें. त्याच्या अगेमागे त्याने लग्न करूं नये व त्यांस कोणी कन्या देअूं नये. या दोन अुपायानी दुःखांत पडणाऱ्या अनेक स्त्रियांची विपत्ति बऱ्याच अंशीं दूर होअील."[1]

पंडितांच्या प्रोत्साहनाने पुणें येथील नारायण जगन्नाथ भिडे यांनी पुनर्विवाह केला; परंतु त्याचा फारसा गाजावाजा झाला नाही. त्यानंतर विष्णुशास्त्र्यांनी ता. १५ जून १८६९ रोजीं मुंबअीस मोरोबा कान्होबा यांच्या वाड्यांत प्रभाकर भट परांजपे यांची कन्या वेणूबाअी हिचा पुनर्विवाह मोठ्या थाटामाटांत घडवून आणला. ह्या विवाहांत नियोजित वर पांडुरंग विनायक करमरकर हे होते. समारंभाच्या कुंकुमपत्रिकेवर गोपाळ हरी देशमुख, विष्णु परशुराम पंडित, विष्णु मोरेश्वर भिडे, श्रीकृष्णशास्त्री तळेकर, विष्णु परशुराम रानडे, महादेव गोविंद रानडे, जनार्दन सखाराम गाडगीळ अशा सात वजनदार पुढाऱ्यांच्या सह्या होत्या. ह्या समारंभास मुंबअींतील बरेच प्रमुख लोक अुपस्थित होते. वधूवरांना मिळालेल्या अहेराची रक्कमहि ज्वळ जवळ तीन हजारांपर्यंत गेली. शिवाय विष्णुशास्त्री पंडितांनी पुनर्विवाहोत्तेजक मंडळीच्या फंडांतून दोन हजार रुपये पुनर्विवाहित स्त्रीच्या नांवें बँकेंत ठेवले. हा समारंभ कल्पनेबाहेर यशस्वी झाला. त्यामुळे विरोधकांचें पित्त खवळलें, व त्यांनी बहिष्काराचें रामबाण अस्त्र बाहेर काढलें.

पांडुरंगराव व वेणूबाअी यांच्या पुनर्विवाहामुळे पुराणमताभिमानी लोकांत खूपच खळबळ अुडाली. सुधारणावादी पक्षाचें बळ दिवसानुदिवस वाढत चाललें आहे हें लक्षण कांही टीक नव्हे अशी त्यांनी आपल्या मनाशीं खूणगांठ बांधली, व भल्याबुऱ्या मार्गांनी त्याचा नायनाट करण्याचा अुद्योग आरंभिला. मुंबअी, पुणें वगैरे ठिकाणीं सनातनी पंडितांच्या सभा भरून त्यांत प्रस्तुत पुनर्विवाहाला पाठिंबा देणाऱ्या पुढाऱ्यांना बहिष्कृत करण्याचा व्यूह रचण्यांत आला. प्रभाकर शिवराम भावे व कृष्णाशास्त्री साठे यांनी मुंबअीस 'हिंदुधर्मव्यवस्थापक सभा' स्थापन केली व तिच्या मार्फत दर रविवारीं जाहीर बैठक भरवून पुनर्विवाहपक्षाचें खंडन करण्याचें काम हातीं घेतलें. आमचा अुपक्रम शास्त्रसंमत आहे याबद्दल आम्हांस मुळींच संशय नाही; शिवाय ज्या कोणास आमचें मत अमान्य असेल त्यांच्याशीं वाद करण्यास आम्ही तयार आहोंत असें विष्णुशास्त्र्यांनी सनातनी पंडितांना निक्षून सांगितलें

१. पुनर्विवाहोत्तेजक मंडळीचा रिपोर्ट, १८६७-६८.

होतें. याच सुमारास जगद्गुरु शंकराचार्यांची स्वारी रत्नागिरीस गेली होती. तेव्हा कांही लोकांनी पुनर्विवाहाविषयी त्यांचा अभिप्राय विचारला, परंतु श्रींनी संभावितपणें अुत्तर देण्याची टाळाटाळ केली. मात्र लवकरच त्यांनी कऱ्हाड येथील सुप्रसिद्ध धर्ममार्तंड विटोबाअण्णा दप्तरदार यांना विधवाविवाहनिषेधाची मोहीम सुरू करण्याची आज्ञा केली. श्रींच्या अिच्छेस मान देवून सुधारकपक्षाला नामोहरम करण्याचा विटोबाअण्णांनी विडा अुचलला व त्यासाठी पुणें येथे येअून त्यांनी आपला मुक्काम ठोकला. त्यांचा व पंडितांचा पुनर्विवाहाच्या सशास्त्रते-विषयी जाहीर वाद व्हावा म्हणून बोलणें चालू होतें. परंतु वादाच्या अटींसंबंधी अेकवाक्यता न झाल्यामुळे तें फिसकटलें. पुढे विटोबाअण्णांनी पाच्छापूरकरांच्या वाड्यांत व्याख्यानें देण्यास आरंभ केला. पंडितांनीहि अनेक सुधारणाप्रेमी मित्रांच्या आग्रहावरून मांडयांच्या वाड्यांत आपली व्याख्यानमाला गुंफली. त्यानंतर थोडक्याच दिवसांत शंकराचार्यांची स्वारी आपल्या लवाजम्यासह पुणें येथे आली व त्या वेळीं बरेच दिवस घाटत असलेल्या शास्त्रचर्चेचा योग जुळून आला. पुनर्विवाहोत्तेजक पक्षाचे पांच, व निषेधक पक्षाचे पांच, आणि सरपंच अेक अशा अकरा पंचांसमोर विष्णुशास्त्री पंडित व नारायणाचार्य गजेंद्रगडकर यांचा नअू दिवस कडाक्याचा वाद झाला. सुधारणावादी पक्षाच्या भूमिकेचा निर्विकार मनाने विचार न करतांच निषेधकांनी निर्णयाची मागणी केली. आयत्या वेळीं सनातनी पंडितांच्या भिडेला बळी पडून अुत्तेजक पक्षाकडील अेका पंचाने विरुद्ध मत दिलें. त्यामुळे पुनर्विवाहपक्षाचा दोन मतांनी पराभव झाला; व तळेकर, रानडे, देशमुख प्रभृति पुढाऱ्यांवरील बहिष्काराला पुष्टि मिळाली. गोपाळराव देशमुख हे मुलीला सासरीं त्रास होअूं नये म्हणून प्रायश्चित्त घेअून मोकळे झाले. पण पंडित, रानडे व मोडक यांना मात्र बहिष्काराचा जाच बराच काळ सहन करावा लागला. मूठभर पंडितांनी जरी पुनर्विवाह निषिद्ध ठरविला तरी समाजांतील डोळस व विचारी लोकांना ह्या सुधारणेचें महत्त्व अधिकाधिक पटूं लागलें होतें. समाजाच्या अुद्धारासाठी स्थापन झालेलीं धर्मपीठेंच कालान्तराने कशीं निष्क्रिय व प्रतिगामी बनतात याचें अुत्कृष्ट प्रत्यन्तर या वादाने मिळालें. आपला पक्ष जरी न्याय्य असला तरी जगाची रीत अुफराटी आहे याची विष्णु-शास्त्र्यांना जाणीव होती. अदूरदर्शी पंडितांच्या न्यायालयांत साक्रेटीस गुन्हेगार ठरला, येशू ख्रिस्ताला देहान्तशासन दिलें गेलें; परंतु त्यामुळे त्यांचें कांहीच नुकसान झालें नाही. सर्व जग त्यांच्या पायावर लोळण घेअूं लागलें. त्यांचें तत्त्वज्ञान अमर होअून राहिलें. ह्या सर्व गोष्टी विचारांत घेअून पंडितांनी आपला धीर खचूं दिला नाही व आदर्श कर्मयोग्याप्रमाणे आपलें कार्य अखंड चालू ठेवलें.

विष्णुशास्त्री पंडित हे बोलघेवडे सुधारक नव्हते. आपल्या तत्त्वांचें तंतोतंत परिपालन करतांना पडेल ती झीज सोसण्याची त्यांची तयारी होती. महाराष्ट्रांतील मी मी म्हणणाऱ्या नामवंत सुधारकांनी वाटेल त्या लंगड्या सबबी पुढे करून अैन आणीबाणीच्या वेळीं कच खाल्ल्याचीं अुदाहरणें कांही थोडींथोडकीं नाहीत, परंतु पंडितांची वृत्ति फार वेगळी होती. लोकांना ब्रह्मज्ञानाच्या गोष्टी सांगून आपण नामानिराळें राहणें त्यांना कधींच रुचलें नाही. यदृच्छेने त्यांच्या आयुष्यांत कसोटीची वेळ आली, व तिच्यांतून ते तावूनसुलाखून बाहेर पडले. अि. स. १८७४ च्या सुमारास त्यांची पहिली पत्नी दिवंगत झाली. आता पुढे पंडित अविवाहित राहतात, पुनर्विवाह करतात, का आपलें सर्व तत्त्वज्ञान गुंडाळून ठेवून साळसूदपणें अेखाद्या बालवधूशीं विवाहबद्ध होतात अिकडे सर्वांचे डोळे लागून राहिले होते. ज्या पवित्र कार्याचा जन्मभर प्रसार केला त्याला प्रत्यक्ष कृतीने पाठिंबा देण्याची संधि पंडितांनी वाया जाअूं दिली

नाही. ता. २१ अेप्रिल १८७४ रोजीं त्यांनी न्यायकचेरींत जाऊन आपलें करारपत्र सादर केलें. ह्या कराराने त्यांनी वामनराव आगाशे यांची कन्या कुसाबाओी हिच्याशीं विवाह करण्याचें ठरविलें. हरीपंत पटवर्धन यांच्या आकस्मिक निधनाने कुसाबाओी विधवा झाली होती. करारानंतर आठ महिन्यांनी पंडितांनी तिच्याशीं विधिपूर्वक पुनर्विवाह केला.

स्त्रीजातीच्या अुन्नतीपुरतेंच जरी विष्णुशास्त्र्यांनी आपलें कार्यक्षेत्र मर्यादित केलें होतें, तरी त्यांची दृष्टि अत्यंत व्यापक होती. समाजजीवनाच्या धार्मिक, सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय, औद्योगिक अित्यादि सर्व अंगांच्या सुधारणेविषयी त्यांना सारखीच तळमळ होती. अशा निरनिराळ्या समाजोपयोगी विषयांचा त्यांनी आपल्या अिंदुप्रकाशांतील लेखांत वेळोवेळीं परामर्श घेतला आहे. जन्मभर त्यांनी समाजाचीच चिन्ता वाहिली. लोकापवादाची पर्वा केली नाही. शेकडो संकटें ओढवून घेतलीं. पण स्वतःच्या सदसद्विवेकबुद्धीशीं प्रतारणा करण्याचें मनांत आणलें नाही. अशा रीतीने आपल्या आयुष्याचा प्रत्येक क्षण समाजसेवेंत खर्च करून या महापुरुषाने ता. २९ अेप्रिल १८७६ रोजीं महाबळेश्वरीं आपला देह ठेवला.

सरकारी नोकरी सोडल्यापासून पंडितांनी आपलें सारें लक्ष स्त्रियांच्या सुधारणेकडे लावलें होतें. त्यासाठी त्यांनी गांवोगांवीं व्याख्यानें दिलीं; अनेक ग्रंथ लिहिले, शेकडो लेख प्रसिद्ध केले; आबालवृद्धांशीं खुल्या दिलाने वारंवार चर्चा केली; मतप्रचाराचें अेकहि साधन त्यांनी ठेवलें नाही. स्त्रीशिक्षण, पुनर्विवाह, बालविवाह, जरठकुमारीविवाह, परदेशगमन, जातिभेद अित्यादि अनेक प्रश्नांचा त्यांनी आपल्या लेखांतून अूहापोह केला आहे. त्यांचें सगळें विवेचन प्रायः जुन्या धर्मग्रंथांवर आधारलेले आहे. प्राचीन धर्मग्रंथांचें चिकित्सक दृष्टीने अध्ययन करून त्यांनी आपलीं मतें बनविलीं होतीं. त्यामुळे त्यांच्याशीं वाद करतांना मोठमोठ्या शास्त्रज्ञांचीहि तारांबळ अुडत असे. त्यांची भाषा कांहीशी खडबडीत, पण सरळ, व सोपी आहे. त्यांच्या प्रत्येक लेखांत त्यांच्या अंतःकरणाची तळमळ, आत्मविश्वास, शोधकता व व्यासंग स्पष्ट दिसून येतो.

## विष्णुशास्त्री पंडितांचे ग्रंथ, लेख व व्याख्यानें

**शालेय**

| | |
|---|---|
| १ नाना फडनवीस ह्यांची संक्षिप्त बखर | मुंबअी १८५९ |
| २ हिंदुस्थानचा अितिहास भाग ३ रा (मरेकृत अितिहासाचें भाषांतर) | मुंबअी १८६१ |
| ३ अिंग्रजी-मराठी कोश | मुंबअी १८६४ |
| ४ संस्कृत आणि महाराष्ट्र धातुकोश | मुंबअी १८६५ |
| ५ संस्कृत तिसरें पुस्तक (अिंग्रजी) | मुंबअी १८६८ |

**सामाजिक व धार्मिक**

| | |
|---|---|
| १ ब्राह्मणकन्याविवाहविचार | मुंबअी १८६४ |
| २ पुरुषसूक्तव्याख्या | मुंबअी १८६४ |
| ३ विधवाविवाह | मुंबअी १८६५ |
| ४ विधवोद्वाहविवेक (संस्कृत) | मुंबअी १८६८ |
| ५ पुनर्विवाह सशास्त्र असल्याविषयीं पुणें व नाशिक येथें दिलेलीं व्याख्यानें | मुंबअी १८७० |

६ आर्य लोकांच्या प्राचीन व अर्वाचीन रीति व त्यांची परस्परांशीं तुलना आणि द्विजांनीं नावेंतून विलायतेस जाणें निर्दोष आहे या विषयांवर व्याख्यानें मुंबअी १८७२
७ स्मृतिशास्त्र- व्याख्यान मुंबअी १८७३
८ शूद्रधर्म मुंबअी १८७३
९ वेदांतील सूर्यासावित्रीविवाह मुंबअी १८७४
१० देवरुख्यांविषयीं विचार मुंबअी १८७४
११ आयुष्यवर्तनक्रमाविषयीं श्रुतिस्मृतींच्या आज्ञा- व्याख्यान मुंबअी १८७५
१२ स्त्रियांचे अधिकार- व्याख्यान मुंबअी १८७५

पद्यात्मक

१ पुष्पमाला मुंबअी १८७४
२ तुकारामबावाच्या अभंगांची गाथा—भाग १-२ मुंबअी १८६९-७३
३ स्त्रीगायनसंग्रह अथवा बायकांचीं गाणीं मुंबअी १८८२

विष्णुशास्त्री पंडित हे विद्याखात्यांत जवळ जवळ सोळा वर्षें नोकरीस होते. तेवढ्या मुदतींत 'ट्रान्स्लेशन अेक्झीबिशनर' म्हणूनहि ते पाठ्यपुस्तकांच्या भाषांतराचें काम पाहत असत. त्यामुळे त्यांच्या हातून चारपांच शालेय ग्रंथ निर्माण झाले. त्यांपैकी दोन कोशग्रंथ आहेत व अितर दोन भाषांतरात्मक आहेत. क्यापटन् म्याक्डोनाल्ड यांच्या 'नाना फडनवीस यांची बखर' या चरित्रग्रंथाचा सुबोध सारांश त्यांनी अि. स. १८५९ त प्रसिद्ध केला. त्याचप्रमाणे मरे यांच्या हिंदुस्थानच्या अितिहासाच्या तिसऱ्या विभागाचें त्यांनी भाषांतर केलें आहे. हीं सर्व पुस्तकें सरकारी विद्याखात्याच्या प्रेरणेने व प्रोत्साहनाने लिहिलीं गेलीं. तेव्हा पंडितांच्या विवक्षित विचारसरणीचें प्रतिबिंब त्यांत अुमटलें नसलें तर मुळींच नवल नाही.

पंडितांचें सामाजिक विषयावरील पहिलें प्रसिद्ध पुस्तक 'ब्राह्मणकन्याविवाहविचार' हें होय. त्यामध्ये त्यांनी श्रुति, स्मृति व पुराणें यांच्या आधारें प्रौढविवाहाचें समर्थन केलें आहे. 'खोट्या खड्यास चमक अधिक' या म्हणीप्रमाणे आपल्या समाजांत मूळ शास्त्रापेक्षा परंपरागत रूढींचें महत्त्व जास्त वाढलें आहे हें त्यांनी लोकांच्या निदर्शनास आणून दिलें. लग्नापूर्वी ऋतुप्राप्ति झाली असतां ब्राह्मणकन्येला विवाहयोग्यता येतच नाही ही समजूत कशी फोल व निराधार आहे तें पंडितांनी या निबंधांत मनुस्मृति, यमस्मृति, संस्कारकौस्तुभ, प्रयोगरत्न अित्यादि ग्रंथांतील प्रमाणें देअून स्पष्ट केलें आहे. लेखकाची भूमिका लक्षांत येण्यास त्यांतील अेक छोटासा अुतारा येथे सादर करतों.

"कन्येस विवाहाच्या पूर्वी व विवाहहोमकाळीं ऋतुप्राप्ति झाली असतां प्रायश्चित्त सांगितलें. यावरूनच त्या ऋषींच्या मतीं ऋतुप्राप्त्युत्तरविवाह कांहींसा सदोष आहे, आणि ऋतुप्राप्तीच्या पूर्वींचा त्यापेक्षां विशेष प्रशस्त आहे, हें अगदीं अुघड सिद्ध होतें. तथापि तो ऋतुप्राप्तीपूर्वीच झाला पाहिजे, नाहीं तर कन्या ब्राह्मण्यांतून भ्रष्ट होते, असा जो ग्रह आहे तो निर्मूल आहे हें, आणि ऋतुप्राप्तीच्या पूर्वीं केव्हांही विवाह करणें सारखेंच प्रशस्त आहे हें, या दोन गोष्टी वरील ग्रंथावरुन सिद्ध होतात हें येथें दाखवणें आहे. दुसरी गोष्ट, कोणत्याही दोषाचें गुरुत्व अथवा लघुत्व त्या दोषाबद्दल प्रायश्चित्तरूप जी निष्कृति सांगितली असेल तिच्या गुरुत्वा-

वरून अथवा लघुत्वावरून अनुमेय आहे, हें स्पष्टच आहे. आणि ज्या अर्थी विवाहापूर्वी रजोदर्शन झालें असतां निष्कृति मोठीशी नाहीं त्या अर्थी तो दोष मोठासा नाहीं हें अगदीं अुघडपणें सिद्ध दिसतें, याचा सुज्ञांनीं विचार करावा''.

विधवाविवाहाच्या चळवळींतच पंडितांनी आपलें सर्व आयुष्य खर्च केलें होतें. तेव्हा या विषयावरच त्यांचें ब्रेंचसें लेखन व्हावें हें स्वाभाविक आहे. अगदी आरंभीं त्यांनी पंडित अीश्वरचंद्र विद्यासागर यांच्या 'विधवाविवाह' या ग्रंथाचा मराठींत अनुवाद केला. अीश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी बंगालमध्ये पुनर्विवाहाच्या प्रश्नाला जोराची चालना दिली. पाराशरस्मृतींतील ज्या दोन श्लोकांवर पुनर्विवाहपक्षाची सगळी अिमारत अुभारली होती ते श्लोक अीश्वरचंद्रांनीच प्रथम शोधून काढले. या ग्रंथाच्या वाचनानेच विष्णुशास्त्री पंडितांनाहि जुन्या धर्मग्रंथांचें चिकित्सक दृष्टीने अध्ययन करण्याची स्फूर्ति मिळाली असेल असें वाटतें. अीश्वरचंद्रांचा ग्रंथ प्रसिद्ध झाल्यानंतर काशीनाथशास्त्री अष्टपुत्रे यांनी त्याचें पत्रद्वारें खंडन केलें होतें. त्याचप्रमाणें काशींतील चौदा पंडितांनीहि विधवाविवाहाच्या खंडनासाठी 'पुनर्विवाहनिषेध' या नांवाचा ग्रंथ लिहिला. कृष्णशास्त्री साठे यांनी त्याचें मराठी भाषांतर प्रसिद्ध केलें. ह्याखेरीज बाळकृष्ण लक्ष्मणशास्त्री बापट यांनीहि 'विधवाविवाहखंडन' या नांवाचा ग्रंथ लिहिला. अशा रीतीने त्या वेळीं ह्या प्रश्नाचा अुलटसुलट दोन्ही बाजूंनी अूहापोह होत होता. काशीच्या चौदा पंडितांनी लिहिलेल्या ग्रंथाच्या खंडनार्थ विष्णुशास्त्र्यांनी 'विधवोद्वाहविवेक' हा संस्कृत ग्रंथ लिहिला. त्याच्या मराठी भाषांतराचें काम चालू होतें. परंतु तें प्रसिद्ध झाल्याचें कोठे आढळत नाही. पंडितांनी या विषयावर ठिकठिकाणीं अनेक व्याख्यानें दिलीं. त्यांपैकी पुणें व नाशिक येथील व्याख्यानें मात्र पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध झालीं आहेत. त्या व्याख्यानांतील अेक अुतारा येथें अुद्धृत करतों.

''विवाह होण्याविषयीं पुरुषांच्या व स्त्रियांच्या अंगीं जे गुण असले पाहिजेत म्हणून सांगितले आहेत त्यांत, सर्व सांसारिक कृत्यांची जबाबदारी स्त्रीपेक्षां पुरुषावर जास्तीं असल्याचें मनांत आणून पुरुषाच्या आंगच्या गुणांची संख्या जास्त लिहिली आहे आणि अर्थात् स्त्रीच्या आंगच्या गुणांची संख्या कमी लिहिली आहे. यांजपैकीं कांहीं कांहीं गुणांची परीक्षा फार बारकाअीनें करण्यास सांगितलें आहे. परंतु कितीहि बारकाअी केली तरी अत्यंत अल्पज्ञ हा मनुष्य अनेक कारणांनीं चुकीस पात्र आहेच. यास्तव अशाप्रकारें चुक्या होअून विवाह घडून आल्यास त्यांतून आणि विवाहोत्तर आधिदैविक अथवा आधिभौतिक अित्यादि संकटें आलीं असतां त्यांतून त्यास पार पाडण्यास तसतसे मार्ग करून ठेवलेच आहेत.— म्हणजे विवाहित पुरुषाचा व विवाहित स्त्रीचा पुनः विवाह करण्यास मोकळीक दिली आहे. त्यांत ती पुरुषास दिली असल्याचें सर्वांस माहीत असून वस्तुतः ती जितकी दिली आहे तिजपेक्षां स्वहस्तांतच सर्वदा नियम धारण करणाऱ्या पुरुषांनीं ती वाढविली आहे. ती आतां वाढतां वाढतां अशा अुच्चपदास येअून पोंचली आहे कीं, बिचाऱ्या हजारों अबला तेथून तीस बळी पडत आहेत. मुलीच्या विचारावांचून पाहिजे तितक्या वयाच्या व पाहिजे त्या ठोंब्यास मुली देण्याच्या अेकट्या प्रघाताचा विचार केल्यासही मीं म्हटलेल्या गोष्टींचीं अुदाहरणें हजारों सांपडतील. अस्तु.

आतां पुरुषांप्रमाणेंच स्त्रियांसहि कितीअेक आपत्तींच्या प्रसंगीं पुनर्विवाहास स्पष्टपणें मोकळीक दिली आहे. ही मोकळीक देणारा साक्षात् वेदपुरुष आहे व मनु, कात्यायन, वसिष्ठ,

१: ब्राह्मणकन्याविवाहविचार— पृ. १३—१४

प्रजापति, शातातप, नारद, हारीत, व पराशर हे आठ महर्षि आहेत. तूर्त अितके अवगत आहेत व शोधाअंतीं आणखीहि बहुत अुपलब्ध होतील असा बहुत संभव आहे."[1]

'आर्य लोकांच्या प्राचीन व अर्वाचीन रीति......' या छोटेखानी पुस्तकांत विष्णुशास्त्री पंडितांनी पुण्यास 'फ्रेंडली मीटिंग' पुढे दिलेल्या तीन व्याख्यानांचा समावेश केला आहे. पहिल्या व्याख्यानांत प्राचीन व अर्वाचीन चालींची तुलना करून पूर्वकालीन समाजव्यवस्थेत स्त्रियांचे हक्क अबाधित राखण्याची किती दक्षता घेण्यांत आली होती तें साधार स्पष्ट केलें आहे. पूर्वी स्त्रियांना वेदाध्ययनाचा अधिकार होता; मुलींच्या संमतीशिवाय वराची निवड करण्यास मनाअी होती; कन्याविक्रयाच्या चालीचा ठिकठिकाणीं तीव्र निषेध केला आहे; प्रौढ विवाहाची प्रथा सर्रास रूढ होती; अित्यादि गोष्टींचा त्यांनी आपल्या भाषणांत अुल्लेख केला आहे. त्याचप्रमाणे श्रुतिस्मृतिप्रणीत राजधर्माचें स्वरूप विशद करून आमच्या राजेरजवाड्यांची सौम्य शब्दांत हजेरी घेतली आहे. तिसऱ्या व्याख्यानांत ज्ञानार्जनासाठी परदेशगमन शास्त्रदृष्ट्या निषिद्ध नाही ह्या मुद्याचें थोडक्यांत विवेचन केलें आहे. तसेंच रोटीव्यवहार व बेटीव्यवहार या दोन्ही बाबतींत जातिभेदाचे निर्बंध पूर्वी आजच्या अितक्या कडक रीतीनें पाळले जात नसत ह्या गोष्टीकडेहि त्यांनी मुद्दाम श्रोत्यांचें लक्ष वेधलें आहे.

"विवाहसंबंधांत जातिभेद अगर वर्णभेद प्राचीनकालीं मानीत नव्हते असें धर्मशास्त्रावरून व त्या काळच्या व्यवहारावरून निर्विवाद सिद्ध होतें. ब्राह्मणास ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र या चार वर्णांच्या; क्षत्रियास क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र या तीन वर्णांच्या; वैश्यास वैश्य, शूद्र या दोन वर्णांच्या, व शूद्रास शूद्रवर्णाची अशा बायका करण्यास आज्ञा दिली आहे व ती प्राचीन काळीं चालू होती असें मन्वादि सर्व स्मृतींच्या आचाराध्यायांतील व व्यवहाराध्यायांतील वचनांवरून स्पष्ट होतें. याशिवाय क्षत्रियवंशांतील पुरुषही ब्राह्मणवर्णाच्या बायका करीत असत असें अितिहासांत आढळतें. ही चाल फार चांगली व लोकांस सुखावह होती. ती अर्वाचीन काळीं अगदीं बंद झाली, ती पुन्हा चालू करणें हें सर्वांचें कर्तव्य आहे."[2]

पंडितांनी ता. ११ अेप्रील १८७३ रोजीं मराठी ज्ञानप्रसारक सभेमध्ये 'स्मृतिशास्त्र' या विषयावर विचारप्रवर्तक व्याख्यान दिलें. तें विविधज्ञानविस्तारांत प्रसिद्ध झालें आहे. या भाषणांत त्यांनी युरोपियन पंडितांच्या भाषांतरावर अवलंबून न राहतां स्वतंत्र रीतीनें स्मृतिग्रंथांचा अभ्यास करण्याची आवश्यकता प्रतिपादन केली आहे. पंडितांच्या सूक्ष्म व शोधक बुद्धीचे पुरावे या व्याख्यानांत जागोजाग आढळतात. आरंभीं त्यांनी श्रुति व स्मृति यांच्या प्रामाण्याची मीमांसा करून नंतर स्मृतिग्रंथांचें स्वरूप सविस्तर स्पष्ट केलें आहे. शेवटीं वैदिक वर्णव्यवस्था व स्त्रियांसंबंधीचा प्राचीन शास्त्रकारांचा दृष्टिकोन या गोष्टींचें थोडक्यांत दिग्दर्शन केलें आहे.

"धर्मशास्त्राचें खरें मर्म समजण्यास साक्षात् श्रुति व स्मृति यांचाच अभ्यास केला पाहिजे. व्याख्याग्रंथांवरच भरवसा ठेवून अुपयोग नाही. तसेंच युरोपियन लोकांचीं भाषांतरें कितीहि चांगलीं झालीं असलीं तरी त्यांच्या द्वारें मूळ ग्रंथांचें यथार्थज्ञान कधींहि व्हावयाचें नाहीं. खेरीज त्यांचीं बहुतेक भाषांतरें चुकलेलीं आहेत व कितीअेक मुळापासून फारच दूर आहेत. अर्वाचीनकाळच्या शास्त्री वगैरे लोकांस स्मृतींची जी माहिती आहे ती मयूख, मिताक्षरा,

१. स्त्रीपुनर्विवाह सशास्त्र असल्याविषयीं व्याख्यानें– पृ.६१-६२.

२. आर्य लोकांच्या प्राचीन व अर्वाचीन रीति– पृ.१४-१५.

माधव, निर्णयसिंधु अित्यादि निबंधांवरून आहे. प्रत्यक्ष स्मृतीच वाचून पाहणारे असें थोडे आहेत. यामुळे या स्मृतीविषयीं, त्यांच्या कर्त्यांविषयीं व त्यांतील विषयांविषयीं त्यांस असावा तसा समज नाहीं.''[1]

विष्णुशास्त्र्यांनी ता. १२ मार्च १८७४ रोजीं अुपयुक्त मराठी ज्ञानप्रसारक सभेपुढे 'आयुष्यवर्तनक्रमाविषयी श्रुतिस्मृतींच्या आज्ञा' या विषयावर केलेलें भाषणहि विविधज्ञान-विस्तारांतच प्रसिद्ध झालें आहे. सुरवातीस त्यांनी सृष्टीच्या अुत्पत्तिविषयी श्रुतीचा अभिप्राय सांगितला, व त्यांत रूपकालंकाराने विराट्स्वरूपाच्या चार अवयवांच्या ठिकाणीं चतुर्वर्णात्मक सृष्टीची योजना केली आहे असें प्रतिपादन केलें. नंतर त्यांनी चान्ही आश्रमांचा निर्देश करून ब्रह्मचर्याश्रम व गृहस्थाश्रम या दोहोंचेच प्रामुख्याने विवेचन केलें. तसेंच नुसतें पाठांतर व्यर्थ आहे व 'अर्थज्ञान झाल्यावांचून अध्ययनाची समाप्तिच होत नाहीं असें श्रुतिस्मृतींचें खरें मत आहे' या मुद्यावर त्यांनी विशेष भर दिला आहे. शिवाय परधर्मीय राजवटींत धर्मशिक्षणाची हयगय झाल्याशिवाय राहात नाही; तेव्हा आपणच त्या बाबतींत प्रयत्न केला पाहिजे असेंहि त्यांनी सांगितलें. त्यांच्या ह्या भाषणांतील कांहीं भाग येथें अुद्धृत करतों.

''लोकांस धर्मसंबंधीं शिक्षणाची अत्यंत आवश्यकता आहे हें अुघडच आहे. परंतु विद्याभ्यासाचें काम केवळ राजाच्याच हातांत राहील आणि तो राजा व प्रजा ही अुभयतां अेकधर्मी नसतील तेव्हा धर्मसंबंधी शिक्षणाची न्यूनता अथवा हयगय होअून लोकांत धर्मा-विषयी अज्ञान होअून ते धर्मरहित अथवा परधर्माश्रित असे होतात हें हल्लींच्या स्थितीवरून सहज लक्षांत येत आहे.''[2]

ज्ञानप्रसारक सभेपुढे ता. ५ मार्च १८७५ रोजीं पंडितांचें आणखी अेक व्याख्यान झालें. तेंहि विविधज्ञानविस्तारांत आलें होतें. व्याख्यानाचा विषय 'स्त्रियांचे अधिकार' हा होता. त्यांत त्यांनी स्त्रीजीवनविषयक अनेक प्रश्न अुपस्थित करून त्यांची शास्त्रशुद्ध चर्चा केली आहे. सामान्य जनांचा बुद्धिभेद करण्यापेक्षा धर्मवचनांच्या आधारानेच न्याय्य सुधारणांचें समर्थन केल्यास तें अधिक परिणामकारक होतें असें त्यांनी आरंभीं स्पष्ट म्हटलें आहे. मन्वादि स्मृतिकारांनी समाजजीवनांत स्त्री आणि पुरुष या दोघांचेंहि महत्त्व सारखेंच मानलें आहे. पूर्वीच्या कल्पांत स्त्रियांना अुपनयनसंस्कार विहित होता, त्याचप्रमाणे वेदाध्ययनाचाहि पुरु-षांच्या बरोबरीने अधिकार होता. गार्गी, वडवा, सुलभा अित्यादि ब्रह्मवादिनी स्त्रियांचीं नावें प्रसिद्ध आहेत. विवाह करणें अथवा न करणें स्त्रियांच्या मर्जीवर अवलंबून आहे. त्यांना शास्त्रांचें तसें बंधन नाही. विवाहाच्या बाबतींत मुख्य विचार व संमति कन्येचीच असली पाहिजे, आणि तिच्या अिच्छेनुरूपच वराची योजना झाली पाहिजे अशा अनेक मुद्यांचा पंडितां-नी या व्याख्यानांत परामर्श घेतला आहे. त्यांतील कांही भाग येथे अुतरून घेतों.

''आपल्या सर्वसाधारण लोकांच्या प्रस्तुतच्या निकृष्ट प्रतीच्या मानसिक स्थितीच्या मानानें पाहतां कोणीही मनुष्य कसाहि विद्वान् अथवा प्रतिष्ठित असला तरी आजच्या व्याख्या-नाच्या विषयांत त्याचेच विचार म्हणून कधीं अुपयोगी पडावयाचे नाहींत. तर ज्या महर्षी-विषयीं त्यांची पूज्यबुद्धि अद्यापि नष्ट झाली नाहीं, त्यांचे विचार त्या विषयावर काय आहेत हेंच मुख्यत्वें लिहून प्रसंगविशेषीं स्वाभिप्राय द्यावा हें बरें वाटल्यामुळें तशीच आज योजना केली आहे.''

१. विविधज्ञानविस्तार, पु.५, पृ.२०५. २. विविधज्ञानविस्तार, पु. ७, पृ, १५७.

"आपणांस पसंत वाटत असून कन्येस पसंत वाटत नसेल तर तो वर सोडून कन्येस जो पसंत वाटत असेल त्यासच कन्या पित्यानें द्यावी, आणि तसेंच आपणांस आवडत असेल तीच कन्या मुलाच्या गळ्यांत न बांधतां त्यास जी आवडत असेल ती त्यास द्यावी. म्हणजे विवाहाच्या बाबतींत वधूस वर पसंत व वरास वधू पसंत असेल तरच त्यांचा विवाह करावा; नाहीं तर कसा तरी अेकदां विवाह करून दोन हातांचे चार हात (मुसक्या बांधण्याचें काम) करूं नयेत अशी या नियमाची आज्ञा आहे. तेव्हा आपणांस आवडेल तसाच नवरा बाप वगैरेकडून करून घेण्याचा किंवा स्वतः करण्याचा स्त्रियांस पूर्ण हक्क आहे. कन्येस यथायोग्य वर न मिळेल तर ती जन्मभर अविवाहित ठेवावी, परंतु अयोग्य वरास कधींहि देअूं नये असें मनूनें स्पष्ट सांगितलें आहे."[1]

लेख, भाषणें, चर्चा याचप्रमाणे पंडितांनी देशाच्या सर्वांगीण सुधारणेच्या दृष्टीने कीर्तनें करण्याचाहि अुपक्रम केला. त्यांत ते अनेक समाजोपयोगी विषयांचें निरूपण करीत असत. त्यासाठी त्यांनी निरनिराळ्या वृत्तांत बरींचशीं पद्यें तयार केलीं, व स्नेह्यांच्या आग्रहाखातर पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध केलीं. ह्या पुष्पमालेंतील पांच सात पद्यें जरी सहज चाळलीं, तरी त्यावरून पंडितांची दृष्टि किती शुद्ध व व्यापक होती तें चांगलें दिसून येतें. सामान्य हरदासी पदांप्रमाणेच ह्या पद्यांची रचना आहे. त्यांत कल्पनासौष्ठव किंवा पदलालित्य याचा लवलेशहि नाही. त्यांतील दोन पद्यें नमुन्यासाठी अुद्धृत करतों.

"नाहीं कंठा माजी गोडी । नाहीं वक्तृत्वाची प्रौढी ॥
येथें अुद्देश प्रधान । त्याशि द्यावा सकळीं मान ॥
नाहीं तालस्वरज्ञान । नाहीं गायनसाधन ॥
नाहीं कवनामाजी छंद । नाहीं प्रतिभेचाही गंध ॥
नाहीं काव्याचा अभ्यास । तरी न व्हावें अुदास ॥
मित्र विनवी जेवी भृंग । व्हावें मकरंदीं दंग ॥"[2]

"कोणी लोटा किंवा वारा । परि येअूं तुमच्या दारा ॥
आम्ही होअूनी गोसावी । फेरी करूं गांवोगांवीं ॥
ठाअीं ठाअीं हाका मारूं । निजलियां जागे करूं ॥
देश जननीचे बंदे । होअूनी करूं हेचि धंदे ॥
मित्र म्हणे हा निर्धार । सिद्धि दाता जगदीश्वर ॥"[3]

विष्णुशास्त्री पंडित यांनी मुंबअी सरकारच्या आश्रयाने "तुकारामबावाच्या अभंगाची गाथा" दोन भागांत प्रसिद्ध केली. ह्या कामीं त्यांना शंकर पांडुरंग पंडित यांचें सहकार्य लाभलें होतें. त्यांनी तळेगांव, देहू, पंढरपूर, कडूस या चार ठिकाणच्या प्रती ताडून पाहून प्रस्तुत ग्रंथांतील पाठ निश्चित केले आहेत. अशा चिकित्सक दृष्टीने ग्रंथ संपादित करण्याचा हा मराठी भाषेंतील पहिलाच प्रयत्न होय. या ग्रंथाला तुकारामबावांचें अिंग्रजी व मराठी चरित्र जोडलें आहे. मराठी चरित्र ७६ पानांचें आहे. तें बहुधा पंडितांनीच लिहिलें असावें.

विष्णुशास्त्री पंडितांच्या शैक्षणिक, सामाजिक, व वाङ्मयीन कार्यांचें आपण स्थूलमानाने अवलोकन केलें. स्त्रीजातीच्या न्याय्य हक्कांसाठी सतत बारा वर्षे ते जीर्णमतवादी पक्षाशीं हटातटाने झगडले. सभोवार लोकनिंदेचें काहूर अुठलें असतांहि त्यांनी कधी रेसभर देखील माघार

१. विविधज्ञानविस्तार पु. ७, पृ. ११५, १२०. २. पुष्पमाला पृ. ३. ३. पुष्पमाला पृ. ४५-४६.

घेतली नाही. त्यांचे विचार, अुच्चार व आचार यांमध्ये पूर्ण अेकवाक्यता होती ही गोष्ट त्यांच्या कट्टया शत्रूलाहि मान्य करावी लागेल. त्यांची वेधकशक्ति व संघटनाचातुर्य अलौकिक होतें. महाराष्ट्र व गुजराथ या दोन्ही प्रांतांतील प्रमुख पुढाऱ्यांचा त्यांनी आपल्या कार्याला पाठिंबा मिळविला. ज्या ज्या वेळीं आपल्या सहकाऱ्यांचा अंगचोरपणा त्यांच्या नजरेस आला त्या त्या वेळीं त्यांची कडक शब्दांत संभावना करण्यास त्यांनी मागेपुढे पाहिलें नाही. त्यांच्या अविश्रांत प्रयत्नांमुळेच महाराष्ट्रांत घरोघर स्त्रियांच्या प्रश्नांची चर्चा होअूं लागली. यदृच्छेने स्वतःवर प्रसंग आला असतां आपल्या तत्त्वांचें परिपालन करून त्यांनी जगाला अुदाहरण घालून दिलें; आणि म्हणूनच अर्वाचीन महाराष्ट्रांतील तत्त्वनिष्ठ सुधारकांच्या मालिकेंत पंडितांना अग्रस्थान दिलें पाहिजे.

## साभार-स्वीकार

१. *Modern Marathi Short Stories*— Editor and Publisher : B. G. Shinde, Saroj Prakashan, 249 Sharad Villa, Bombay 19.

२. **श्रीज्ञानेश्वरांचें तत्त्वज्ञान**— ले० डॉ. शं. दा. पेंडसे, अेम्.अे., अेम्.ओ.अेल्., पीअेच्.डी.; प्रका० के. भि. ढवळे, मुंबअी ४; मूल्य ४ रु.

३. **जिवलग**— ले० श्री. दा. न. शिखरे, अेम्.अे.; प्रका० श्री. य. गो. जोशी, सदाशिव पेठ, पुणें २; मूल्य १॥ रु.

४. **सिद्धपुरुष व त्यांचा संप्रदाय**— ले० श्री. वा. ल. चिपळोणकर व श्री. रा.स. भागवत; प्रका० श्री. ग. स. मराठे, पुणें ४; मूल्य १।॥ रु.

५. **थिऑसफीवरील सुबोध व्याख्यानें** (The Popular Lectures on Theosophy या डॉ. बेझंट यांच्या पुस्तकाचा मराठी अनुवाद)— अनु० श्री. दे. का. लेले, बी.अे.; प्रका० श्री. वा. ल. चिपळोणकर, अकोला; मूल्य १२ आणे.

६. **यशोनिधि**— कवि : राजकवि यशवंत; प्रका० श्री. य. दि. पेंढारकर, १९६/३४ सदाशिव, पुणें २; मूल्य १। रु.

७. **अशोकाचीं पानें**— ले० कृष्णाकुमार, अेम्. अे.; प्रका० श्री. ग. ना. अंबेकर, गोदावरी प्रिंटिंग प्रेस, नांदेड; मूल्य १॥ रु.

८. **वेदांतील गोष्टी**— ले० श्री. वि. कृ. श्रोत्रीय, अेम्. अे., बी. टी., प्रका० के. भि. ढवळे, समर्थसदन, गिरगांव, मुंबअी ४.

९. **अेकावळी** (प्रा. श्री.ना. बनहट्टी यांनी लिहिलेल्या व्यक्तिचरित्रात्मक लेखांचा संग्रह) संपा० व प्रका० डॉ. मा. गो. देशमुख, अेम्. अे., अेल्अेल्. बी., पीअेच्. डी., विडूळ (यवतमाळ); मूल्य १॥ रु.

१०. **भुरग्यालें व्याकरण**— (पैलो वांटो) ले० शणें गोंयबाब; प्रका० श्री. के. अेस. नायक, गोमंतक छापखाना, रामचंद्र बिल्डिंग, गिरगांव, मुंबअी ४; मूल्य ६ आणे.

११. **संगम**— ले० श्री. श्याम गोन्हे; प्रका० श्री. शं. ज. नाअीक, अुदय साहित्य प्रकाशन ९६ गंज, पुणें २; मूल्य १ रु.

१२. **दीपज्योति**— संपा० व प्रका० पु. आ. चित्रे, खारीबाव, बडोदें.

# परिषद्वार्ता



(चिटणिसांकडून)

**कार्यकारी मंडळ**— ऑगस्टच्या २४ तारखेस भरलेल्या कार्यकारी मंडळाच्या सभेत दुखवट्याचा खालील ठराव करण्यांत आला :—

"भारतीय संस्कृतीचे अेक निःसीम अुपासक, मानवधर्माचे प्रेषित, कल्यात्मसौंदर्याचे पूजक, विश्वभारतीचे संस्थापक, अभिजात साहित्याचे निर्माते, आंतरराष्ट्रीय कीर्तिसंपन्न कलावंत श्रेष्ठ कवि, राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचे पुरस्कर्ते व निःसीम देशभक्त डॉ. रवीन्द्रनाथ टागोर यांच्या शोककारक निधनामुळे बंगालचीच नव्हे तर अखिल भारताची किंबहुना सर्व मानवतेची हानि झाली आहे व असा सर्वांगीण अुन्नतीचा अमौलिक द्रष्टा व नेता कालवश झाल्यामुळे म. सा. परिषदेच्या कार्यकारी मंडळास अत्यंत दुःख होत आहे."

त्याचप्रमाणे परिषदेचे सदस्य श्री. वि. कृ. देशपांडे यांच्या निधनाविषयी खेद व्यक्त करण्यांत आला.

गेल्या संमेलनांत झालेल्या महाराष्ट्र विद्यापीठासंबंधी झालेल्या ठरावाचा विचार होअून महाराष्ट्रांतील शिक्षणसंस्था व अितर संस्कृतिविषयक संस्था यांचें प्रातिनिधिक मंडळ निर्माण करण्याच्या योजनेस सभेने मान्यता दिली. या कामास आरंभ झाला आहे.

**परीक्षा**— मागे सूचना गेल्याप्रमाणे यंदा परीक्षांस आरंभ १५ डिसेंबर या तारखेस होणार आहे. अुमेदवारांकडील अर्ज व शुल्क हीं स्वीकारण्याची १० नोव्हेंबर ही शेवटची तारीख म्हणून ठरविली आहे.

अुमेदवारांस मार्गदर्शन व्हावें म्हणून प्रा. वा. म. जोशी यांचें 'ज्ञान हें विष कीं अमृत' व 'सुशीलेचा देव' या दोन पुस्तकांसंबंधी गांधी ट्रेनिंग कॉलेज, पुणें येथे ता. ११ सप्टेंबर या दिवशीं व्याख्यानं करविण्यांत आलें.

**चुकीची दुरुस्ती**— मागील अंकीं 'परिषद्वार्तें'तील १३ व्या ओळींत 'कलोपासक मंडळ, वेंगुर्लें' ही संस्था परिषदेशीं संलग्न करून घेतल्याचें प्रसिद्ध झालें आहे. वेंगुर्ल्याच्या 'कलोपासक मंडळ' ह्या संस्थांचें नांव चुकून छापलें गेलें. संलग्न केलेली संस्था 'अभिनव वाङ्मय मंडळ, वेंगुर्लें,' ही आहे.

## नवीन सभासद

**तहहयात**

लॉर्ड बिशप ऑफ बॉम्बे, मुंबअी
प्रो. स. रा. भट, बेळगांव
डॉ. के. सी. घारपुरे, पुणें

**साधारण**

श्री. प्रभाकर दगडू पुराणिक, अमळनेर
प्रो. पांडुरंग नारायण मोडक, सुरत
रा. सा. बाबूराव रामचंद्र रणसिंग, धुळें
डॉ. रामकृष्ण नारायण अष्टपुत्रे, धुळें
श्री. शंकर सावळाराम परांजपे ,,
,, शिवाजी अर्जुन परब, मुंबअी
,, ल. रा. मोडक, पुणें
,, नारायण गणेश गोरे, पुणें
,, वामन राधाकृष्ण, नवें गोरे
,, केशव त्र्यंबक दाते, पुणें

# संपादकीय

प्रस्तुत साठावा अंक हा 'पत्रिके'च्या चौदाव्या वर्षाचा शेवटचा अंक होय. तेराव्या वर्षापासून पत्रिकेचें संपादन मजकडे आलें; आणि आज माझ्या संपादकीय कारकीर्दीतील दुसऱ्या वर्षाचा हा अखेरचा अंक आहे.

पत्रिकेच्या संपादनाची जबाबदारी मजवर सोपवितांना पत्रिकेच्या स्वरूपांत कांही विशेष फरक घडवून आणण्याची कार्यकारी मंडळाची मजकडून अपेक्षा होती. पत्रिकेचें मूलभूत स्वरूप न बदलतां ती अधिक वाचनीय कशी करतां येईल या धोरणाने हा बदल घडवून आणावयाचा होता. आणि आज दोन वर्षांच्या पत्रिकेच्या अंकांबद्दल जे सुबुद्ध वाचकवर्गाचे अभिप्राय पडले आहेत, त्यांवरून पाहातां कार्यकारी मंडळाला अपेक्षित असा फरक पूर्णांशाने जरी साध्य झाला नसला, तरी संपादनाचें कार्य त्या मार्गावर आहे, असें समजण्यास हरकत दिसत नाही.

या मार्गावर येण्यास पत्रिकेचा संपादक या नात्याने मी केवळ निमित्त मात्र असून त्याचें सर्व श्रेय पत्रिकेच्या लेखनसाहाय्यकर्त्यांस आहे. पत्रिकेच्या अठ्ठावन्नाव्या अंकांतील "अि. स. १९४० चें सांवत्सरिक साहित्यसमालोचन" हें सदर अभिप्रायांतून विशेष अुल्लेखिलें गेलें आहे. तसेंच पत्रिकेंत येणाऱ्या परीक्षणविभागाबाबतहि अनेक ठिकाणांहून समाधान व्यक्त करण्यांत आलेलें आहे.

सांवत्सरिक साहित्यसमालोचनाची कल्पना नवीन आहे, असें नाही. पण तें काम पार पाडणें तपशिलाच्या दृष्टीने बरेंचसें कठीण आहे. या कामांत येणाऱ्या व असलेल्या अडचणींचा अुल्लेख मीं त्या अंकांतील 'संपादकीया'मध्ये केला होता व आता पुन्हा लवकरच पुढील वर्षासाठी तें काम सुरू करण्याची वेळ आली असल्यामुळे त्यांचा पुन्हा अेकदा अुल्लेख करणें जरूर आहे.

या कामांतील मुख्य अडचण म्हणजे समालोचनाच्या वर्षांत प्रकाशित झालेलीं पुस्तकें किंवा त्यांचीं नांवेंहि मिळवण्यासंबंधाची आहे. सरकारी गॅझेट्सवर या बाबतींत सर्वस्वीं विसंबून राहतां येत नाही. या कामीं सहकार्याची जबाबदारी मुख्यतः लेखक व प्रकाशक यांच्यावर आहे. प्रकाशित पुस्तकांची परिपूर्ण व अधिकृत यादी नसतांना केलेलें समालोचन अपुरें व अनधिकृत स्वरूपाचें झालें तर त्यांत कांहीच नवल नाही, पण या अुणीवेची जाणीव असतांहि पत्रिकेने हें काम हातीं घेतलें याचें कारण केवळ "अकरणात् मन्दकरणं श्रेयः" अेवढेंच होय. समालोचनाचें काम तपशिलापुरतें तरी परिपूर्ण व्हावयाला पाहिजे असेल तर मराठींत प्रसिद्ध होणाऱ्या प्रत्येक पुस्तकाची साहित्यपरिषदेकडे नोंद होणें आवश्यक आहे व त्यासाठी प्रकाशक व लेखक यांनीं आपल्या प्रत्येक प्रसिद्ध होणाऱ्या पुस्तकाची अेक प्रत परिषदेकडे पाठविल्याशिवाय, किंवा निदानपक्षीं आपलें अमुक नांवाचें, अमुक विषयावरील, अमुक किंमतीचें पुस्तक प्रसिद्ध झालें आहे, असें परिषदेच्या कचेरीकडे कळविल्याशिवाय तें शक्य होण्यासारखें नाही. याबाबत मीं समालोचन अंकांत प्रकाशकांना विनंती केली होती. परंतु अद्यापहि ती विशेषशी फलद्रूप झालेली दिसत नाही, म्हणून पुनः अेकवार तीच विनंती मी

येथे करीत आहें. पुस्तकें अभिप्रायाला पाठविल्यानंतर त्यांवर अनेक दिवस किंवा मुळींचहि अभिप्राय न येतां तीं तशींच परिषदेच्या कचेरींत पडून राहतात, अशी लेखक व प्रकाशक-यांची अेक तक्रार पुस्तकें अभिप्रायार्थ न पाठविण्याचें कारण म्हणून केलेली पूर्वी अैकण्यांत येत असे; परंतु यासंबंधांत अलीकडील व्यवस्थेत तक्रारीला जागा अुरलेली नाही, हें गेल्या दोन वर्षांतील परीक्षणविभाग पाहिले असतां आढळून येअील. परिषदेकडे अगदी अंक तयार होअीपर्यंत आलेल्या पुस्तकांचेंहि परीक्षण देण्याचा शक्यतोंवर प्रयत्न करण्यांत येतो. ज्या ग्रंथांच्या परीक्षणासाठी विशेष अभ्यासाची व अभ्यासकाची गरज असते, असा अेखादा महत्त्वाचा ग्रंथ अेखादवेळीं थोडासा अुशीराने विस्तृत रीतीने परीक्षिला जाअील, किंवा गेला असेल. पण अेकंदरींत परीक्षणविभाग शक्य तितका अद्यावत् करण्याचा प्रयत्न समीक्षकांकडून करण्यांत येत असतो असेंच दिसून येअील. याशिवाय परीक्षणास आलेल्या पुस्तकांची तावड-तोब पोंच देण्यांत येते ती वेगळीच. तेव्हा अशा परिस्थितींत लेखक-प्रकाशकांकडून जर पत्रिकेने अधिक सहकार्याची अपेक्षा केली तर ती चूक ठरेल काय ?

परीक्षण व समालोचनविभाग सांभाळणाऱ्या माझ्या समालोचक मित्रांचे त्यांच्या निरपेक्ष लेखनसाहाय्याबद्दल कितीहि आभार मानले तरी ते अपुरेच ठरतील. समालोचकांचीं समालोचनासमवेत नांवें यावींत कीं नाही हा प्रश्न मात्र अजूनहि विवाद्यच राहिला आहे. याबाबत प्रा. दि. धों. कर्वे यांचें संपादकांना अेक पत्र आलें असून त्यांत ते म्हणतातः— "परीक्षणें कोणीं केलीं हें गुप्त ठेवण्यांत मुद्दा काय ? मी तर म्हणतों की परीक्षण अधिकारी व्यक्तीने केलें आहे, हें वाचकास जरूर कळावें. विशेषतः जूल ब्लॉख्-च्यासारख्या महत्त्वाच्या पुस्तकाचें परीक्षण ज्या व्यक्तीने केलें आहे, व ज्या परीक्षणांत त्या व्यक्तीने स्वतःस प्रथमपुरुषीं अनेकदा अुल्लेखलेलें आहे, तिने परीक्षणाच्या शेवटीं आपलें नांव न देणें किंवा संपादकाने तिचें नांव न छापणें हा अक्षम्य अपराध आहे. "Nature", "New Statesman and Nation" वगैरे सर्वमान्य नियतकालिकांतील नामांकित टीकाकारांनी (Literary Critique) केलेलीं परीक्षणें नेहेमी टीकाकारांच्या सहीने प्रसिद्ध होतात, व तेंच योग्य आहे. पत्रिकेंत अुच्च दर्जाच्या व अधिकारी अशा परीक्षकांचीं परीक्षणें येतात हें कळणें जरूर आहे व तें परीक्षकांचीं नांवें जाहीर केल्याखेरीज कळणार नाही. जेथे परीक्षक ग्रंथकारांशीं मतभेद जाहीर करून आग्रहाने आपलें मत मांडतो तेथे तर तो परीक्षक कोण आहे हें गुप्त ठेवणें चूकच आहे."

या प्रश्नावर प्रथम रत्नागिरी येथील साहित्यसंमेलनांत चर्चा झाली, आणि व्यक्तिशः माझें मत अनामिक समालोचनाच्या विरुद्ध असतांहि अनेक सुज्ञांचा तसा आग्रह दिसला म्हणून प्रयोग या दृष्टीने समालोचकांच्या संमतीने अनामिक समीक्षणांची ही प्रथा मीं पत्रिकेंत सुरू केली आणि त्यासाठी याच्या अुलट मतांच्या प्रा श्री. म. माटे यांच्यासारख्या अेक दोन महत्त्वाच्या समीक्षकांच्या सहकार्याला पत्रिकेला मुकावेंहि लागलें. प्रयोगदृष्टीने अनामिक समालाचनपद्धतीला आता पुरेसा अवसर देण्यांत आलेला आहे व आता लेखकाचा नामोल्लेख असलेलीं परीक्षणें देअून काय होतें तें पाहावें असें मलाहि वाटतें; परंतु या संबंधांत काय धोरण ठेवावयाचें ठरेल तें पुढील अंकांत दिसेल; कारण त्यापूर्वी सध्याच्या माझ्या सर्व समालोचक मित्रांची संमति आणि सल्ला घेणें मला आवश्यक आहे. जातां जातां जूल ब्लॉख्-च्या पुस्तकाचें परीक्षण करणाऱ्या व्यक्तीने परीक्षणाच्या शेवटीं आपलें नांव दिलें होतें, परंतु तें न छापण्याचा अक्षम्य संपादकीय अपराध माझा आहे हें स्पष्ट करणें जरूर आहे.

वनस्पतिशास्त्रविषयक परिभाषा गेल्या अंकीं देण्यांत आली होती तीबाबत याच पत्रांत प्रा. कर्वे यांनी, "तींतील शब्द वर्णानुक्रमें दिलें नसल्यामुळे त्यांचें निम्मे महत्त्व कमी झालें आहे. अमुक अेका अिंग्रजी शब्दाला मराठी पारिभाषिक शब्द काय हें पाहावयाचें कसें ? सर्व परिभाषा प्रारंभापासून अखेरपर्यंत पाहावयाची कीं काय ?" असा आक्षेप घेतला असून "तरी ही परिभाषा शक्य तर वर्णानुक्रमें परत छापावी" अशी सूचना केली आहे. यावर परिभाषामंडळाचे चिटणीस श्री. त्र्यं. गो. ढवळे यांनी खुलासा केला आहे तो असा — "औद्भिदशास्त्राची परिभाषा अद्याप अपुरी आहे. फक्त अेकाच विभागाची–'External Morphology' ची परिभाषा तयार झालेली आहे. बाकीचे विभाग व्हावयाचे आहेत. ते झाल्यानंतर सर्व औद्भिदपरिभाषा अकारविल्ह्याने द्यावी. तत्पूर्वी ती प्रकरणवारीने दिल्यासच त्या त्या शब्दाचें मर्म समजण्याला अुपयोग होअील असें अेकंदर सभासदांचें मत पडल्यावरून त्याप्रमाणे ती छापलेली आहे." असो.

या अंकीं प्रा. गं. बा. सरदार यांची "महाराष्ट्राचे अुपेक्षित मानकरी" ही चरित्रलेख-माला विष्णुशास्त्री पंडित यांच्या चरित्रलेखाने पुरी होत आहे; व लवकरच ती ग्रंथरूपाने प्रकाशित होअील. या लेखमालेंतील शेवटचा अुपसंहारात्मक लेख पुढील अंकीं देण्यांत येअील. तसेंच श्री. बा. सी. मर्ढेकर यांच्या ARTS and MAN या पुस्तकाच्या भाषांतरांतील शेवटचा लेखांक पुढील अंकीं येअून तो ग्रंथहि समाप्त होअील. यावरून व पत्रिकेंत आलेली श्री. ग. वा. तगारे यांची "राष्ट्रकूटकालीन मराठी"वरील ही लेखनमाला, श्री. त्र्यं. गो. ढवळे व प्रा. स. वि. आपटे यांचे शास्त्रीय परिभाषाविषयक लेख, श्री. गो. कृ. मोडक यांचीं व्युत्पत्तिविषयक टिपणें, कु. अनसूया भागवत यांचे 'जात्यावरील ओव्यांवरील लेख, श्री. य. रा. दाते व प्रा. वाडेकर यांचे अखिल भारतीय शास्त्रीय परिभाषेबद्दलचे लेख, प्रो. पोतदार यांनी 'जीवनाला वळण लावणारें वाङ्मय' हा त्यांच्या अेका भाषणावरून तयार केलेला निबंध, अित्यादि चर्चात्मक व संशोधनात्मक निबंधांवरून परीक्षणाव्यतिरिक्त अितरहि विचारप्रवर्तक लिखाणाला भरपूर अवसर दिलेला आहे हें दिसून येअील. पत्रिकेला अशाप्रकारच्या वैचारिक महत्त्वाच्या लेखांनी भारदस्तपणा आणण्याला मदत करणाऱ्या त्या व अितर सर्व लेखकांचा मी अत्यंत आभारी आहें व त्यांनी आपली ही मदत अशीच पुढे चालू ठेवून मला अुपकृत करावें, अशी माझी त्यांना आग्रहाची नम्र विनंती आहे.

ज्या विद्वानांना मीं लेखनसाहाय्याची विनंती केली परंतु कार्यबाहुल्यामुळे ज्यांना ती पुरी करण्यास आतापर्यंत अवसर मिळाला नाही, त्यांचेहि त्यांच्या मदतीच्या आश्वासनाबद्दल मी आभार मानतों व माझ्या संपादकीय कारकीर्दीच्या अुरलेल्या अेका वर्षांत आपलीं आश्वासनें पुरीं करून ते मला ऋणाअीत करतील अशी मी आशा बाळगतों.

के. नारायण काळे

## संलग्नसंस्था वृत्त

**मुंबअी मराठी ग्रंथसंग्रहालय—**

या संस्थेचा ४२ वा वार्षिक वृत्तान्त प्रसिद्ध झाला आहे. गतवर्षी समासदांची संख्या ८२ ने वाढली. संस्थेचे नवीन अुपक्रम म्हणजे स्त्रियांचें मोफत वाचनालय व फिरतें वाचनालय हे आता बहुतेक कायमचेच झाले आहे. संस्थेने दादर येथे नवीन शाखा अुघडली आहे. मायमापेची बहुमोल सेवा करणाऱ्या या संस्थेचा अधिकाधिक अुत्कर्ष होत आहे हें पाहून समाधान वाटतें.

**डेक्कन व्हर्नाक्युलर ट्रान्सलेशन सोसायटी—**

या संस्थेचा ४७ वा वार्षिक अहवाल आला आहे. वृत्तान्तवर्षी २८ ग्रंथकर्त्यांना बाक्षिसें देण्यांत आलीं.

---

## अनिष्ट लेखन समालोचन समिति

सोलापूर साहित्यसंमेलनाचे ठरावान्वये महाराष्ट्र साहित्य परिषदेने ता. २०-७-४१ रोजीं पुढील समासदांची 'अनिष्ट लेखन समालोचन समिति' नेमिली:—

श्री. वि. स. खांडेकर, अध्यक्ष.
प्रो. वा. म. जोशी, समासद.
,, द. वा. पोतदार, ,,
श्री. चिं. ग. कर्वे, ,,
,, कृ. गो. मराठे, आमंत्रक.

सदर समितीच्या ता. २२-८-४१ व ता. २३-९-४१ रोजीं अशा दोन बैठकी झाल्या. त्या बैठकींमध्ये समितीचें अधिकारक्षेत्र, नियतकालिकांत छापल्या जाणाऱ्या अिष्ट व अनिष्ट लेखनाच्या मर्यादा, परीक्षणाची व मार्गदर्शनाची योजना अित्यादि बाबींचा विचार झाला. कांही लेखनाचीं कात्रणें समितीपुढे मांडण्यांत आलीं व त्यांच्या अिष्टानिष्टतेबद्दल विचार चालू आहे.

**कृ. गो. मराठे**
आमंत्रक, अनिष्ट लेखन समालोचन समिति

---

## महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिकेचीं पहिलीं बारा वर्षें
अर्थात्
## पत्रिकेच्या अंकांचीं वर्षशः बांधलेलीं बारा पुस्तकें

दर पुस्तकांत अभिप्राय, अैतिहासिक, चरित्रें, निबंध, पुस्तकपरीक्षण, भाषिक शंकाचर्चा, सामाजिक, अित्यादि विषयांवर सदरें असून, सर्व मिळून महाराष्ट्र-भाषा, वाङ्मय, समाज, अितिहास यांसारख्या विविध क्षेत्रांतील नवीन विद्वत्ताप्रचुर विचार आणि माहिती मिळणार आहे.

**किंमत**— सुंदर कापडी बांधणी विषयसूचीसह दर वर्षाच्या पुस्तकास ४ रुपये, परिषदेच्या सभासदांस २ रु.; ट. ख. निराळा.

**वि. सू.**— तेराव्या वर्षाच्या पुस्तकाच्याहि बांधीव प्रती तयार आहेत, परंतु या प्रत्येक प्रतीस सभासदांसहि ४ रुपये पडतील; ट.ख. निराळा.

## 'मराठी भाषेचा व वाङ्मयाचा अितिहास'
### महानुभावअखेर

लेखक— **कै. बाळकृष्ण अनंत भिडे**, आकार– रॉयल अष्टपत्री, पृष्ठें–१२५. अुत्तम बांधणी. किंमत फक्त अेक रुपया. परिषदेच्या सभासदांस बारा आणे; ट. ख. वेगळा.

विशेष माहितीसाठी लिहा :—

चिटणीस,
म. सा. परिषद्, टिळक रस्ता, पुणें २

आर्यसंस्कृति मुद्रणालय, चिमणबाग, टिळक रस्ता, पुणें, येथे लक्ष्मण नारायण चापेकर यांनी छापिलें व पुणें येथे महाराष्ट्र-साहित्य-परिषदेच्या कार्यालयांत परिषदेकरिता वामन मल्हार जोशी यांनी प्रसिद्ध केलें.